

**Ми в історії
і історія в нас:
психологія
історичної
пам'яті**

**Матеріали
другого і третього
круглих столів**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Матеріали
другого і третього круглих столів**

**ІСТОРІЯ В НАС І МИ В ІСТОРІЇ:
ПСИХОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ
ПАМ'ЯТІ**

**8 листопада 2018 р.
17 жовтня 2019 р.**

Київ – 2020

Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті : матеріали другого і третього круглих столів (8 листопада 2018 р., 17 жовтня 2019 р., ІСПП НАПН України) [Електронний ресурс] / наукова редакція О.В. Яремчук, В.В. Шустя, В.М. Саєнка. – К.: ІСПП НАПН України, 2020. – 212 с.

Видання підготовлено за підсумками проведених Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України круглих столів «Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті», які відбулися 8 листопада 2018 р. і 17 жовтня 2019 р.

Проблематика, що виносилася на обговорення: історична психологія та історична пам'ять, вплив історичної пам'яті на національну ідентичність та націєтворення, історична пам'ять в умовах гібридної війни, історична пам'ять та фактори формування політики пам'яті в Україні, оцінка країн і регіону мешканцями тимчасово окупованих територій Донбасу, відбиток історичних подій у терапевтичному просторі малої групи, внутрішньо-особистісні конфлікти учасників воєнних подій, роль пам'яті про історичні травми у соціальному розвитку, травматична історична пам'ять як виклик для міждержавних відносин і політичної демократії, історичний резонанс групової феноменології у складних соціальних ситуаціях. Учасниками круглого столу стали психологи, історики, культурологи, соціологи, політологи, філософи.

Видання адресоване фахівцям соціогуманітарних галузей - теоретикам та практикам, а також усім, хто цікавиться історичною психологією, проблематикою історичної пам'яті і націєтворення в Україні та за її межами.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	5
<i>Слюсаревський М.М.</i> , директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. НЕ ПІДМІНЮВАТИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ВІДНОВЛЕННЯМ СПРАВЕДЛИВОСТІ (Привітання учасникам Другого круглого столу)	7
<i>Головаха Є.І.</i> , заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАНУ; <i>Васютинський В.О.</i> , голова Асоціації політичних психологів України; <i>Сіверс З.Ф.</i> , заступник директора Інституту соціальної та політичної психології; <i>Фадєєв В.Б.</i> , завідувач відділом проблем етносу і нації Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ; <i>Яремчук О.В.</i> , провідний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (головуюча).	
ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКАМ ТРЕТЬОГО КРУГЛОГО СТОЛУ	14
ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ	
<i>Яремчук О.В.</i> Націєтворчий потенціал історичної психології	28
<i>Данилюк І.В., Ларін Д.І.</i> Травма розвитку історії психології в контексті кризового постмодернізму	41
<i>Лозова О.М.</i> Концепція психосемантичної структури етнічної свідомості: деякі підсумки	48
<i>Литвин-Кіндратюк С.Д.</i> Теоретико-методологічні засади комеморативної стратегії дослідження в соціальній психології	51
<i>Павленко В.М.</i> Експеримент підпорядкування авторитету з погляду історичної психології	55
<i>Шусть В.В.</i> Історично-психологічна природа формування політичних цінностей суспільства	61
<i>Мельник О.А.</i> Історична пам'ять і особистість науковця	71
ВПЛИВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА НАЦІЄТВОРЕННЯ	
<i>Чорна Л.Г.</i> Міф як засіб дисоціації та інтеграції групи	75
<i>Яремчук О.В.</i> Мультикультуралізм як принцип націєтворення в умовах глобалізаційних змін	78
<i>Шилов Ю.А.</i> Отражения «Веды словена» и «Риг-Веды» в скальных святилищах Карпат	87
<i>Саєнко В.М.</i> Формування історичної пам'яті про скіфську цивілізацію	108

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

<i>Плетка О.Т.</i> Особливості прояву історичної травми у символах соціального життя в групах підтримки	117
<i>Гранчак Т.Ю.</i> Соціокультурний дискурс бібліотек непідконтрольних територій Донбасу як технологія маніпуляції в умовах гібридної війни	123

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ ТА В КРАЇНАХ ЄС

<i>Мардоса Й.</i> Место исторического события как источник исторической памяти студентов	126
<i>Чорна Л.Г.</i> Міф як чинник становлення суспільної свідомості та засіб ідеологічного впливу	139
<i>Погорільська Н.</i> Психологічні риси української радянської людини	142
<i>Фінько А.</i> Травматична історична пам'ять як виклик для міждержавних відносин і політичної демократії	147

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ

ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ

<i>Васютинський В.О.</i> Україна, Росія, Донбас: оцінка країн/регіону мешканцями тимчасово окупованих територій Донбасу	154
<i>Фадєєв В.Б.</i> Суспільні трансформації та історична політика в Україні	158
<i>Плетка О.Т.</i> Відбиток історичних подій у терапевтичному просторі малої групи	164
<i>Коробанова О.Л.</i> Історичний резонанс групової феноменології у складних соціальних ситуаціях	172

ІСТОРИЧНІ ТРАВМИ ТА ЇХ ПОДОЛАННЯ

<i>Горностаї П.П.</i> Пам'ять про історичні травми: гальмо чи рушій соціального розвитку?	178
<i>Лазоренко Б.П.</i> Історична пам'ять у внутрішньо-особистісних конфліктах учасників воєнних подій	185
<i>Семиліт М.В.</i> Проблема «сепарації» особистості як спосіб подолання травмуючих подій	193
<i>Земко Г.В.</i> Як «Слово жінки» повертає генетичну пам'ять	205

ПІСЛЯМОВА	206
НАШІ АВТОРИ	209

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Цей збірник є продовженням роздумів стосовно такого непростого і досить конфліктогенного соціально-психологічного феномену як історична пам'ять, вважаємо, що саме в ній закладений великий потенціал націєтворення. Мета збірника – узгодити погляди стосовно поняттєвого апарату соціально-психологічного дослідження історичної пам'яті в різних аспектах теорії та практики. Ми робимо акцент на теоретико-методологічних основах дослідження історичної пам'яті в міждисциплінарному дискурсі історичної психології. Історична психологія займає особливе місце в системі психологічного знання та пов'язана з розробкою низки ключових понять сучасної психології. Перш за все слід зауважити, що історична психологія в якості свого предмета досліджує соціально-історичну свідомість і несвідоме як реальність, що пов'язує людину з суспільством, культурою, історією в цілому. Саме історична психологія ставить і відповідає на достеменні питання: як людина вписується в історію, створюючи її, і як вона визначається історією у власному психічному розвитку. Дискусію з цього приводу ми й пропонуємо вам.

Історична психологія – соціально-психологічна парадигма вивчення психічних явищ, зумовлених історичною та культурною єдністю людей, глибинно-психологічними передумовами їх взаємодії та спільної діяльності, що визначають спадкоємність культурно-історичних смислів й цінностей та уможлиблюють конструювання політико-психологічних проєктів майбутнього великих соціальних груп в умовах мультикультурності. На теренах України галузь розвивається відносно недавно, близько 30 років, її заснував професор Ілля Григорович Білявський в 1991 році в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова. Зараз ми, його учні, продовжуємо цей напрям і ставимо перед собою завдання зробити історичну психологію дисципліною, яка здатна запропонувати свій науковий продукт для впровадження в практику в сучасному соціально-політичному контексті.

Хочу представити кілька книжок, які стосуються цього напрямку, з ними можна буде ознайомитися та висловити свої враження:

- *«Историческая психология»* (І.Г. Белявский) – книжка вийшла у 1991 р. й стала першою такою роботою на пострадянському просторі, зараз перевидана з доповненнями та вступною біографічною статтею О.В. Яремчук «Путь славы и терний» стосовно наукової школи історичної психології І.Г. Білявського, а також бібліографічними даними його робіт.

Колективна монографія *«Историческая психология: истоки и современное состояние»* (2012) – опублікована вже після смерті професора І.Г. Білявського за підсумками конференції «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки» 2012 року. То була перша конференція, зараз уже пройшли четверта й п'ята, співзасновником яких є Інститут соціальної та політичної психології

НАПН України. Вийшли збірки праць за результатами цих конференцій у 2015, 2016, 2017 роках в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова.

Додам, що й моє докторське дослідження, захищене в нашому Інституті, пов'язане з напрямом історичної психології: «Психологія етнокультурної міфотворчості особистості» (2014). Монографія під цією ж назвою вийшла у 2013 році і 2016 році другим виданням.

З 2017 року історична психологія як один з пріоритетних напрямків досліджень представлена в ІСПП НАПН України.

За підсумками Першого круглого столу «Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті» вийшов електронний збірник у 2019 році в ІСПП НАПН України. Ми щиро вдячні усім учасникам вищезгаданих наукових заходів. Висловлюємо щире подяку за технічну підтримку Максиму Слюсаревському.

*З повагою, керівник круглого столу,
науковий редактор видання,
доктор психологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник ІСПП НАПН України
Яремчук Оксана Василівна*

Слюсаревський М.М.,
директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
канд. психол. наук, ст. наук. співроб.,
чл.-кор. НАПН України

НЕ ПІДМІНЮВАТИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ВІДНОВЛЕННЯМ СПРАВЕДЛИВОСТІ

(Привітання учасникам Другого круглого столу)

Шановні пані й панове, колеги! Радий вас вітати з початком роботи цього круглого столу. Той факт, що у нас проводиться круглий стіл на тему історичної пам'яті, є для Інституту фактом геть не випадковим з огляду на те, що ця тематика є складовою тематики історичної психології, а історична психологія із соціальною психологією пов'язана безпосередньо і, сказав би, генетично. Тому й надалі керівництво Інституту буде підтримувати цю тематику, наскільки це є можливим.

Фактично історична психологія – це соціальна психологія в ретроспективі. Навіть коли історична психологія розглядає такі питання, здавалось би, суто загальнопсихологічні – як щось сприймалось, мислилось тощо – то вона неминуче виходить на соціальні чинники, оскільки історія є, як відомо, соціальним процесом. Наприклад, коли говоримо про таке загальнопсихологічне поняття як «пам'ять», то воно в цьому контексті перетворюється на «історичну пам'ять», тобто на соціально-психологічний феномен.

Цілком зрозуміло, що ми зараз ведемо діалог в камерній обстановці, і для якихось пафосних вітань немає підстав, тому не буду їх виголошувати. Натомість хотів би зробити внесок у ту розмову, яка відбуватиметься.

Щодо актуальності нашого круглого столу – наче як спеціально сьогодні відкрив учорашній номер однієї з найтиражніших українських газет, «України молоді», і на цілий розворот: «Віктор Ющенко: «Місія героїв — працювати

не на минуле, а на завтрашнє». Третій президент України про важливість історичної пам'яті». Як він формував історичну пам'ять – це вже трішки інше питання, але сам факт цієї збіжності ще раз говорить про актуальність і не випадковість нашої розмови.

Отже, перше питання: «Історична пам'ять – особистий чи суспільний феномен?» Звичайно, це суспільний феномен. Оскільки історія є суспільним явищем, то суспільним феноменом є й історична пам'ять. Звісно, у людей є особисті історії – історії роду тощо – але це ті «сторі», ті наративи, які ні в якому разі, навіть якщо їх зібрати разом, не дорівнюють історичній пам'яті, суб'єктом якої є суспільство.

І ще одне питання: «Чи є історична пам'ять предметом маніпуляції з боку політиків?» Звичайно, ж є. І є завжди. Всі режими, всі держави, не тільки тоталітарні, авторитарні, а й демократичні, завжди намагаються якось «підправити» історичну пам'ять. Але коли ці «підправляння» стають такими, що аж занадто різко розходяться з феноменом історичної пам'яті, який складається все-таки спонтанно, стихійно – тоді індивідуальні «сторі» родів заходять у суперечність з «виправленнями», не резонують, і історична пам'ять, хоч і десь підірвана, залишається функціонувати в «паралельному» світі, а ці «підправляння» перетворюються на історичну доктрину, яка намагається з цією пам'яттю конкурувати. Тут є дуже тонкі й складні речі. Тут навіть інколи дається взнаки не стільки маніпулювання (хоч воно, звичайно, є завжди), але часом і добрі наміри, якими, як відомо, куди шлях моститься. Хотів би наголосити на важливій речі, яку треба якось би доносити до наших державних діячів, хоча донести це дуже важко, тому що, як відомо, у всіх цих процесах (історичних, суспільних) завжди дуже багато пристрастей людських задіяно, але з наукового погляду має бути проведена принципова різниця між історичною пам'яттю та її формуванням, з одного боку, і відновленням історичної справедливості, з іншого.

Відновлення історичної справедливості не завжди «працює» і не завжди кореспондується з історичною пам'яттю. Зокрема, мене дуже турбує зараз і викликає значний дискомфорт політика ребрендингу української армії. Усе це добре: дивізії, бригади імені Чорних Запорожців тощо – але наскільки вони резонуватимуть з отими особистими «сторі», де наші діди, прадіди брали участь в якихось подіях і таке інше? При тому всьому, що треба відновлювати історичну пам'ять про УНР, ЗУНР, УПА, але не можна в той же час забувати, що все-таки Україна зробила левовий внесок у перемогу над німецьким фашизмом. І якщо взяти суто кількісно, то, звичайно ж, переважна більшість українців зараз є нащадками не тих, хто воював у складі УПА, а тих, хто воював таки у складі Радянської армії і переміг гітлерівську Німеччину. Звісно, можна говорити, що це Сталін домігся, аби, крім Радянського Союзу, Україна та Білорусь увійшли до складу ООН під час її заснування. Але, з іншого боку, ні Черчилль, ні Рузвельт, мабуть, не були такими простаками й ідіотами, щоб просто так погодитися на тиск Сталіна, якби за цим реально не стояв величезний внесок зокрема українського народу в перемогу антигітлерівської коаліції. Тому це – історичне завоювання українського народу, попри всілякі сталінсько-рузвельтівські діалоги. Перемога над фашизмом визнана світовою спільнотою, й Україна стала членом ООН. Ким би вона тоді не була, нехай і сателітом, але сам цей факт говорить дуже й дуже багато. Звичайно, треба виправляти деформовану пам'ять, ніхто не говорить, що слід зберігати ці потворні пам'ятники, зокрема головного радянського вождя Ульянова-Леніна, які сотнями тиражувалися й не мали ніякого стосунку до мистецтва. Однак не варто допускати і протилежних деформацій. Ми в моніторинговому режимі проводимо опитування громадян нашої країни на тему, які здобутки українського народу протягом його історії вони вважають найбільшими, і результати свідчать, що все-таки Перемога сприймається пересічними громадянами як один із найбільших здобутків.

Проте й тут уже є чималі «білі плями». Якось, працюючи над текстом анкети, у якій, крім історичних подій, називалися персоналії, замислився, кого поставити, щоб був баланс, з найвидатніших постатей у Другій світовій війні. Вийшов у приймальню, там молодь десь до 30 років – секретарка, аспіранти. Запитую: «Знаєте, хто такий Ковпак Сидір Артемович?» Ніхто не знає. Це молодь, а не учні 1–3-х класів. Зрештою секретарка, яка закінчила історичний факультет, про Ковпака щось таки згадала. А хто такий Іван Кожедуб, ніхто не знає, абсолютно. Розумієте, це ж скандал. Адже це символ. Можна говорити, що німецькі льотчики, може, й краще воювали, але якщо вести мову про антигітлерівську коаліцію, то саме Кожедуб, українець, був найкращим, найуспішнішим льотчиком-винищувачем сил антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні. Але тепер про нього нічого не знають. Як можна відрізати цей пласт? Воно ж на підсвідомому рівні десь повинно резонувати з індивідуальними історіями. Якщо ми цей пласт відрізаємо, то питання: ми формуємо історичну пам'ять чи лише відновлюємо історичну справедливість? Правильно – справедливість треба відновлювати. Це вкрай незадовільна ситуація, що впродовж понад двох десятиліть незалежності України ніхто належною мірою, ні в матеріальному, ні в іншому розумінні, не віддав шану воїнам УПА. Але ж не можна в ім'я відновлення цієї справедливості руйнувати ті масиви історичної пам'яті, які реально існують. Тому ці речі треба чітко розводити.

От зараз слухаємо американців – це, зрозуміло, держава, яка найбільше здатна нас підтримувати, допомогти – але, може, варто було б придивитися й до їхнього історичного досвіду? Адже там, в Америці, було багато всього, було й дві війни за незалежність (по суті, дві, тому що під час наполеонівських воєн знову мала місце спроба Британії підкорити Штати), була й громадянська війна, і був величезний рівень патріотизму, який не викликає сумнівів, принаймні впродовж минулого століття. Вивчаємо ми це все? Щось не дуже, по-моєму. Не дуже й дивимось: а як вони все оце поєднують? Дві спільні війни

нації за незалежність – і водночас громадянська війна, жорстока громадянська війна Півночі й Півдня. Як вони це поєднують, ми це знаємо? Мабуть, ні. А тут паралелей з українською історією скільки завгодно. Тому, звичайно, над цими всіма речами хотілося б, аби ми працювали, і якраз у науковців є та перевага, що вони (принаймні повинен бути такий менталітет) дивляться відсторонено і неупереджено на ті речі, на які офіційні державні, освітні інституції поки що дивляться десь упереджено, а десь, може, і недалекоглядно.

Завершуючи, хотів би сказати так: політика історичної пам'яті має працювати на майбутнє. Це головне – наскільки вона працює на формування, на розвиток нації. А такі речі, як відновлення справедливості, – усе це повинно бути, але не воно має домінувати. Домінувати має все-таки погляд у майбутнє. Інакше буде ризик, що політика історичної пам'яті перетвориться на доктрину, а історична пам'ять, оскільки не матиме достовірних каналів підживлення, просто деградуватиме.

На цьому закінчуючи своє вступне слово, хотів би побажати нам успішної роботи і того, щоб наша робота не завершилася лише цією розмовою, а мала своє продовження. Дякую!

Запитання, дискусія

Гнатенко П. І., д. філос. н., професор, чл.-кор. НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України:

– Відносно історичної пам'яті далеко не будемо сягати. Позавчора виповнилося 75 років звільнення Києва. Причому на офіційному рівні це ніяк не прозвучало.

Слюсаревський М. М.:

– Я ж про це говорив. Це неправильно, звичайно, категорично неправильно. Тестом у цьому розумінні буде наступний День Перемоги. Побачимо, наскільки стане виваженості і далекоглядності.

Гнатенко П. І.:

– А чи не пов'язано це з обставинами смерті Ватутіна?

Слюсаревський М. М.:

– Як це може бути пов'язано? Знову кажу, що тут потрібна виваженість. Не треба мусувати тих питань, які призводять до конфронтації. Щодо постаті Ватутіна, то вона, м'яко кажучи, контраверсійна. Думаю, якщо замовчування 75-х роковин визволення Києва пов'язано якимось чином з Ватутіним, то це зовсім неправильно. Тут є багато моментів, які історично достовірно встановлено. Знаємо, чому саме Ватутін брав Київ, а не, скажімо, Рокосовський, хоча було б значно вигідніше з погляду ефективності бойових дій і не поклали б стільки життів. Ватутін, навчаючись у військовому училищі, переінакшив своє прізвище із «Ватутя» на «Ватутін», і через те став видаватися росіянином, принаймні Жуков його сприймав за росіянина, це й вирішило, що саме він брав Київ. Ватутін був ініціатором польових військкоматів, уже одне це його вичерпно характеризує. Це був жах – «чорносорочечники». Ними називали українців, яких неозброєними, із палицями замість гвинтівок, гнали в атаку. Тож навіть німецькі солдати відмовлялися стріляти, бачачи це, і тому вже фельдфебелі чи офіцери лягали за кулемети. От вам Ватутін. До речі, в Білорусі не було польових військкоматів, це тільки в Україні, за ініціативи того ж таки Ватутіна з'явилося. Багато там страшних речей було, диких. Але при тому всьому не про Ватутіна треба тут говорити...

Гнатенко П. І.:

– Про воїнів.

Слюсаревський М. М.:

– Так, треба говорити про тих людей, про українців, які разом із представниками інших народів зробили величезний внесок у перемогу антигітлерівської коаліції. Оце має бути головним. І нащо нам Ватутін? Коли є Кожедуб, при всій контраверсійності – той же Сидір Ковпак. Багато є про що говорити. З іншого боку, не хочеться, щоб це було як стінка на стінку. Зокрема, от на телеканалі «Інтер» славослів'я: Ватутін, Ватутін.

Гнатенко П. П.:

– Буде фільм.

Слюсаревський М. М.:

– Так, буде, але ця реклама, цей потік беззастережного славослів'я багато днів уже ллється. З якою метою? З провокативною? Думаю, є речі (про які вже говорив, повторювати не буду) абсолютно безспірні, і вони повинні виводитися на гребінь історичної пам'яті. А речі спірні – це предмет діяльності істориків. Треба, щоб науковці в цьому розбиралися, ставили крапки над «і». Але в будь-якому разі, принаймні коли йдеться про спроби втручання у спонтанний процес формування історичної пам'яті, треба, на мій погляд, уникати зосередження уваги на контраверсійних постатях. Це, по-моєму, однозначно. Так би відповів на це непросте запитання, яке потребує більш розлогих міркувань. При розгляді таких питань належить певною мірою абстрагуватися, виводити з цього річища контраверсійні постаті й не зводити їх у конфліктному дискурсі.

Головаха Є.І.,
заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАНУ;

Васютинський В.О.,
голова Асоціації політичних психологів України;

Сіверс З.Ф.,
заступник директора Інституту соціальної та політичної психології;

Фадєєв В.Б.,
завідувач відділом проблем етносу і нації
Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ;

Яремчук О.В. (головуюча),
провідний науковий співробітник
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКАМ ТРЕТЬОГО КРУГЛОГО СТОЛУ

Головуюча: - Будемо зважати на сьогоднішній сонячний день і орієнтуватися на хороший оптимістичний настрій. Прошу за стіл президії наших колег – заступника директора Зінаїду Феодосіївну Сіверс, заступника директора з наукової роботи Інституту соціології, професора Євгена Івановича Головаху, з Інституту психології є представник – наш колега, професор Музика Олександр Леонідович. Запрошую до цього боку столу, до президії. (Зауваження з залу: Тут усе – президія).

Беріть, будь ласка, програму нашого Третього круглого столу. Я хочу одразу зауважити, що у нас сьогодні багато учасників, але не всі вони зараз тут, дехто прийде пізніше. Багато учасників з інших міст, але, на жаль, вони не можуть приїхати. Але за результатами круглого столу, як було заявлено, ми зробимо електронний збірник матеріалів, і всі заявлені доповіді у вигляді тез будуть представлені у цьому збірнику. Над цим ми будемо працювати одразу після круглого столу і з ним буде можливість ознайомитися на сайті нашого Інституту. Що стосується проблематики нашого круглого столу: ви бачите що заявлено, але я хочу дещо уточнити. Це вже наш третій круглий стіл і ми звертаємо у ньому увагу на такі речі, як аспект прогнозування майбутнього за

допомогою опрацювання історичної пам'яті, історичної психології. І наше завдання зараз, над-завдання, скажімо так, – систематизувати кілька підходів, які в нас представлені кількома дисциплінами: це соціологи, це культурологи, це історики, звісно, і ми - психологи різних спеціальностей. Зробити спробу синтезу того, що працює, що є продуктивним, теоретично і практично значущим.

Ну, і я передаю слово для привітання нашій шановній колезі, заступнику директора Інституту соціальної та політичної психології **Зінаїді Феодосіївні Сіверс**:

–Доброго дня, шановні колеги. Мені сьогодні випала така честь відкривати цей семінар. А взагалі я дві приємні речі повинна виконати. Микола Миколайович Слюсаревський повинен був сьогодні сидіти у президії, але він не зміг бути присутнім і він доручив передати привітання учасникам. Для нас дуже важливо, як сказала Оксана Василівна, що це вже третій круглий стіл, а до цього ще були семінари з подібною проблематикою, і пропонувані теми отримали подальший розвиток. Представлена вона на методологічному семінарі Інституту, де, звичайно, найбільшим лобістом є Оксана Василівна і Лабораторія методології. Хочу сказати - ми дуже раді, що Інститут став таким майданчиком, на якому кожен з учасників може отримати ефективного верифікатора власних точок зору, думок. Оскільки історична психологія, сама її сутність – це міждисциплінарність, то ми вітаємо те, що в таких круглих столах беруть участь соціологи, культурологи, історики. Я хочу побажати усім плідної роботи і закликати вас до подальшої участі. Це не просто черговий Круглий стіл, а захід, який міцно входить в сферу інтересів нашого Інституту. Це перше - вітання учасників, а друга приємність – сьогодні у нашої Оксани Василівни таки гарна дата для жінки, просто сяюча, як і сама ювілярка. Хай не засуджують мене прихильники гендерної рівності, я хочу побажати, окрім привітання, щоб у Вашому житті усе було так, як Ви захочете, як науковцю – щоб Ви і надалі працювали

ефективно, і щоб залишалися таким великим лобістом і промоутером історичної психології в нашому Інституті (оплески).

– На цій приємній ноті я хочу продовжити нашу з вами роботу і запрошую до привітання шановного нашого колегу **Головаху Євгена Івановича**, заступника директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, доктора філософських наук, професора, член-кореспондента НАНУ:

– Дякую. Колеги! Коли Оксана Василівна запрошувала мене, я подивився на цю тему і вирішив, що вона дійсно дуже важлива зараз. Для мене в ті давні часи, коли я займався психологією, вже тоді було зрозумілим, що обмежитися лише масштабом біографічним або соціологічним не можна без розуміння того, як усе це відтворюється в історичному масштабі часу, зрозуміти людське життя навряд чи можливо. Усе, що сьогодні відбувається, є в якомусь сенсі результатом нашої історичної пам'яті і тих механізмів психологічних, які формуються в результаті довгого шляху становлення національної психології. І саме зараз ми є в історичному часі, який поділяється на різні періоди. На мій погляд, саме зараз один з критичних періодів становлення політичної нації в Україні. І від того, як ми зараз вирішимо цю проблему, саме ми - ті, хто зраз займається формуванням цього, буде залежати майбутнє. У нас ще немає політичної нації, вона ще тільки в процесі створення, і яким шляхом ми підемо, від цього буде залежати майбутнє України. Країни, яка дійсно має серйозну перспективу, або як країни, яка знову відійде на периферію, як це було багато разів в історії нашої країни. Тому я вважаю — це має обговорюватися, і я згоден з тим, що це дійсно міждисциплінарна тема, тут є багато чого сказати історикам, і соціологам, ну і зрозуміло, психологам, бо психологи вивчають глибинні механізми формування цієї історичної свідомості. А разом ми усі повинні відповісти на питання, як в нас відтворилася історія, і що ми можемо зробити, щоб залишити від цього тільки позитивний досвід, і як позбутися того, що нам заважає розвиватися. Тому я усіх вітаю від колег з Національної

академії наук - від соціологів, і вітаю Оксану Василівну з днем народження, поздоровляю її і бажаю усім успіху в обговоренні цієї важливої проблеми.

– Я хочу сказати, що оці слова, які зараз прозвучали, вони з одного боку дуже глибокі і щирі, а з іншого боку заставляють задуматися, особливо стосовно такого моменту, який озвучив шановний колега, щоб ми взяли в майбутнє позитивне і залишили негативне. Є тут над чим подумати, подискутувати, тому що, наприклад, у мене є спроба у цих моделях, які я розробляю, врівноважити позитивне і негативне для того, щоб закріпити цей момент, скажімо, «відпускання» минулого. Якщо ми просто його будемо витісняти, то існує можливість рецидиву.

Я дуже рада тому, що у нас така міждисциплінарна дискусія вимальовується і хочу дізнатися, тому що особисто не знаю цієї людини, чи є з Інституту філософії шановний пан **Фадєєв Володимир Борисович**? Я розмовляла з Вашим директором Інституту Анатолієм Миколайовичем Єрмоленко, і він дуже хотів потрапити, але трошки прихворів і передав свої повноваження для привітання Вам. Я хочу запросити Вас для вітання від керівництва Інституту учасникам нашої конференції.

– *Трохи незручно виступати замість свого директора ... Ми сьогодні переживаємо достатньо складний, перехідний період з огляду на те, що проблематика нашої національної пам'яті вийшла в останні роки на перший план в публічному обговоренні наших суспільних проблем. Якою мірою це виправдано, якою мірою ця проблематика затіняє питання, пов'язані з матеріальною сферою — це вже інше питання. Питання дискусійне, я думаю, це ми сьогодні спробуємо з'ясувати. Але на сьогодні складається така вдала політична кон'юнктура для того, щоб вдосконалити політику історичної пам'яті — я торкнуся цього у своїй доповіді — зробити її більш демократичною і більш інклюзивною, менш гегемоністською – як воно у нас раніше було. Я сподіваюся, що позитивні зрушення у цьому напрямку сприятимуть демократичному поступу України і я сподіваюся, що значний,*

потужний внесок у цей процес зробить наш Круглий стіл і ті висновки, які ми зробимо. Тому я вітаю усіх присутніх на цьому круглому столі. Дякую.

– Дуже Вам вдячні, приємно, що Ви до нас завітали, з Інституту філософії у нас тут є кілька колег: Антон Євгенович Фінько, вже не перший раз приймає участь у наших Круглих столах з цієї проблематики; дуже хотіла потрапити Людмила Олександрівна Філіпович, але у них зараз проводиться свій захід з релігієзнавства, наступного разу вона обіцялася, що точно буде. А я хочу сказати, що пан Фадєєв Володимир Борисович — це завідувачий Відділу філософських проблем етносу і нації, кандидат філософських наук. Тобто під цей круглий стіл проблематика підбиралася дотична і співпраця буде цікавою.

– *Я сподіваюся. Дякую.*

– Дивлячись на цей досить великий список тих, хто хотів привітати, хочу сказати, що Сергій Дмитрович Максименко зв'язувався телефоном, теж хотів прийти у гості і привітати усіх нас, і особливо тих колег, які продовжують цю проблематику історичної психології, історії психології, що в Інституті ім. Костюка представлена досить потужно свого часу була, зараз у зв'язку з тим, що демографічні моменти спрацювали, скажімо так, вона призупинилася, але в нас є спільні проекти. Я сьогодні озвучу такі побажання - я думаю ви підтримаєте, - цього року ювілей з дня народження відомого вченого Володимира Терентійовича Куєвди, 75 років йому було б у листопаді 2019 р. Є така ініціатива, щоб спільно з Інститутом психології ім. Костюка зробити може якийсь семінар, спільний захід, провести конференцію, з виставкою тих артефактів, які були і залишаються ексклюзивними, що зібрані в експедиціях, у яких неодноразово працював разом зі своїми колегами В.Т. Куєвда. Якщо Ви подивилися нашу програму, сьогодні присутні його учні. На жаль Маслюк Володимир Миколайович, кандидат психологічних наук, співробітник Інституту, зараз опонує дисертацію у Луцьку, не зміг бути присутнім, а також відомий нам усім Василь Володимирович Шусть, кандидат педагогічних наук, який працював з Володимиром Терентійовичем, під його

керівництвом, в лабораторії історії психології, теж буде робити сьогодні доповідь. І я хочу підкреслити, що зараз потрібно об'єднувати зусилля, бо проблематика настільки актуальна, що один якийсь нерозглянутий ракурс не дасть бажаного ефекту в осмисленні важливої на сьогоднішній момент для націєтворення проблеми: як нам історична пам'ять допоможе консолідувати суспільство. І я пропоную Василю Володимировичу пересісти в президію, ви продовжувач традиції В.Т. Куєвди, будете допомагати мені проводити засідання, якщо Ви не проти. Ми готували разом цю програму, деякі люди були запрошені саме завдяки інформації, яку повідомив мені Василь Володимирович, тобто це знак того, що ми намагаємося об'єднати зусилля кількох шкіл. Є тут і представники школи Володимира Андрійовича Роменця - Лідія Георгіївна Чорна, вона сказала, їй цікаво подивитися на можливість об'єднання зусиль, синтезу різних підходів і шкіл. Ну, я сама можу сказати, що в моїй дисертації докторській присутні кілька підходів, і особливо підхід В.В. Роменця, через його послідовника, шановного мого наукового консультанта Віталія Татенка, який на жаль зараз у відпустці. Він теж просив передати вітання усім учасникам Круглого столу. Тобто ідея спільного вчинку, яка суб'єктно присутня в вчинковому підході Татенка, вона, звісно, бере свій початок у працях В.А. Роменця.

Тут заявлений серед тих, хто буде вітати учасників Круглого столу, Данилюк Іван Васильович, декан факультету психології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, доктор психологічних наук, професор. На жаль, у нього ректорат, він дуже вибачався, тут буде виступати його аспірант, з яким вони у співавторстві підготували доповідь "Травма розвитку історії психології в контексті кризового постмодернізму" - Данилюк І.В., Ларін Д.І., можна сказати, що на закуску залишили, може Данилюк ще встигне. Ну, і я рада надати слово нашому шановному колезі **Вадиму Олександровичу Васютинському**, доктору психологічних наук, професору, президенту Асоціації політичних психологів України, головному науковому

співробітнику Лабораторії історії психології мас і спільнот нашого Інституту соціальної і політичної психології НАПН України:

–Я своє коротке привітання поділю на дві частини. Перша: якщо подивитися уважно цю програмку, там проступають літери, серед організаторів, Асоціації політичних психологів України, ми теж співорганізатори. І я сподіваюся, що у нашому, на жаль, політизованому суспільстві, ми всі - політичні психологи, я думаю, соціальні психологи теж повинні бути соціальними філософами. Але я думаю це такий стан у нас, який ми повинні пройти з найменшими втратами. І наш Круглий стіл, я сподіваюся, цьому допоможе. Така напів-урочиста, напів-робоча частинка мого привітання, а друга частинка буде більш весела. Ми теж готувалися до цього дня ... Поздоровляю Оксану Василівну, активного члена нашої Асоціації, і бажаю, щоб остаточно закінчилося дитинство і почалася творча юність (бурхливі оплески).

–Ну, у Вадима Олександровича буде дуже цікава доповідь. І я хочу сказати, що до привітань, що вже прозвучали, хоче приєднатися Дідух Микола Леонтійович, Віце-президент Товариства психологів, але ж він теж запізнюється, обіцяв бути трохи пізніше. Я хочу сказати, що є двоє людей, які є в програмі, це Микола Леонтійович Дідух, він доктор наук, віце-президент Асоціації етно-психологів Миколаївського національного університету і Дроздов Олександр Юрійович, теж доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Вони цікаві перш за все тим, що проблематика історичної психології інтегрована в їх докторські дослідження певною мірою. І вони захищали свої доктрські дисертації, об'єднуючи кілька підходів. І мені приємно констатувати, що є такі прецеденти, які продовжуються і будуть, мабуть вже не прецедентами, а правилами розгляду проблематики культурно-історичного контексту в міждисциплінарному полі. Дроздов теж зателефонував, привітавши всіх нас з

початком, вибачився, що не зможе приїхати через хворобу. Це представники історичної психології, яка розвивається в різних навчальних закладах. Хочу сказати, що є у нас ще школа, як я її називаю, «франківська», західноукраїнська. Її представники — вони, звісно, кожен самодостатній і вивчають проблематику конкретно-історичну в контексті своїх методологічних і теоретичних підходів, але ж не перший раз долучаються до наших заходів і починаючи ще з одеського періоду. Наприклад, Зіновія Степанівна Карпенко, доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології та психології розвитку Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника готувала доповідь “Символізація архетипного змісту української ментальності в художніх творах сучасних письменників”, а також її колега, теж наша давня учасниця наших заходів з історичної психології починаючи ще з 2012 року - Литвин-Кіндратюк Світлана Данилівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку” цього ж університету. «Теоретико-методологічне підґрунтя коморативних досліджень в соціально-історичній психології». До речі, Світлана Данилівна тісно пов'язана з нашим Інститутом, була закріплена як здобувач, підготувала, і я сподіваюся, захистить докторську дисертацію. Підкреслю, що присутні у нашому дискурсі і будуть озвучені підходи інших спеціальностей, які для нас є показовими, тому що вони надають можливість наповнити наші психологічні дослідження, тим матеріалом, джерелами, пам'ятками, які допомагають з'ясувати, яким же було життя людей, що пішли в минуле, в чому була специфіка їхнього менталітету, яка в них були цінності, якими смислами і ідеалами вони жили. Це, звісно, історики і археологи. В нашій програмі заявлені кілька представників цієї спеціальності і я хочу перш за все звернути вашу увагу на такий цікавий контекст відомого археолога, можна сказати — людини, яка є представником археології з точки зору її впливу на розуміння націєтворчих процесів. Це Юрій Олексійович Шилов, кандидат історичних наук, професор, багато його

досліджень присвячені трипільській і арійській проблематиці в історії, в археології - людині, яка, до речі відсвяткувала цього року своє 70-річчя. На жаль, не зміг він нас привітати і прийти через те, що у нього особисті обставини, але тут є його учень, його колега, кандидат історичних наук - пан Саєнко Валерій Миколайович, старший науковий співробітник Національного музею народної архітектури і побуту України. І ми будемо слухати його доповідь “Формування історичної пам'яті про скіфську цивілізацію в наукових дослідженнях”. Ольга Миколаївна Лозова, є представницею міждисциплінарних досліджень, вона доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Київського університету ім. Б. Грінченка, її доповідь “Концепція психосемантичної структури етнічної свідомості: деякі підсумки”. Буде представлена в електронному вигляді. Хочу сказати, що Ольга Миколаївна є лідером напрямку вивчення саме етнічної свідомості, багато хто з кандидатів психологічних наук пройшов через її опонування, в неї вже є своя школа і будемо раді отримати її матеріал. Ну, і я, звісно, хочу сказати, що у нас є постійні учасники, дуже шановані нами колеги, це Павло Петрович Горностаєв — людина, яка маючи широкий спектр інтересів в теорії, методології і в практиці психології, психотерапії, тим не менш присвячує свій час, свою увагу, проблематиці історичної психології. І ми йому дуже вдячні, бо це не так часто буває, щоб людина була настільки вмотивована, зацікавлена, він є автором багатьох статей у вільній енциклопедії - Вікіпедії: готує статтю стосовно історичної психології; персоналію видатного історичного психолога Іллі Григоровича Білявського теж вперше було презентовано у цьому проекті Павлом Петровичем Горностаєвим. Ми будемо раді послухати його змістовну цікаву доповідь “Як група захищається від історичних травм”. Ще під час Першого круглого столу (2017 р.) в рамках конференції з політичної психології, відбулася “Соціодрама”, присвячена Переяславській раді. Проблематика історичних дат, історичних свят, історичних тем заявлена була Горностаєвим в попередніх наших круглих столах. Це дуже важливо, коли

дослідник на тій глибині і з тим методологічним ресурсом, який можливий у психології, досліджує смисли, що ми вкладаємо в так звані історичні дати, дати пам'яті. Ну, я думаю, Павло Петрович і сьогодні теж нам скаже про це кілька слів.

Я представлю нашого зарубіжного колегу Йонаса Мардосу, доктора гуманітарних наук, незалежного дослідника, професора - Литва, Вільнюський педагогічний університет. Він приїздив в Одеський національний університет на конференцію з історичної психології, з 2012 року брав участь у збірниках. У Києві він планує бути у лютому, збирається відвідати наш Інститут і якщо буде узгоджена ця тема, прочитати лекцію. Його дослідження - "Лишние люди: проблемы и тенденции демографического развития села Литвы во второй половине XX века". Це актуальна і для нашого сучасного українського села тема.

Продовжуючи цей огляд - важливий тому що не всі змогли прийти, але ми, скажімо так, відчуваємо їх присутність в зв'язку з тим, що може бути ще озвучено - вітаю, нашого шановного колегу з Інституту психології ім. Костюка, кандидата психологічних наук, професора, завідувача лабораторії психології обдарованості Інституту психології - **Олександра Леонідовича Музику**:

–Хотілося б наголосити на тому, що тематика таких круглих столів надзвичайно важлива, тому що ми будували політичну націю, а на останніх виборах побачили, що у нас вона не зовсім сформувалася. Раніше думали, що вже вона виникла, а тепер ми засумнівалися. Я гадаю що у психології теж усе йде цим шляхом, тобто треба «підтягувати» ті імена, які Росія собі «приватизувала», наших українців, які займалися науковою психологією тут в Україні, і їх імплементувати у психологічний простір сучасності – Д.М. Овсянико-Куликовського, І.О. Сікорського ... І варто, мабуть, з'ясувати, що ми успадкували з цих джерел, чи це передалося якимось наступним поколінням науковців, звідки саме беремо початки свого існування в психології

сучасній. Вітаю і бажаю, щоб цей круглий стіл згенерував нові ідеї, змусив нас писати, обмінюватися цими ідеями. Так що хай щастить.

–Дякую. Зараз в нас присутня Мельник Оксана Андріївна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, докторант Київського національного університету ім. Шевченка. Але ж я знаю, що в Інституті психології імені Г.С. Костюка Ви теж працюєте. Тобто можна сказати, що Ви представляєте і традицію Інституту ім. Костюка, і вже свої нові напрацювання в університеті ім. Шевченка. Вона виголосить доповідь «Історична пам'ять і особистість науковця».

У нас ще є колега з університету ім. Шевченка, це соціолог, Литва Людмила Андріївна, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної психології. Вона активно розробляє проблематику, пов'язану з історичною пам'яттю і заявила свою доповідь “Механізми кодифікації історичної пам'яті єврейського етносу”. Це проблематика її кандидатської дисертації.

Борис Петрович Лазоренко, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України. Я дуже вдячна цій людині за те, що він поєднує глибоке вивчення культурно-історичних аспектів психіки особистості та психотерапевтичну практику, тобто Борис Петрович є яскравим провідником ідеї допомоги людям шляхом застосування психолого-історичної реконструкції минулого досвіду. Його доповідь - “Психологічні механізми формування історичної пам'яті в умовах гібридної війни”. Він займається психологічною реабілітацією воїнів АТО, їх родин і звісно, в нього є багато цікавого матеріалу стосовно тих явищ, які ми називаємо гібридною війною.

Перед тим як ми почнемо працювати саме по доповідям, я хочу представити цікаву людину, дослідника Фінька Антона Євгеновича, кандидата філософських наук, наукового співробітника відділу філософії Інституту ім. Сковороди. Його доповідь «Процеси формування історичної пам'яті в умовах утвердження політичної демократії: чи є контроверсійні аспекти?».

До речі, проблематика політики пам'яті у нас заявлена кількома учасниками, представниками політологічного та філософського підходів, і це обіцяє дуже цікаву дискусію.

Юлія Данилівна Гундертайло — вона теж неодноразово брала участь в наших круглих столах, вона є практиком і теоретиком водночас. Я пам'ятаю, що коли готувала докторську дисертацію, дивилася Ваші статті по юнгіанському підходу. Дуже цікава дослідниця, співробітниця нашого Інституту — лабораторії соціальної психології особистості. Її доповідь “Потенціал арт-терапевтичних методів соціально-психологічного супроводу ВПО у контексті історичної пам'яті».

Ще хочеться привітати гостю нашого Інституту, вона вперше в нас, я сподіваюся їй сподобається. Ця людина є міждисциплінарним дослідником за своїм світоглядом, це **Земко Ганна Василівна**, вона голова громадської організації “Слово жінки”, старший викладач кафедри управління, фінансів, маркетингу і менеджменту Інституту післядипломної освіти Національного університету харчових технологій. Ганна Василівна заявила доповідь “Як слово жінки повертає історичну пам'ять”.

—Невелике зауваження. В назві доповіді слово жінки написано з малої літери, нещодавно один чоловік мені сказав, що до слова жінки треба дослухатися. Ще чоловіки кажуть “послухай жінку і зроби навпаки”. Але в даному разі я мала на увазі назву журналу - “Слово жінки”, тобто з великої літери. Видання для тих, хто прагне мудро жити. Це два його історичні номери, я про них буду пізніше говорити. У нас є журнал і клуб “Слово жінки”. Я практик, “з полів”, тому розкажу, як ми намагаємося відроджувати генетичну пам'ять у нашій діяльності.

—Я хочу вибачитися, що ми не дуже точно внесли в програму тему доповіді. Але мені здається, що так добре виходить, тобто “слово жінки” тут не журнал, а виступає взагалі як феномен, масштабно. “Спочатку було слово”.

—Багатогранно, мені сподобалося!

–Коробанова Ольга Леонідівна, кандидат психологічних наук, науковий співробітник Лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України. Пані Ольга є активним учасником усіх наших заходів і публікацій. Її сьогоднішня доповідь теж обіцяє бути цікавою, присвячена проблематиці, яку розробляє лабораторія, що її представляють кілька людей, заявлених у нашій програмі. Проблематика доповіді теоретична, але має й практичне значення, щоб ми могли спиратися на соціально-психологічні концепції групової взаємодії. Назва її «Феномени групової взаємодії в контексті історичної пам'яті».

У нас в програмі є ще і доповіді співробітників цієї лабораторії, Зокрема Лідія Георгіївна Чорна, вона керівник цієї лабораторії.

А також до нас доєдналася шановна доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Ольга Миколаївна Кочубейник. Це моя, скажімо так, землячка, вона теж з Одеси. І я вважаю, що не дивлячись на те, що підходи до досліджень у нас різняться, але було дуже приємно, що на останньому захисті докторської дисертації, керівником якої виступала Ольга Миколаївна, підхід Іллі Григоровича Білявського теж був задіяний певною мірою в дослідженні. Я вдячна моєму вчителю, доктору психологічних наук, професору І.Ф. Білявському, який розпочинав цей напрямок в Україні і взагалі на території СНГ. Перша його монографія вийшла на цьому просторі у 1991 році під назвою “Історична психологія”. Я про це згадувала на попередніх круглих столах, і я хочу сказати, що вже п'ятнадцять років, як його, на жаль, немає серед нас, але ми його діло продовжуємо і намагаємося дотягнутися, долучитися до того рівня, який він задав, до того камертону, що звучить. Проведені п'ять інтернет-конференцій в Одеському університеті і Інститут долучався з першого ж цього заходу як співзасновник в усіх конференціях. А також Інститут філософії долучався, Інститут соціології долучався, Університет ім. Шевченка, і ми всі вдячні людям, які брали участь в розвитку наукової школи історичної психології. А зараз хочу сказати, що вже три

круглих столи і науковий семінар були проведені саме в стінах цього Інституту.

Шановні колеги, бажаю нам бути виваженими, сподіваюся, що в нас вистачить духовного ресурсу і сміливості подивитися на ті історичні події, що викликають не дуже позитивні емоції та взагалі травматичні події. Один з наших напрямків — це історичні травми та пошук шляхів їх долання. Який ресурс ми можемо з цього винести? Як ми можемо стати сильнішими, усвідомлюючи те, що ми все ж пройшли через ці випробування?

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Яремчук О.В.

д. психол. н., провідний науковий
співробітник лабораторії психосоціальних
і політико-психологічних досліджень
Інституту соціальної та політичної
психології НАПН України

НАЦІЄТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Представлю напрацювання з методології дослідження історичної пам'яті, історичної психології в ракурсі, який, на мою думку та думку інших дослідників, може бути примирюючим. Тобто таким, що задіює мотивацію особистості до зняття у собі певних протиріч, пов'язаних з поліетнічністю, багатоманітністю культурних проявів, які зараз існують в Україні. Хочу запропонувати соціально-психологічну концепцію і модель, що представляє в багатовимірному просторі проблематику націєтворчості, у т. ч. конфлікти, які можуть стати рушійною силою консолідації нації, самоусвідомлення, ствердження національної гідності.

Почну з того, що історична психологія може розглядатися як суб'єкт націєтворення в умовах мультикультурності і, за нашим визначенням в цьому напрямі, є соціально-психологічною парадигмою вивчення психічних явищ, зумовлених історичною та культурною єдністю людей, глибинно-психологічними передумовами їх взаємодії та спільної діяльності, що визначають, зрештою, спадкоємність культурно-історичних смислів і цінностей та уможлиблюють конструювання політико-психологічних проєктів майбутнього великих соціальних груп в умовах мультикультурності. Щодо останньої цікаво звернутися до тенденцій, які проявляються в багатьох соціальних дослідженнях. Мультикультурність розглядається не тільки як вплив політики мультикультуралізму, як практики інтеграції мігрантів у полікультурне середовище західноєвропейських країн, але також в контексті

глобалізації, і не тільки у горизонтальному зрізі – як взаємодія культурних смислів, цінностей різних регіонів, країн, ментальностей, а й у вертикальному зрізі – як прояв взаємодії цінностей і смислів, що закарбовані в історичній пам'яті. Можемо розглядати різні епохи, які в собі в знятому вигляді несуть ті чи інші важливі для націєтворення цінності, окреслені міфами, і ці міфологічні утворення продовжують своє існування в історичній пам'яті сучасників і мають навіть певний прогностичний потенціал. Від того, що ми виділяємо в історичній пам'яті, які події вважаємо знаменними, значущими, залежить, який образ майбутнього ми на сьогодні акцентуємо.

Історична пам'ять може досліджуватися в різних контекстах і науках. У соціальній психології це соціально-психологічний феномен колективного та індивідуального відтворення (усвідомлення) минулого досвіду, що має архетипну природу, опосередковується сьогоденням та виконує функцію моделювання майбутнього спільнотою та особистістю, сприяючи трансформації їхньої свідомості в процесі націєтворення. Такий погляд на історичну пам'ять видається доповнюючим до багатьох визначень в інших соціальних науках і відкриває можливість саме через особистість, через колективного суб'єкта (етнокультурна, регіональна спільноти) подивитися на можливість того, як спільні переживання певних історичних подій можуть викликати мотивацію до етнокультурної міфотворчості, до спільного вчинку, в результаті якого і буде консолідуватися нація. Це розлогий процес, що потребує технологій, які вже певною мірою розроблялись нами на попередніх етапах дослідження. Це технології створення консолідуючого національного міфу на основі саме спільного вчинку, пов'язаного з історичними подіями, які виділяли учасники формувального експерименту в трьох регіонах: Південному (Одещина), Центральному, Західному (Львів, Луцьк, Івано-Франківськ). В дослідженні брала участь переважно студентська молодь (18 років). Результати були досить цікавими, у нас склався оптимістичний образ

того, як Україна може прямувати далі в умовах глобалізації та мультикультурності.

Хотіла б ознайомити вас з моделлю (див. Додаток), яку ми розробили стосовно етнокультурної міфотворчості, того як можливо за допомогою певних механізмів пройти шлях (піднятися) від «я», індивідуального авторського бачення культурно-ціннісних презентацій, до «ми», тобто сформулювати цінності і смисли на рівні спільноти, колективного суб'єкта. Ці напрацювання покладені в основу подальших досліджень, і на сьогодні працюємо над моделлю, яка має умовну назву «Структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності». Основним її сенсом є те, що розглядаємо можливості під час націєтворення враховувати не тільки чинники, які зазвичай співвідносяться з нацією (наприклад, держава як об'єднуючий елемент, єдине право, спільна територія проживання, наявність різнорідних етносів для більшої консолідованості держави), але доєднати до цих важливих елементів націєтворення також ті, які стосуються етнічності: пасіонарний імпульс, що несе основну ідею етносу, релігія та культура, географічний фактор (клімат), менталітет (матриці колективного несвідомого), спосіб існування (економіка, побут, звички, поведінка, вплив сусідів, зовнішнє середовище). Коли розглядаємо проблематику націєтворення в умовах мультикультурності, на наш погляд, дуже важливо створити такі умови, за яких може зреалізовуватись мотивація окремих індивідів і спільнот (етнокультурних груп) для того, щоб шукати певні цінності і смисли, які б об'єднали і доповнили культурно-ціннісні континууми, які вже сформувалися впродовж історичного шляху цих етносів. Для України, мені здається, це дуже важливо саме тому, що багато з подій на історичному шляху пов'язані не тільки з українським етносом, а й з іншими, які тут проживають. Для нас сьогодні дуже важливими видаються такі механізми як катарсис, сповідальність, також символотворчість і смислоутворення (коли певна історична подія реконструюється – в історичній

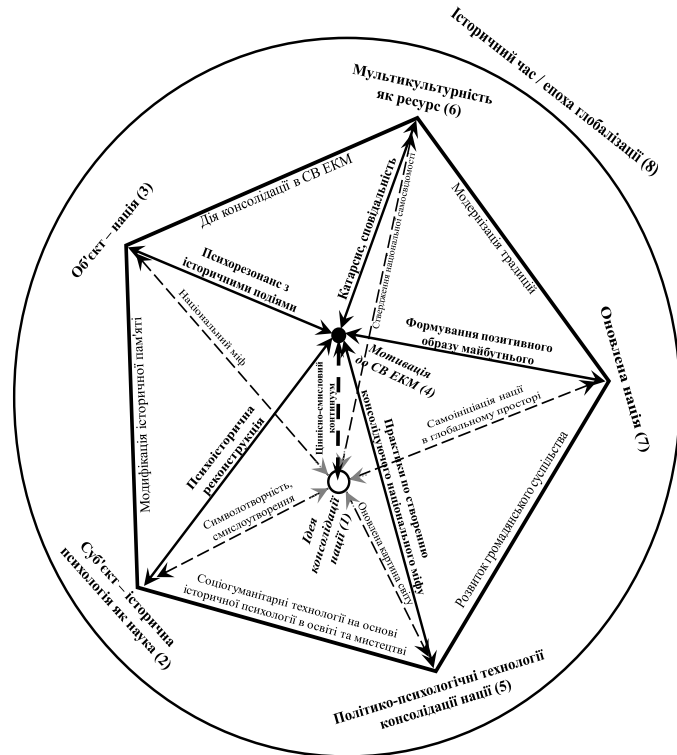
психології є поняття «психоісторична реконструкція» – і цей прийом дає можливість через «вчування», аналіз культурно-історичних контекстів, опрацювання символів, смислів піднятися на рівень усвідомлення, що ж саме та чи інша історична подія може нам дати зараз для консолідації).

В даній моделі акцентуємо, що центральним, імпульсним началом є ідея консолідації нації, яка перебуває в постійній динаміці. Суб'єктом, який розробляє цю ідею, є історична психологія як наука. Важливо підкреслити, що це не тільки напрацювання вчених минулих епох, які залишили свої важливі відкриття, але й певної спільноти людей (наприклад, нас з вами), які цікавляться даною проблематикою і вносять свій суб'єктний потенціал в цю насправді дуже складну тему. Об'єктом, який розгортає цю ідею консолідації, є саме нація - народ, який зараз постає, перебуває ще на етапі становлення, чи, так би мовити, «перестворення раніше створеного» національного утворення. І далі виходимо на те, що спільна вчинкова діяльність різних етнокультурних груп (через формувальний експеримент, через певні тренінгові форми) призводить до дії консолідації в спільному вчинку етнокультурної міфотворчості. Це підсилюється мультикультурністю як ресурсом. Дуже важливо враховувати не тільки культурні особливості окремих внутрішніх опонентів а ще й підключати контексти культурних надбань інших країн. Тобто модель може працювати не тільки всередині однієї країни, а й для того, щоб знаходити консенсус та інтегрувати цінності й смисли країн-сусідів (наприклад, Польщі й України).

Завершуючи, хочу сказати, що очікуємо в результаті всіх зусиль сьому позицію – оновлену націю. Ідея в тому, що остання постає саме завдяки тому, що її учасники є «індивідуальними мультикультуралістами» – ще один наш термін, який, можливо, спочатку виглядає як оксюморон.

Структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

Його сенс у тому, що, «знімаючи» всередині свого «я», у власній психіці, ціннісно-смісловий континуум різних культурних регіонів, різних історичних епох, ми стаємо більш динамічними, більш відкритими, і можемо працювати на консолідацію, не втрачаючи власних культурних особливостей (у т. ч. пов'язаних з етносом, релігією, мистецтвом тощо).

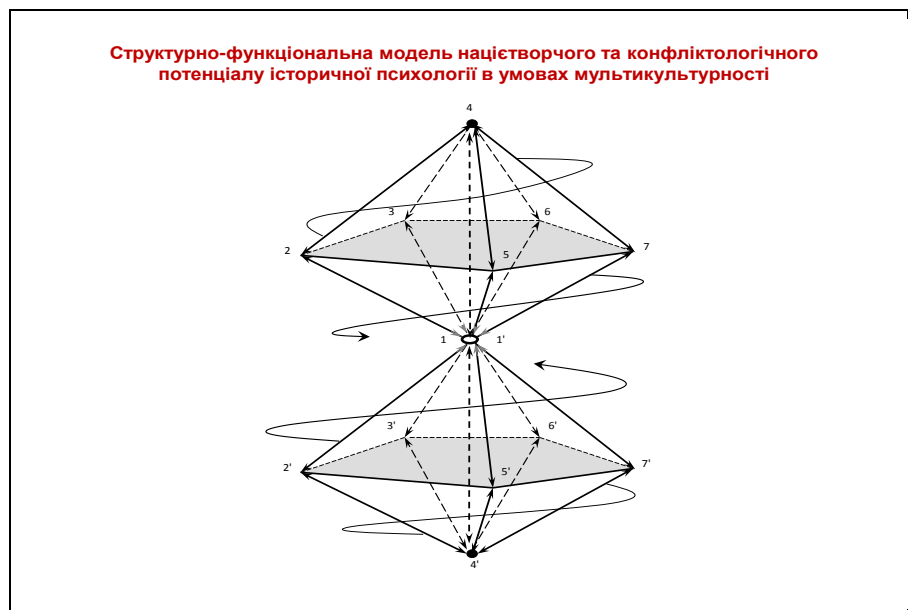
Варто показати також декілька моментів, пов'язаних з конфліктологічним потенціалом історичної психології. Тут історична психологія розглядається вже не як суб'єкт, а як даність, певне підґрунтя, що склалося впродовж історичного шляху в свідомості і несвідомому певних етносів. Суб'єктом цієї конфліктологічної сторони вже є стихійна ідея, яка може виглядати навіть як деконсолідація нації, об'єктом впливу є вже не нація, а скоріше населення.

Тут культурна глобалізація (шоста позиція) є викликом, який постійно становить загрозу для того, щоб нація могла постати як суб'єкт існування у

просторі. Якщо цей сценарій збудеться, то нас може очікувати асимільоване населення.

Насамкінець, поєднання цих двох моделей (у точці 1–1'), де націєтворення протистоїть ідеї націєруйнування, пригнічення національного потенціалу.

Якщо подивитися на цей варіант, то дуже важливо суб'єкту – тобто представникам історичної психології та інших суспільних наук – впливати таким чином, щоб верхня частина цієї моделі, консолідуюча, давала імпульс для перетворення негативних явищ, наприклад, стереотипів, пов'язаних з колективними травмами, чи комплексом меншовартості. Щоб відбувався певний баланс (у точці 1–1'), причому він був динамічним, спроможним зустрічати виклики, пов'язані з деконсолідацією.

Специфіка розкриття націєтворчого потенціалу історичної психології на основі модифікації історичної пам'яті в даному дослідженні полягає у принциповому акцентуванні на суб'єктній, індивідуально- особистісній природі цього процесу. В цьому різниця між пропонованим психолого-історичним підходом до націєтворення та іншими підходами, які акцентують на колективному суб'єкті, на груповому рівні проблематики. Близьким за ідеєю постає суб'єктно-вчинковий підхід до націєтворення В.О. Татенка, але, на наш погляд, він не бере до уваги міфологічну сутність історичної пам'яті та спільний вчинок етнокультурної міфотворчості зі створення консолідуючого національного міфу. Ці феномени якраз і виявляються своєрідними містками для переходу від індивідуального авторського міфу стосовно нації до консолідуючого національного міфу. Останній постає з ціннісно-сміслових напрацювань індивідуальних авторських міфів учасників спільного вчинку етнокультурної міфотворчості і передбачає синтез індивідуального ціннісно-сміслового континууму і соціально значущих смислів і цінностей певних етнокультурних спільнот, з якими себе ідентифікують учасники цього спільного вчинку. Створення консолідуючого національного міфу поєднане з процесами самоактуалізації, саморозвитку, самоздійснення учасників, і це вирішує проблему мотивації до націєтворення. Зазвичай брак останньої в учасників є причиною неефективності соціокультурних та політико-психологічних технологій консолідації нації. Історична психологія – це соціально-психологічна парадигма вивчення психічних явищ, зумовлених

історичною та культурною єдністю людей, глибинно-психологічними передумовами їх взаємодії та спільної діяльності, що визначають спадкоємність культурно-історичних смислів й цінностей та уможливають конструювання політико-психологічних проєктів майбутнього великих соціальних груп в умовах мультикультурності на основі історичної пам'яті. Історична пам'ять – це соціально-психологічний феномен колективного та індивідуального відтворення (усвідомлення) минулого досвіду, що має архетипову природу, опосередковується сьогоденням та виконує функцію моделювання майбутнього спільнотою та особистістю, сприяючи трансформації їхньої свідомості в процесі націєтворення. Також акцентуємо увагу на кількох поняттях, які обґрунтовувалися в межах соціально-психологічної моделі етнокультурної міфотворчості особистості та спільноти (МЕМОС), а також нашої соціально-психологічної концепції етнокультурної міфотворчості, яку покладено в основу теперішніх досліджень історичної пам'яті і націєтворчого потенціалу історичної психології [1]. Етнокультурна міфотворчість особистості – процес створення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з певним типом культурно- історичного, етносоціального та екзистенціального досвіду, відбитого в різних текстах, наративах, поведінці, життєвому шляху загалом. Спільний вчинок етнокультурної міфотворчості – особлива система взаємодії між людьми, що передбачає творення його учасниками унікальних, індивідуально і соціально значущих смислів і цінностей етнокультурної спільноти, з якою вони себе ідентифікують. Основний його принцип – ціннісно-сміслова спрямованість особистості на процес переструктурування середовища у відповідності зі структурою особистісних смислів. Індивідуальний авторський міф (це поняття ми розробляли на основі поняття особистого міфу в концепції Карла Густава Юнга, привносячи акценти, які передбачали, перш за все, авторство у взаємодії з ціннісно-смісловими проявами особистого міфу) – трансцендентний акт цілісного осягнення суб'єктивного екзистенціального досвіду, пізнаючи який

шляхом інтерпретації автонаративу, особистість розширює межі уявлень про власний внутрішній та зовнішній світи. Індивідуальний авторський міф постає в діалозі суб'єкта націєтворчості з несвідомим у міфологічному наративі і є результатом осмислення особистого міфу. Найяскравішим його проявом є творчість життєвого шляху. Виходячи з представлених понять, хотіли б підкреслити сутність соціально-психологічної концепції етнокультурної міфотворчості, в якій етнокультурна міфотворчість розуміється як синтетичне і багаторівневе явище, що відображує здатність людини розпізнавати архетипово-символічні змісти і, взаємодіючи з ними, розкривати свій культурно-історичний і соціально-психологічний потенціал. Етнокультурна міфотворчість виступає важливою формою пізнання, самоактуалізації, саморозвитку та самоздійснення особистості, особливо в умовах культурної глобалізації. У процесі спільного вчинку етнокультурної міфотворчості створюються ціннісно-сміслові та предметно-дієві передумови консолідації етнопонаціональної спільноти. Етнокультурна міфотворчість ґрунтується на індивідуальному авторському міфотворенні, яке узгоджує етнокультурну картину світу та індивідуальний образ світу суб'єкта і лежить в основі формування та розвитку національного міфу, оскільки відображає взаємозв'язок ментальності особистості як суб'єкта й етносу як колективного суб'єкта. Поєднання у даній моделі, яка має форму пентатетраедра, основних проявів, елементів цього процесу надає можливість поступово впроваджувати ідеєю консолідації нації, яка як певний імпульс досягає суб'єкта розгортання цієї ідеї, а саме історичної психології (як науки та як певної спільноти науковців, вмотивованих пізнати основні ціннісно-сміслові координати консолідації нації). Отже основними елементами пропонованої моделі є суб'єкт – історична психологія як наука і спільнота науковців; об'єкт розгортання самої ідеї; принципи, на основі яких відбувається таке розгортання, – принцип національного міфу, принцип смислоутворення в символотворчості., принцип мультикультуралізму Застосування суб'єктом

націєтворення психоісторичної реконструкції передбачає не тільки зчитування певних кодів ціннісно-сміслових ресурсів ідеї консолідації нації, але й вчування в культурно-історичний простір, щоб вступити в певний ціннісно-смісловий резонанс з історичними подіями, присутніми в історичній пам'яті. На наш погляд, дуже важливою є модифікація історичної пам'яті, яка уможлиблюється саме завдяки взаємодії ідеї консолідації нації з суб'єктами розгортання цієї ідеї і об'єктом. Зазначимо, що основні елементи цієї моделі відповідають викликам сучасності: мультикультурності як певному ресурсу, який може бути стимулом для націєтворення в сучасних умовах глобалізації; соціогуманітарним технологіям на основі історичної психології в освіті та мистецтві; розвитку громадянського суспільства; модернізації традицій. Основними механізмами розгортання націєтворчого потенціалу історичної психології є психорезонанс з історичними подіями, катарсис, сповідальність, механізм спільного вчинку, пов'язаний з консолідуючим національним міфом і технологією його створення, а також психоісторична реконструкція. Звернемо увагу, що є й друга частина цієї комплексної моделі – структурно-функціональна модель конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності, з якої бачимо, що ідея консолідації має зворотній бік – називаємо його ідеєю деконсолідації нації. Суб'єктом розгортання цієї ідеї є вже історична психологія саме як даність характерних для певної нації історичних подій, перипетій, проблематики конфліктів, які виникали між самими представниками даної нації та з оточенням. Об'єкт ідеї деконсолідації – населення, тобто вже не національна спільнота, а саме населення у вигляді представників різних етнокультурних груп, які не вбачають власної спільності. Проявляються деструктивні тенденції, пов'язані з авто- та гетеростереотипами та індивідуалістична мотивація до роз'єднання. Тут, звичайно, спільного вчинку не відбувається, діє розбрат. Відповідно, механізми, які тут спрацьовують, є антиподами механізмів, які розглядали в першій частині моделі: психоісторична деконструкція, самоприниження і

комплекс меншовартості, практики протидії консолідаційним процесам, формування негативного образу майбутнього. Зрештою дія цих механізмів може призводити до фальсифікації історичної пам'яті, до нівелювання традицій, асиміляції населення, загалом до згортання націєтворчих процесів. Підкреслимо, що ці дві складові – націєтворчий потенціал історичної психології та конфліктологічний потенціал історичної психології – є необхідними, тому що відбувається діалектична взаємодія цих тенденцій, і ідея деконсолідації нації зі свого боку дає певний імпульс на те, щоб шукати індивідуальні прояви, які б могли поєднувати різні етнокультурні спільноти, різні соціальні верстви, покоління на основі пошуку спільних цінностей, які у тому числі можуть бути знайдені в історичній пам'яті як феномені, що характерний для представників різних соціокультурних груп і етнокультурних спільнот. Культурна глобалізація в даному випадку виглядає саме як виклик до націєтворчого процесу і стимулює можливість створення оновленої нації. Об'єднана структурно-функціональна модель націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності виглядає як два пентатетраедри один на одному: верхня частина – це націєтворчий потенціал, нижня – це конфліктологічний потенціал, і дуже важлива точка перетину, яка є й ідеєю консолідації, й ідеєю деконсолідації національної спільноти. Розвинуто уявлення про структуру та функції націєтворення на основі історичної пам'яті та принципу мультикультурності, що відобразилось у комплексній структурно-функціональній моделі націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (НКПП). Ця модель відтворює логічно пов'язані між собою структурні елементи, які складають, з одного боку, націєтворчий, з іншого, – конфліктологічний потенціал історичної психології. Історична психологія в розробленій моделі виступає і як наукова парадигма, спільнота вчених, колективний суб'єкт націєтворення, і як даність, що відбиває соціально-психологічні особливості історичного

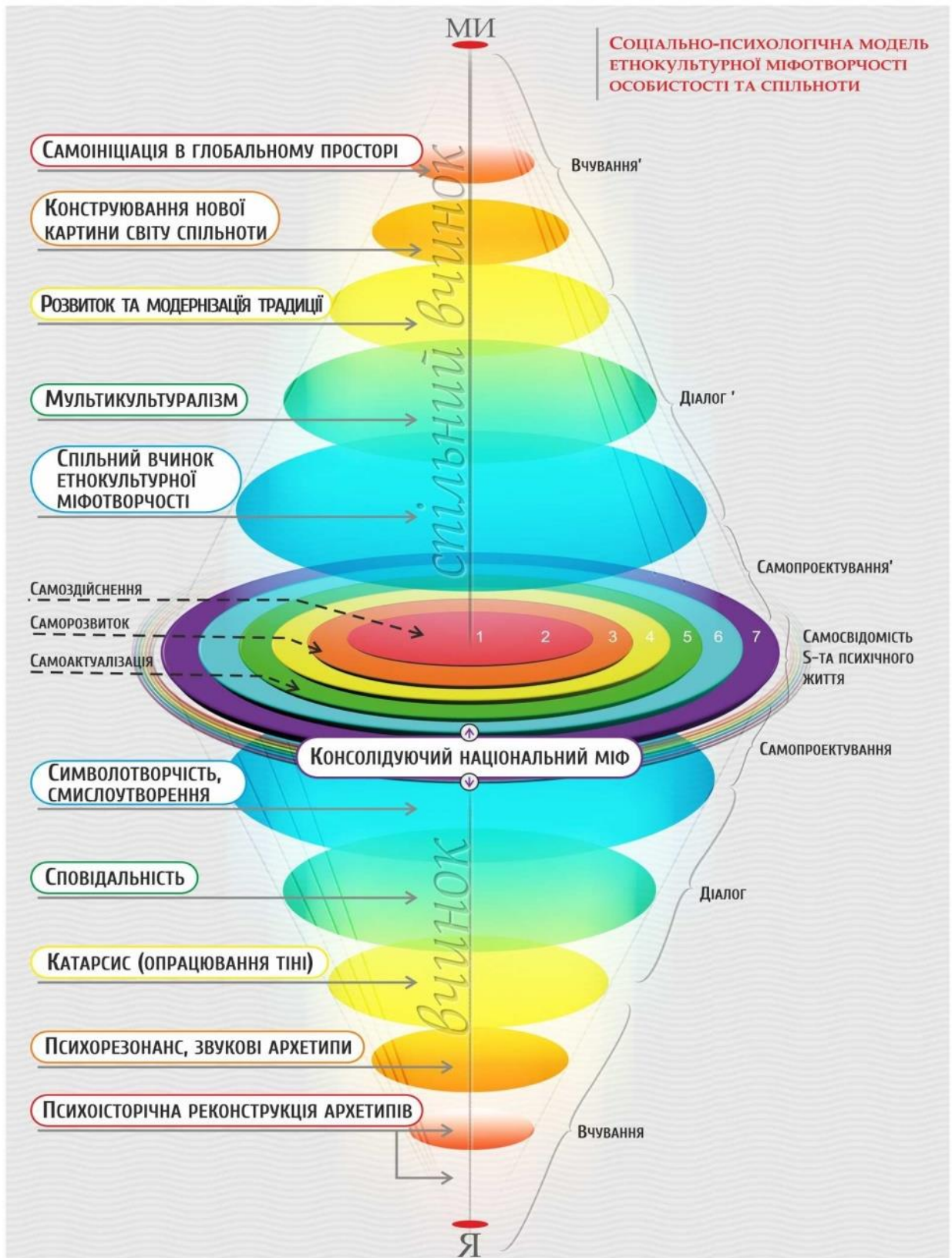
досвіду етнокультурних спільнот, що вибудовують націю. В центрі моделі – ідея консолідації/деконсолідації етнокультурних спільнот у складі нації, причому вона розгортається на основі принципу мультикультурності, який постає у двох взаємообернених варіантах: індивідуальний мультикультуралізм – культурна глобалізація. Поліосність представлених в моделі тенденцій самоініціації/ саморуйнування нації постає у системі соціально-психологічних механізмів, інтегральним серед яких виступає механізм спільного вчинку етнокультурної міфотворчості і відповідно дія консолідації в цьому вчинку чи навпаки, дія розбрату етнокультурних спільнот. Обґрунтована доцільність виокремлення таких багаторазово пов'язаних між собою структурних компонентів націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності: ідея консолідації нації; суб'єкт-історична психологія як наука; об'єкт – потенційна нація; мотивація до спільного вчинку ЕКМ; політико-психологічні технології консолідації нації; мультикультурність як ресурс; оновлена нація, історичний час епохи глобалізації, історична пам'ять. Запропонована модель НКПП дає можливість підійти до застосування соціально-психологічних технологій націєтворення в умовах мультикультурності в різних регіонах України та прогнозувати соціально-психологічні прояви консолідаційних процесів в ході культурного діалогу та конфронтації в різних країнах та міжнародних відносинах.

Література

Яремчук О.В. Концептуалізація феномену мультикультуралізму в теорії етнокультурної міфотворчості особистості / О.В. Яремчук// «Особистість у просторі культури»: Матеріали V Севастопольського Міжнародного науково-практичного симпозіуму, 27 червня 2013 р. / За ред. Г.О. Балла, О.Б. Бовть, В.О. Медінцева. – Севастополь: Рібест, 2013. – 190 с., с. 184-187.

Яремчук О.В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості : моногр. / О. В. Яремчук. – Одеса : Фенікс, 2013. – 431 с.

УДК 159.99

Данилюк І.В.

Доктор психологічних наук, професор

Заслужений працівник освіти України

Декан факультету психології

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Ларін Д.І.

аспірант кафедри загальної психології,

член Ради молодих вчених факультету психології

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ТРАВМА РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ КРИЗОВОГО ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Анотація. *Розвиток історії психології ХХ століття супроводжувався асинхронністю та певною ідеологічною невизначеністю, відділившись від філософської методології, психологія здійснювала свій рух, утворюючи наукові школи. Відповідно, постало питання використання методів дослідження серед представників різних психологічних шкіл, що стало однією з причин періоду «відкритої психологічної кризи», який став каменем спотикань серед дискусій щодо предмету психології.*

Автор здійснює історико-психологічний аналіз впливу періоду «відкритої психологічної кризи» на розвиток сучасної психології постмодерну.

Ключові слова: *історія психології, розвиток, методологія, «відкрита психологічна криза»*

Історичний розвиток психології як науки має велику передісторію та відносно коротку історію. Особливо, цей зв'язок прослідковується після наукового перевороту ХVІІ ст. З перспективи історії психології, щодо насичення наукових фактів, пов'язаних з експериментом, малодослідженим лишається період кінця ХІХ- першої половини ХХ століття [12].

Саме розвиток експериментальної психології та фізіологічних досліджень у психології сприяли виникненню складних методологічних питань, які виявляли неспроможність психологічної теорії що підривало основи методологічного апарату у контексті суб'єктивно-ідеалістичного уявлення про психіку, яке лягло в основу поглядів Р. Декарта, В. Вундта, Г. Спенсера, У. Джейма та ін [4; 11].

Наслідком відповідних історичних змін постав період «відкритої психологічної кризи», який інтенсивно розвивався протягом першої третини ХХ століття. Виникла потреба, особливо в галузі практичної психології, пошуку ефективних методів, які б допомагали вирішенню актуальних психологічних потреб суспільства (від науково-теоретичних до виробничо-практичних) [3].

В 70-ті роки ХХ століття покладалися великі надії на появу єдиної й універсальної психологічної теорії, яка буде прийнята всіма психологами і об'єднає психологічну науку, але їм не судилося виправдатися: психологія сьогодні ще більш мозаїчна і несхожа на природничі науки, ніж раніше [4].

Глибокий аналіз кризового стану сучасної психології здійснив А. Юревич, захищаючи положення про те, що криза в сучасній психології має системний характер. Дослідник наголошує на таких симптомах кризи (таблиця 1).

Така ситуація оцінювалася вченими як криза психології. І з такою оцінкою важко не погодитися, якщо вважати цю закономірну методологічну проблему кризою становлення психологічної науки. Отже, фактично вже до 20-х років ХХ ст., психологія розділилася на окремі школи, які по-різному формували свої концепції про зміст та структуру психіки, розглядаючи в якості провідної пізнавальну, мотиваційну, поведінкову сфери психічного. На початку ХХ століття з'явилися три провідні напрямки - біхевіоризм, гештальтпсихологія і глибинна психологія, кожний з яких мав власний предмет психології і свій метод дослідження психіки [13].

Системний характер кризи у психології (А. Юревич)

Симптоми кризи	відсутність єдиної науки, дефіцит сталого знання, велика кількість альтернативних моделей розуміння і вивчення психічного
	заглиблюється розкол між дослідницькою і практичною психологією;
	конкуренція з боку паранауки, виникнення прикордонних між наукою і не-наукою систем знання.

Період «відкритої психологічної кризи» зумовив розвиток практичної психології в Україні, В. Панок наголошує на факті кризи, як етапу становлення сучасної практичної психології в Україні. У докторській дисертації «Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні», вчений за методологічну основу дослідження схилявся до думок представників періоду «відкритої психологічної кризи», а саме Б. Ананьєва [1; 2], Л. Виготського [3; 4], Г. Костюка [5; 6], О. Леонтьєва [8], С. Максименка [8], А. Маслоу, К. Роджерса [10], В. Роменця [11] тощо.

Важливі теоретичні орієнтири практичної психології містяться у роботах Г. Абрамової, О. Бондаренка, Л. Бурлачука, Ю. Гільбуха, І. Данилюка, О. Киричука, М. Костицького, С. Максименка, В. Роменця, Ю. Швалба, Т. Яценко. І це далеко не весь перелік, що свідчить про потужну теоретико-методологічну базу становлення практичної психології, рушієм якої став період «відкритої психологічної кризи».

Слід наголосити, що розвиток практичної психології в Україні має свою специфіку, яка обумовлена трьома причинами: 1) логікою розвитку науково-

психологічної думки, як відображенням культурно-історичних і наукових традицій в українській науці в цілому; 2) особливостями історичного процесу і соціально-політичними чинниками які обумовили весь уклад життя взагалі та розвиток наукових і науково-практичних досліджень у вітчизняній психології ХХ століття; 3) особливостями розвитку психологічної практики в цілому, і особливостями розвитку практичних психологічних служб, зокрема [10].

Таким чином, період відкритої кризи привів до досить широкого розвитку варіантів інтерпретації сутності і задач психологічного пізнання. Багато напрямків психології згодом змінили свої вихідні підстави, трансформувались в наукові теорії з префіксом нео-: неофрейдизм, необіхевіоризм тощо.

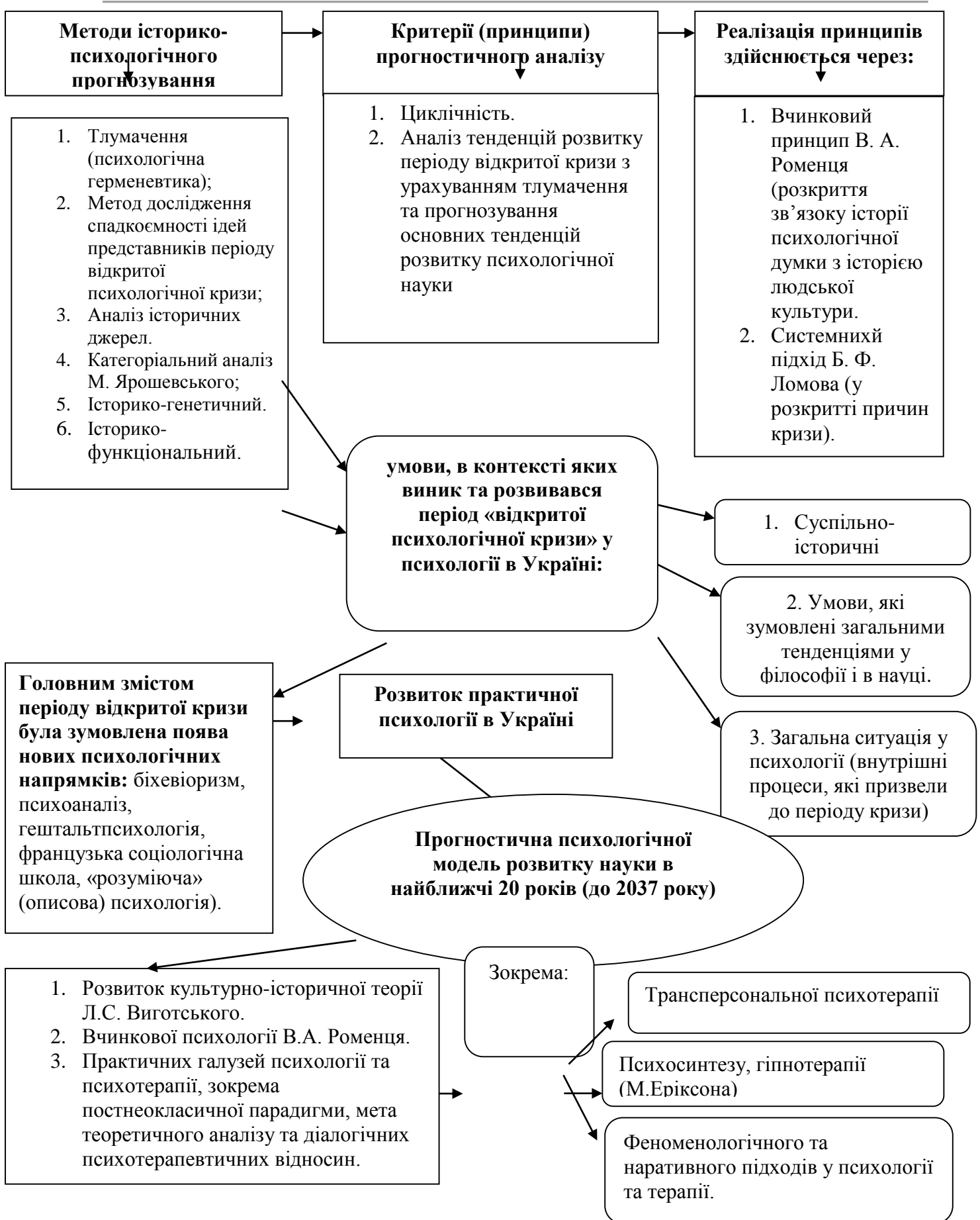
Розвиток психології загалом свідчитиме про продовження кризи в психологічній українській науці, принаймні в найближчі 20 років. Цей прогностичний аналіз виявляє тенденції розвитку кризового постмодерного стану психологічних напрямів (таблиця 2).

Таким чином, період «відкритої психологічної кризи» привів до досить широкого розвитку варіантів інтерпретації сутності і задач психологічного пізнання. Багато напрямків психології згодом змінили свої вихідні підстави, трансформувались у наукові теорії з префіксом нео - : неофрейдизм, необіхевіоризм, тощо. У той же час, наприклад гештальтпсихологія, ще один з важливих напрямків психологічної думки першої третини ХХ століття, щосформувався в рамках вивчення проблем мислення, згодом трансформувався в теорію особистості, зберігши і розширивши вихідні постулати.

Таблиця 2

Модель розвитку психологічної науки в Україні

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. / Б. Г. Ананьев. – Л: Астрель, 1999. – 276 с. – (6). – (Академ-проект; 12).
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. / Б. Г. Ананьев. – Москва: Наука, 1995. – 211 с.
3. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 312 с. – (2). – (Мир психологии).
4. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург: Наука, 1998. – 376 с.
5. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: західні регіони (кінець ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології.» / Данилюк І. В. – Київ. – 24 с.
6. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – Москва: Акад.пед.наук, 2005. – 578 с.
7. Костюк Г. С. Основні принципи радянської психології / Г. С. Костюк. – Київ: Радянська школа і організація її роботи, 2009. – 366 с.
8. Ларін Д. І.Методологічні аспекти дослідження історичного смислу періоду відкритої психологічної кризи та його впливу на становлення сучасної психологічної науки [Текст] / Д. І. Ларін // Молодий вчений. — 2016. — №7. С. 369-372.
9. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – Москва: Азбука-классика, 2008. – 464 с.
- 10.Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С. Д. Максименко. – Київ: Либідь, 2010. – 292 с. – (3-е доповнене). – (Академкнига; 8).
- 11.Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер с. англ. / К. Р. Роджерс. – Москва: Издательская группа «Прогресс», 1998. – 480 с.

- 12.Роменець В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха.
– Київ: Либідь, 1998. – 988 с.
- 13.Юрєвич А. В. Перспективи парадигмального синтеза // Вопросы психологии.
– 2008. - №1. – С. 3-15.

Лозова О.М.

професор, доктор психологічних наук,
завідувач кафедри практичної психології,
Київський університет імені Бориса Грінченка

КОНЦЕПЦІЯ ПСИХОСЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ: ДЕЯКІ ПІДСУМКИ

Виходячи з тези О. М. Леонтьєва: «Не сприймання покладає себе в предметі, а предмет – через діяльність – покладає себе в образі», автором було передбачено, що власне способи життєдіяльності етносу структурують психічно-процесуальний «супровід» цієї життєдіяльності – осмислення й категоризацію предметів та явищ світу. Останнє, у свою чергу, формує етнічний образ світу як продукт етнічної свідомості.

Аналіз концептуальних символів етнічної культури демонструє, що одні й ті самі поняття та образи мають специфічне семантичне навантаження в різних мовах, що аналогічні смисли репрезентуються в різних культурах по-різному. Урахування семантичного навантаження концепту, утвореного історичним і культурним контекстом мови та етносу, в якому вона функціонує, визнано засадничим для дослідження етнічної картини світу.

Проведена на матеріалі текстів східнослов'янського фольклору й ранньої літератури психоісторична реконструкція окремих проявів давньої слов'янської свідомості, а також виявлені особливості асоціювання універсальних понять сучасниками започаткували пошук психосемантичних інваріантних особливостей етнічної свідомості українців.

Емпірично фіксоване наповнення етнічної свідомості історично константними і модифікованими в часі знаками у вигляді поняттєвої системи дозволило констатувати, що і етнічній свідомості є свій зміст, а відтак і власний образ світу.

З метою визначення чинників утворення етнічного образу світу було окреслено семантичні контури етнічного гештальт-контексту як сукупності

фізичних і психічних фактів, що забезпечують етнізований характер індивідуального сприймання. Для цього була здійснена емпірична констатація відмінності семантичних особливостей візуальної перцепції тих самих об'єктів представниками різних етносів (з метою виключення соціокультурного чинника в експерименті були задіяні представники одного віку та соціального прошарку). Визначено непараметричні характеристики візуального етнічного гештальт-контексту східних слов'ян. Виявлене очевидне переважання сприйманих візуальних об'єктів рідноетнічного походження дозволило вважати доведеним факт домінування етнічного контексту гештальта та його вирішальної ролі у формуванні етнічного образу світу.

Поряд з тим, доведено, що етнічна свідомість в її вербальній репрезентації, поряд з етнічним гештальт-контекстом, детермінується й іншими, соціокультурними, ментальнісними, гештальт-контекстами. У цьому напрямку досліджено специфіку сприймання вербальних об'єктів представниками одного етносу (українського) у проекції їхньої свідомості на тексти, різні за етнічним та соціокультурним походженням, різних видових модифікацій, напрямків, жанрів (зразки поезії, прози, публіцистики, кіно, архітектури, живопису). аналіз окремих змістових репрезентацій етнічної свідомості східних слов'ян демонструє, що рух вербального етнічного семіозису розвивається в бік нової міфології престижності. Новизною останнього міфу є те, що він рефлексується суб'єктом, і те, що сакральне в ньому сьогодні стає аліментарно-еротичним.

Розкриття структурно-змістових характеристик етнічної свідомості дозволило укласти її концептуальну структурну модель, компонентами якої стали: перцептивний шар (просторово-часова модель) образу світу, семантичний шар (сенси як ставлення суб'єкта до об'єктів перцепції) і ядерний шар образу світу (етнічно детерміновані сенси, архетипи). При цьому реконструкція поняттєвого універсуму, діахронічно фіксованого у

свідомості давніх та сучасних східних слов'ян, дозволила виявити архетипно-ядерний шар свідомості, а психосемантична репрезентація візуальних та вербальних об'єктів окреслила перцептивний і семантичний шари етнічної свідомості. У даній моделі етнічна свідомість як цілісність структурована суб'єктивним досвідом етнофора, а її внутрішнім стрижнем виступає етнічний образ світу.

Експериментально виявлено архетипно-ядерний шар свідомості, етноконстантні поняття-універсалії та маркери неоміфу. Констатовано основні особливості існування міфогенних понять у свідомості сучасної людини. Філософія корінних смисложиттєвих проблем українців спирається на декілька центральних понять, серед яких – суверенність, моральність і серце.

Досліджено співвіднесеність етнокультурних і соціокультурних компонентів свідомості. Підтверджено гіпотезу про онтогенетичну динаміку етнічної семантики від юнацького до зрілого віку в сенсі прийняття етнофором свого етнічного.

В якості математичних моделей опису систем значень використано результати процедур багатомірного шкалування – факторну структуру, семантичну структуру (контент-аналіз), структуру семантичних просторів.

Литвин-Кіндратюк С.Д.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології та
психології розвитку ДВНЗ

«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМЕМОРАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В добу глобалізації та екосоціальних загроз актуальності набувають студії соціальної, історичної, культурної пам'яті на рівні спільнот, малих груп, особистості. В психології вони утворюють дедалі більш розлоге річище й тяжіють до герменевтичного пошуку та до генеалогічної стратегії дослідження [1;2;3;5;6;7]. Студії цього спрямування ще недостатньо утвердилися в соціальній психології та здійснюються насамперед міждисциплінарно: на межі з історичною соціологією, соціальною історією [4], а також з історичною психологією та психологією розвитку. Проте часто-густо, опираючись на ідею міжпоколінної взаємодії, зокрема трансляції досвіду в історичному та культурному часі, вони наповнюються дедалі повнішим змістом, відзначаються соціально-психологічною домінантою як в методології, та методиці цього пошуку.

Очевидно, що в сучасних умовах стрімких соціокультурних змін на передньому плані опиняються проблеми діалогу поколінь, представники яких є носіями відмінного історичного досвіду, способів реконструкції та тлумачення значущих та травмівних подій в житті соціальних та етнічних спільнот, народів та держав тощо. Вслід за М. Хальбваксом знаний представник школи «Анналів» П. Нора розглядає комеморацію на перетині становлення історичної свідомості та існування «місць пам'яті» (меморіалів, музеїв, пам'ятних місць), що надає мистецтву пригадування характеру «комеморативних практик» в житті соціальних спільнот.

На нашу думку, за одиницю, клітинку аналізу ситуацій спільного «пригадування» (практик комеморації) та інтерпретації минулого варто прийняти не концепти особистісного плану («спомини», «події», «досвід» тощо), а обрати концепт з соціально-психологічним наповненням, приміром: «покоління», «міжпокоління взаємодія».

Множинність інтерпретацій робить перспективним застосування герменевтичної парадигми у справі вивчення змісту та форм історичної пам'яті представників різних поколінь – наших сучасників. Проте розуміння механізмів цих процесів спонукає змінити орієнтир з вивчення культурної пам'яті на аналізу історичної пам'яті, проаналізувати їх в певній єдності. Відтак комеморативні студії мають набути як психолого-історичного, так і соціально-психологічного звучання.

Згаданий підхід опирається на потенціал історичної інтерпретації принципу розвитку як в філософії, соціології, так і в психології, що є відображення широкої тенденції до «історіоризації» як принципу розвитку, так і самої категорії «особистість». Йдеться про істотне оновлення та розширення змісту принципу історизму в психології, зокрема в його дотичності до принципу розвитку та системності. Вважаємо, що герменевтична позиція дослідника є найбільш плідною у справі розкриття генези особистості та соціальної поведінки крізь товщу соціокультурних змін.

Втім соціально-психологічний ракурс студій історичної та культурної пам'яті потребує врахування специфіки студій на засадах соціально-психологічної герменевтики. На жаль, остання все ще хвибує браком методичного інструментарію. Їй бракує розлогої мережі концептів, окреслених методичних стратегій, способів опису, що ґрунтуються на засадах принципу історизму та системності. Найбільшу трудність викликає недостатнє врахування специфіки синхронічних та діахронічних студій. На нашу думку, стрижневими концептами аналізу історіогенезу особистості та соціальних спільнот виступають концепти «історіогенез» та «діахронічність»,

де повнота їхнього змісту висвітлюється саме у соціально-психологічному тлумаченні. Відтак перше окреслює зміст, спрямованість та сутнісні характеристики розвитку особистості та соціальних спільнот в історії. Друге – розкриває стратегію аналізу цієї лінії розвитку.

Діахронічний аналіз спрямований на вивчення соціально-історичного розвитку особистості в контексті культури й цивілізації. Натомість герменевтичні студії психосоціального розвитку нашого сучасника є більш поширеним явищем. Їхні здобутки є безсумнівними, оскільки виконані в цьому методологічному річищі герменевтичні описи ментальності та поведінки особистості вдало поєднують типові риси та прикмети унікальності й неповторності. При цьому наголошується на притаманній психосоціальному розвитку особистості ієрархії суб'єктності (З. Карпенко) [3]. Як вже зазначалося саме вона є ключем для психологічного розрізнення (за Г. Баллом) [1] наявності інтегральної якості особи, а зміни її організації значною мірою вказують на системно-структурні перетворення особистості. З огляду на засадничий зв'язок суб'єктності з психічним та психосоціальним розвитком особистості зупинимося на питаннях становлення суб'єктності докладніше. Так, розглядаючи соціально-психологічні зрушення у поглядах на феномен особистості, які зокрема завдячують застосуванню «близьких» історичних порівнянь, відзначимо доречність застосування у цій справі принципу єдності логічного та історичного. Про значення згаданого принципу говорить В. Роменець, котрий застосовує цю логіку у побудові теорії вчинку [6].

Концепт «історіогенез особистості» здатен розкривати поступальну лінію історичного розвитку особистості, яка має як лінійний, так і нелінійний (еволюційний й циклічний) характер. Її змістом є соціально-історичний розвиток особистості, який реалізується на основі фігурації основних сторін історіогенезу; де темпоральною одиницею тут виступає міжпоколінна взаємодія, а топологічною – соціальна стабільна поведінка особистості як соціальна практика. Відтак комеморативні стратегія дослідження передбачає

вивчення змін та трансформацій історичної та культурної пам'яті в контексті соціальних та культурних практик.

Таким чином, ми виходимо з того, що історіогенез особистості може досліджуватися в межах двох основних способів організації психолого-історичного пошуку – синхронічної та діахронічної. Діахронічні стратегії організації дослідження в соціальній психології представлені низкою варіантів та видів аналізу, де комеморативні стратегії представляють спосіб поєднання історіогенетичного та синхронічного способу реконструкції соціальною спільнотою, представниками певного покоління, минулого в сучасності водночас.

Література

1. Балл Г.О. О категории «личность» в исторической психологии *Историческая психология: истоки и современное состояние: монография; автор. кол.; под. научн. ред.. И.Н. Ковалея, В.И. Подшивалкиной, О.В. Яремчук.* Одесса: Одесск. нац. ун-т, 2012. С. 48 – 53.
2. Белявский И. Г. Введение в историческую психологию. Одесса, 2002. 448 с.
3. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. «2-ге вид. перероб., доповн. [Текст]. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2018. 720 с
4. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять; [пер. з фр. А. Рєпи]. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 272 с.
5. Рибалка В. Генераційний підхід у соціалізації особистості та формуванні духовної єдності суспільства *Вісник Київського нац. університету імені Тараса Шевченка* 2015. №1. С. 91–94.
6. Роменець В. А. Історія психології Стародавнього світу та Середніх віків. Київ: Головне вид-во вид-го об'єд. «Вища школа», 1983. 415 с.
7. Яремчук О.В. Социально-психологическая модель национального мифа. *Наукові студії з соціальної та політичної психології.* Зб. статей. Випуск 29 (32). К.: 2012. С. 76 – 87.

Павленко В.М.

доцент, к.псих.наук, доцент кафедри прикладної психології
факультету психології ХНУ імені В.Н. Каразіна

ЕКСПЕРИМЕНТ ПІДПОРЯДКУВАННЯ АВТОРИТЕТУ З ПОГЛЯДУ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Класичний експеримент С. Мілгрема, вперше описаний ним у 1963 році, з часу свого проведення неодноразово відтворювався в різних країнах і різних модифікаціях. У 2017 році експеримент повторили польські психологи, в 2018 році він був повторений в Україні. Як і при попередніх його відтвореннях виявилось, що є дуже високий відсоток досліджуваних, які готові, виконуючи вказівки присутнього поруч «авторитета», всупереч своїй совісті, часто абсолютно щиро страждаючи, проте, заподіяти біль і страждання іншій людині. При цьому, як і в оригінальному варіанті, по відношенню до них не застосовувалося фізичне насилля, не існувало навіть його загрози, просто бездушна команда-нагадування: починаючи від «Будь ласка, продовжуйте» і, закінчуючи - «У Вас немає іншого вибору, Ви повинні продовжувати». У ці результати неможливо повірити, їх важко зрозуміти і ще важче прийняти. Але факт залишається фактом. Люди хизуються своєю здатністю протистояти впливу інших людей, лідерів, реклами або пропаганди, очевидно, недооцінюючи ступінь своєї піддатливості. Звідки вона в нас? Чому ми так реагуємо? До сих пір на це немає однозначної відповіді. Однак знайомство з деякими теоріями дозволяє висловити припущення, що причини такої поведінки можуть ховатися в нашій історії.

У контексті порушеної проблеми хотілося б звернути увагу на дві теорії, що виникли незалежно одна від одної практично одночасно на різних континентах і з різних позицій кинули виклик існуючим уявленням про психологічні особливості Людини на зорі її історії. Йдеться про досить добре відому теорію Б.Ф. Поршнева і малознайому для російськомовних читачів

теорію Д. Джейнса. Незважаючи на те, що з часу їх появи минуло майже півстоліття і кожна з них за цей час обросла як прихильниками, так і критиками, їх основні ідеї, як і в момент їх появи, входять в дисонанс з існуючими на сьогоднішній день уявленнями про ту історичну епоху, волаючи до її аналізу, спробам осмислення і зіставлення.

Більш повно теорії Б.Ф. Поршнева [2]. і Д. Джейнса [3]. описані в наших попередніх публікаціях [1]. Тому зупинимося лише на основній ідеї Д. Джейнса.

Теорія «бікамерального розуму» Д. Джейнса.

Американський психолог Джуліан Джейнс став широко відомим завдяки своїй книзі «Походження свідомості в процесі краху бікамерального розуму», вперше виданій у 1976 році. У 1978 році ця робота була номінована на престижну Національну Книжкову Премію, отримала позитивні відгуки і згодом неодноразово перевидавалася. Основну ідею Д. Джейнса, якщо висловлювати її максимально лаконічно, можна сформулювати наступним чином: згідно з автором, на зорі людської історії люди не мали свідомості, і їх психічна діяльність була зовсім не схожа на психіку сучасної людини. Попередником свідомості був в цей період (приблизно X - II тисячоліття до н.е.) так званий «бікамеральний розум», варіант психіки, що складається ніби з двох частин («камер»). Одна з цих «камер», за роботу якої відповідала переважно ліва півкуля головного мозку, забезпечувала здійснення людиною своїх повсякденних виконавських функцій. Друга ж камера, за роботу якої відповідала в основному права півкуля, була ініціатором будь-якої діяльності і виконувала функцію контролю. Ця «камера» управляла людиною за допомогою вербальних галюцинацій. У певному сенсі, за автором, щось подібне можна спостерігати в наш час в клініці у хворих на шизофренію, які страждають слуховими галюцинаціями. Голоси, які чули люди в давнину (і які чують хворі на шизофренію зараз) ініціювали і повністю регулювали їх діяльність. І в тому, і в іншому випадку вони сприймалися як не свої, а

зовнішні, що нав'язують індивіду думки, почуття, поведінку. Для наших предків, згідно з Д. Джейнсом, це були, як правило, голоси богів або інших представників потойбічного світу. Крах епохи «бікамерального розуму» відкрив можливість виникнення свідомості.

Обговорення концепцій Б. Поршнева і Д. Джейнса в світлі результатів експерименту С. Мілгрема

Починаючи процес зіставлення поглядів Б. Поршнева та Д. Джейнса, перш за все хотілося б звернути увагу на чисто формальні моменти. Так, ми вже відзначали, що обидві концепції були вперше опубліковані в середині 80-х років минулого століття, але створені в різних країнах - в СРСР і США, причому авторами з різним «бекграундом», як прийнято зараз говорити: Б. Поршнев був за освітою істориком, а Д. Джейнс - психологом. Разом з тим, при аргументації своїх поглядів дослідники в певному сенсі міняються ролями: Б. Поршнев демонструє чудове знайомство з психологічною та патопсихологічною літературою, залучає великий матеріал з біології та фізіології вищої нервової діяльності, в той час як Д. Джейнс звертає увагу і використовує в якості доказів масу історичних фактів, особливу увагу приділяючи аналізу прадавніх текстових джерел.

Перше, що кидається в очі при знайомстві з обома концепціями, це інтерес авторів до історичної психології, до дослідження певних аспектів психічної діяльності до нашої ери. Однак епохи, що цікавлять дослідників, дещо відрізняються: у Б. Поршнева це більш давні часи - епоха сімейства троглодитид, виникнення і становлення неоантропів (спочатку прадавніх, а пізніше - сучасних форм), в той час як у Д. Джеймса пріоритет віддається більш пізньому періоду - з IX по II тисячоліття до н.е.

Обидва автори в своїх концепціях ставлять акцент на процесі розвитку мови і мовної взаємодії. Більше того, найважливішим положенням для обох є те, що в якості первинної функції такої взаємодії вони виділяють функцію управління іншою особою. Разом з тим реалізація цієї функції бачиться ними

по-різному. Для Б. Поршнева це поетапний перехід від існуючої ще у троглодитид інтердікції (тобто заборони будь-яких дій), що здійснюється спочатку в невербальній формі, до новоутворення неоантропов - сугестії, нав'язування яких-небудь конкретних форм поведінки. У морфології головного мозку, зміни в якій постійно відстежує дослідник, цьому відповідає поява у *Homo sapiens* розвиненого префронтального відділу лобової зони кори.

Д. Джейнс також виділяє в історії розвитку поведінки людини фазу повного підпорядкування (що близько до поняття стадії сугестії у Б. Поршнева), але на відміну від останнього акцент в цьому процесі ставиться не на командах, що подаються ззовні лідером групи, а на командах, що подаються «голосами», аналогами псевдогалюцинацій у сучасних хворих на шизофренію. Питання причин і механізмів виникнення цієї стадії залишаються у дослідника слабо розробленими. Єдиний момент, з яким Д. Джейнс пов'язує виникнення такого специфічного способу соціального контролю - це перехід від життя в порівняно нечисленних групах наших пращурів до життя у великих групах, де відсутня потенційна можливість безпосереднього спілкування лідера з кожним членом і, відповідно, можливість безпосереднього впливу на поведінку останнього. У цьому сенсі можна було б припускати, що етап «бікамерального розуму» - це етап, коли зовнішня команда вже частково інтеріоризувалася у вигляді «голосів», і в такому розумінні він є наступним етапом після етапу сугестії в розумінні Б. Поршнева, але ніяких прямих вказівок на це в тексті Д. Джейнса немає.

Спільність позицій обох авторів проглядається також в спробах спиратися в своїх поглядах на дані патології. Так, Б. Поршнев розглядає підвищену сугестивність і некритичність хворих на олігофренію як повернення до історично більш ранніх, нині вже віджилих форм психічної діяльності і поведінки. З тих же позицій аналізуються Д. Джейнсом псевдогалюцинації хворих на шизофренію. Гранично ясно позицію з цього питання висловив Б. Поршнев: «Психічно хворі люди - це неминуче, за

законами генетики, відтворення в певному маленькому відсотку людських особин окремих рис пращурового виду - палеоантропів». Аналогічно Д. Джейнс аналізує певні форми відхилень від загальноприйнятої норми психічних явищ - пророцтва, гіпнотизм, одержимість, глоссолалію і т.п. - як рудименти епохи «бікамерального розуму».

Звертаються обидва автори і до наступних фаз розвитку психічної діяльності. Так, Б. Поршневу вказує на те, що тотальна сугестія згодом викликає до життя контр-сугестію (тобто опір сугестії, відмову від нав'язуваних дій) і, відповідно, набуття певної самостійності у виборі поведінки. Д. Джейнс же крах ери «бікамерального розуму» пов'язує з початком формування свідомості.

Якщо допустити, що виділені в обох концепціях історичні епохи з описаною специфікою психічної діяльності дійсно існували, і крізь призму цих теорій подивитися на проблему, підняту експериментами С. Мілгрема, то можна припустити, що беззаперечне підпорядкування «авторитету», що демонструється більшістю досліджуваних, це данина історичному минулому, через яке колись пройшло Людство, етапу, коли більшість членів спільноти керувалася в своїй поведінці не власними мотивами, цілями і завданнями, а чужими мовними командами – чи то поданими реальними лідерами (як у Б. Поршнева), чи їх двійниками - галюцинаторними голосами богів (як у Д. Джейнса). Більше того, ці психологічні рудименти, що колись існували в історії, настільки сильні, що при створенні певних умов реалізуються в поведінці сучасників, незважаючи на минулі з тих пір тисячоліття і, здавалося б, формування та опанування людьми повного арсеналу механізмів захисту від подібного імперативу.

Знайомство з описаними теоріями, як би парадоксально вони не виглядали, і погляд на експерименти С. Мілгрема крізь призму цих теорій може допомогти краще зрозуміти не тільки результати цих конкретних

досліджень, а й інші феномени, пов'язані з проблематикою авторитарності і конформізму.

Література

1. Павленко В.Н. Эксперимент С. Милгрэма сквозь призму исторической психологии // Социальная психология и общество. – 2019. – Т. 10. – № 3. – С. 5-18.

2. Поршнева Б.Ф. О in the Breakdown of the Bicameral Mind. Boston: Houghton Mifflin, 2000. 469 начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). СПб.: Алетея, 2007. 720 с.

3. Jaynes J. The Origin of Consciousness.

Шусть В.В.

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент загальноунавчської кафедри
фізичного виховання, спорту і здоров'я людини Таврійського
національного університету ім. В.І. Вернадського

ІСТОРИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ СУСПІЛЬСТВА

Стрімкі зміни, які відбуваються в світі, зачепили всі грані соціального становлення особистості. Зокрема, український етнос і кожний його представник зазнали впливу глобалізаційних змін. Ці зміни виявилися настільки значущими, що не могли не мати психологічно детермінованих політичних наслідків. Відтак в умовах сучасних євроінтеграційних процесів взаємозв'язок між особливостями прийняття, утвердження цінностей особистості належністю до певної соціальної групи належить до числа найбільш актуальних проблем психологічної науки України.

На нашу думку, вплив історико-культурних і соціально-політичних подій на характер формування цінностей особистості теоретично прогнозований і фактично спостережуваний. Політичні цінності не можуть бути відірвані від політичного досвіду, не втративши жодного сенсу. Цілком очевидно, що вони не висловлюють нічого потойбічного і не пов'язані ні з якою понад-дослідної здатністю. Цілком слушною є думка І.А.Лебедева про те, що «політичні цінності відображають практичний політичний досвід життєдіяльності конкретного соціуму і вкорінені в об'єктивному укладі суспільного буття даного соціуму» [8, с.44].

Довгий час дослідники концентрували свою увагу на проблемі масових явищ в історії, характеристиці клімату минулих епох, однак психологічні особливості цінностей окремої людини залишалися поза увагою. Однак, на тлі соціально-політичних проблем в Україні і в світі цілком закономірним є

звернення до проблем історичних витоків політичних цінностей особистості як провідної структурної одиниці суспільства.

При цьому характерне застосування до свідомості людей минулого критерію наукової достовірності. Це пов'язано з тим, що з одного боку, зміна соціально-політичної ситуації підвищує науковий інтерес до проблеми політичних цінностей людини, з іншого боку, крім зовнішніх, потужний вплив роблять внутрішні фактори: логіка розвитку науки і суспільної думки, потреба звернення до історичних коренів, усвідомлення місця людини в історичному процесі. Вивчаючи політичні цінності людей минулого, варто звернути увагу на найбільш динамічні компоненти історичного розвитку людини - мотиви і знання. Саме тому найбільші радикальні зміни, що відбувалися в ціннісній сфері людини протягом історії людства, здійснювалися на стику мотиваційної та когнітивної сфер її психіки і свідомості, охоплювали обидві ці сфери.

Вивчення цінностей особистості можливо лише в єдності з історичною епохою, що приводить до розуміння особистості як частини історичної епохи. Найбільш прийнятним в цьому плані методом є «принцип історичного масштабу», тобто розгляду цінностей в конкретно-історичних умовах. Відтворення політичних цінностей передбачає своєрідну «розшифровку» психологічної інформації, що міститься в історичному джерелі, виявлення особистісної позиції автора, його установок, цінностей, ідеалів. Тому найважливішу роль в реконструкції цінностей людей минулих епох грають історичні джерела, що виступають в якості носія психологічного знання.

Вчені А.Кардинер [4], Дж. Уайтінг [17], Дж. Беррі [15] дійшли висновку, що процесуальними змінними культури, які впливають на поведінку і соціальні уявлення, є природно-кліматичні умови і акультурація (прямий вплив), а також генетична та культурна трансмісія (непрямий вплив). Дослідження Г.Хофстеде і Ш. Шварца констатували основний поділ культур на два типи: індивідуалістичні і колективістські. Автори вводять і інші параметри поділу культур, які тільки уточнюють запропоновану

класифікацію, але не змінюють її головної сутності - ідеї про дуалізм культур і цивілізацій [13], [16].

Дж. Беррі сформулював суть цивілізаційних відмінностей для крос-культурної психології. Він, запропонував розрізняти культури, що виникли на базі племен землеробів (східні) і на базі племен мисливців-збирачів (західні) [15].

Теорія Г.Хофстеде заснована на ідеї про те, що цінність може бути розподілена по шести вимірам культури. До цих вимірів вчений відносить владу (рівність проти нерівності), колективізм (проти індивідуалізму), уникнення невизначеності (проти толерантності до невизначеності), «чоловічий» тип (проти «жіночого»), стратегічне мислення і потурання своїм бажанням (проти стриманості) [13].

Баєва Л.В., Гаранов Ю.С. наголошують, що суб'єктивізм бере за основу психофізичну своєрідність людини, суб'єкта і намагається пояснити сутність цінності за допомогою цього чинника. Згідно позиції суб'єктивістів, цінність конструюється психічними процесами в акті оцінки суб'єктом. Основоположним моментом тут є визнання активності суб'єкта. Але при цьому виявляється, що предмет має цінність тільки тому, що він викликає в суб'єкті інтерес або певне переживання - почуття задоволення. Інтерес тут розглядається як якась біохімічна потреба, але не як соціологічна категорія. Об'єктивізм виходить як з ідеального, так і матеріального характеру цінностей. У першому випадку цінність розглядається як ідеальний, об'єктивний і позачасовий феномен [1].

У другому - цінність ототожнюється з природними властивостями об'єктів, розуміється як свого роду факт. Значимість цінностей виводиться з об'єктивності останніх безвідносно до соціальних механізмів, до суспільної практики і до конкретно історичної системи соціальних відносин. Людина при цьому виступає лише в ролі оцінювача об'єктивних, загальноприйнятих цінностей.

Третім підходом до дослідження природи цінностей є аналіз, в якому цінність виступає як момент суб'єктно-об'єктного відношення. Цінність виявляється не властивістю предмета або начальною властивістю норм моралі, а чимось таким, що з'являється в процесі життєдіяльності суб'єкта. У суб'єктно-об'єктному відношенні об'єкт (явище духовного або матеріального плану) усвідомлюється здатним задовольнити потребу суб'єкта (людини, соціальної спільності) [1].

Цінність вчені намагаються вивести з природи самого предмета. Предмет сам по собі не є цінністю, цінність виражає значення предмета, що має визначене відношення до цілей і результатів діяльності. Оскільки метою людської діяльності виступає задоволення потреб, цінність буде визначатися ступенем задоволення потреб. При цьому зовсім не обов'язково вказувати на максимальне задоволення потреб. Один і той же предмет може мати різне значення для задоволення різних потреб, водночас різні предмети будуть володіти різним ступенем значущості для задоволення якоїсь конкретної потреби. Це означає, що цінність, висловлюючи значення предмета, визначається ступенем задоволення потреб від максимального рівня до мінімального, включаючи проміжні фази [1].

Відтак, на нашу думку, політичні цінності тісно пов'язані, по-перше, з антропологічним типом населення, по-друге, мають етнічний аспект, а по-третє, визначається етапом соціальної еволюції. Але цінності традицій є у всіх народів, оскільки вони пов'язані з досвідом виживання і адаптацією до нових умов.

Цінності можуть виконувати і діагностичну функцію для визначення стану того чи іншого суспільства, оскільки їх пріоритетність вказує, з одного боку, на явне розуміння етносом своїх головних цілей і способів їх досягнення, а з іншого, - свідчить про існуючі в суспільстві проблеми [11].

Розуміння цивілізаційних відмінностей виникло в період європейської експансії в світі і політики колоніалізму, коли європейці зіткнулися з іншими

народами, вважаючи їх дикими і варварськими. В XIX в. стало зрозумілим глибоке розходження між Заходом (Європою) і Сходом (Індія, Китай), яке англійський поет Р. Кіплінг сформулював як дилему: «Захід є Захід, Схід є Схід. І їх незмінна суть» [6].

Варто зауважити, що ще Е. Дюркгейм прогнозував розподіл спільнот на колективістські і індивідуалістичні. Розкриваючи зміст суспільної самосвідомості, він визначив її основну функцію в об'єднанні людей, створенні основ для солідарності, акумуляції енергії, необхідної для розвитку суспільства. Найважливішими з таких основ Дюркгейм вважав колективні уявлення народу, які сьогодні ми частіше вивчаємо як цінності і соціальні уявлення. Думка Дюркгейма для нас важлива тому, що вказує на більшу тривалість існування колективних уявлень, що виходять далеко за рамки опису життя народів у традиційному викладі історії людства останніх трьох тисячоліть [4]. Насправді ці відмінності пов'язані з історією виживання людини прямоходячої, яка покинула межі Африки як мінімум близько мільйона років тому. Тому пояснення всієї глибини відмінностей можливе в результаті звернення до антропології і психології.

Самюель Хантінгтон вважає, що політична культура народу коріниться в ширшій суспільній культурі, що включає такі орієнтації і цінності, які найчастіше мають релігійну природу і стосуються сутнісних питань взаємодії людини і суспільства, взаємин між членами суспільства, а також відносини індивідів до трансцендентної (божественної) сутності. Вчений зауважує, що у суспільствах з різними культурними традиціями присутні суттєві відмінності в сприйнятті ними демократії [12].

В ході розселення первісних людей під впливом природно-кліматичних умов почала формуватися не тільки власна культура, а й відповідні завданням виживання психологічні якості, що дозволяли і виживати, і розвиватися. Майбутні європейці жили в умовах сильних, часом надзвичайних кліматичних змін, які вимагали напруження всіх сил і пошуку виходу з екстремальних умов.

Ситуація вимагала «пасіонарних», за визначенням Л.М.Гумільова, особистостей, готових вивести решту з тупика [3].

Кліматичні умови Європи визначали основні способи виживання перших людей. Племена, які освоїли Азію і північ Африки, проживали в більш стабільних кліматичних умовах з передбачуваними сезонними змінами, а пізніше і гарантованим прожитком. Вони стали «хліборобами» раніше європейців на кілька тисячоліть. Кожна з двох частин людства повинна була забезпечити виживання потомству за допомогою тих соціальних структур, які найбільшою мірою сприяли розвитку виду і продовження роду.

У народів індоєвропейської раси, на думку Л.Г.Почебут, сформувалися два ареали, дві гілки розвитку, які протягом багатьох тисячоліть створювали власну культуру, релігію і особистісні зразки поведінки. У середині кожного з цих ареалів наявне велике етнокультурне розмаїття, як на Сході, так і на Заході. У зв'язку з різним способом життя «мисливці» і «землероби» виробляли патерни поведінки, які формувалися у вигляді відношення до навколишнього світу, до природи і інших людей, а проявлялися як норми моралі, установки і цінності в умовах певного соціального укладу. Саме вони і склали основу процесу акультурації, формуючи кожне нове покоління популяції. Цінності створювалися співтовариством, але поступово вони ставали елементами колективних уявлень, передавалися наступним поколінням у вигляді переказів і міфів. Ментальні структури, відповідні способу життя та завданням виживання, у двох етнокультурних гілок закріпилися різні, хоча норми моралі практично не мають відмінностей [10].

Психологічний зміст західної і східної цивілізацій найбільш повно простежується в теорії архетипів К.Г.Юнга, який вважав, що кожній особистості властиве колективне несвідоме. Людина народжується, володіючи багатьма задатками, отриманими від предків, наприклад, уявленнями про мораль, шлюбно-батьківські стосунки, про своє право на вирішення загальних для роду питань, про владу і підпорядкування, роль старших, про найбільш

бажаних і цінують в співтоваристві якостях особистості. Основи особистості архаїчні, примітивні, несвідомі і слугували завданням виживання, їх можна назвати кореневою ментальністю людини, яка не усвідомлюється, але певною мірою властивою кожному. Вона змушує нас діяти, робити вчинки і приймати рішення певним чином [14]. Проектуючи положення теорії К.Юнга стосовно впливу соціальних архетипів на сприйняття і розуміння сучасної політичної дійсності, І.А.Лебедев вказує на те, що ідеї і образи давньої історії держави зберігають свій вплив і силу. Вчений наголошує на черговій опозиції, яка зачіпає статус вторинних політичних цінностей, на його думку, по відношенню до об'єктивних надіндивідуальних цінностей. Вказана опозиція полягає у питанні: чи є ці «індивідуальні кореляти надіндивідуальних політичних цінностей їх відображенням у свідомості, що впливає на індивідуальну діяльність лише за посередництвом механізмів свідомого контролю, чи вони (надіндивідуальні політичні цінності – В.Ш.) інтегровані в структуру особистості і мотивацію індивідуальної діяльності і визначають її спрямованість незалежно від того, наскільки вони усвідомлюються як такі?» [8, с.46-47].

На нашу думку, та й на думку відомих вчених [9] теорія архетипів колективного несвідомого К.Юнга є надзвичайно суперечливою і «заземлення» її на процес формування політичних цінностей явно невиправданим. Звичайно, ми можемо проводити паралелі, наприклад, між народними віче Київської Русі, численними повстаннями і сучасними «Майданами» в українській історії; народною приказкою «Закон як дишло, куди поверни, туди й вишло» і правовим нігілізмом в сучасній Україні; «відкупними» статтями «Руської Правди» Ярослава Мудрого і розквітлим в нашій державі хабарництвом; зрадництвом національної еліти в епоху Руїни і зрадництвом української псевдоеліти в епоху сучасної української Руїни; однак, цим явищам нашого соціально-політичного життя є більш прості і зрозумілі пояснення. Відомий український етнопсихолог В.Т.Куєвда,

аналізуючи поведінкові реалії, вказує, що «накопичуючись у соціоетнічній спільноті як традиціоналізовані уявлення, зазначені вияви засвоюються людиною на рівні самоцінностей, виявляючи при цьому високу опірність і стійкість до різноманітних інноваційних впливів і постаючи водночас основним психологічним механізмом етнізації людини... Таким чином, звичаї виробляють і утверджують по відношенню до попередніх елементів звичаєвості новий рівень соціальних цінностей і відрізняються високим рівнем обов'язковості у їх дотриманні, більшою поширеністю, ціннісним статусом й обов'язковістю виконання [7, с. 168]. Відтак на сучасні політичні цінності впливають традиціоналізовані моделі поведінки минулих поколінь, але аж ніяк не є вродженими неусвідомлюваними структурами психіки.

Таким чином, політичні цінності формувалися в процесі еволюції людини і виявилися пов'язаними з певними антропологічними типами людей, кожен з яких проживав в подібних кліматичних умовах і мав можливості для взаємодії і передачі практичного досвіду на рівні племен і народів. Еволюція системи цінностей свідчить про те, що вони пов'язані як з географією культур, так і етапом соціальної еволюції суспільства. Це важливий аспект, оскільки результати крос-культурних досліджень сьогодні прямо затребувані економікою і політикою держави в умовах наростаючої глобалізації. Позбавлення від помилкових соціальних уявлень сприятиме поверненню України на її власний цивілізаційний шлях.

Література

1. Алексеева Л.М. Полярные сияния в мифологии славян: тема змея и змеборца / *Лилия Михайловна Алексеева*. – Москва : Радуга, - 2001. – 446 с.
2. Баева Л.В., Гаранов Ю.С. К вопросу о сущности религиозных ценностей // Каспийский регион: политика, экономика, культура. - 2013. № 2 (35). - С. 164-173.

3. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. // Лев Николаевич Гумилёв. СПб.: Кристалл, - 2001- 642 с.
4. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм. – Москва : Канон, - 1995. – 352 с.
5. Кардинер А. Понятие базисной структуры личности как операциональный инструмент анализа в социальных науках // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. 1998, - № 1. - С. 151-170.
6. Киплинг Р. Баллада о Востоке и Западе. //Редьярд Джозеф Киплинг Рассказы; Стихотворения: Пер. с англ. Л.- Худ. лит.,- 1989.-368с
7. Куєвда В.Т. Традиціоналізація та стереотипізація психологічного простору етнокультури особистості. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nzipik/2010_38/kuevda.pdf
8. Лебедев И. А. Политические ценности как сложный и многомерный процесс / И. А. Лебедев// Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 1999. -№ 2. - С.38-49.
9. Менжулин В.И.Расколдовывая Юнга: От апологетики к критике.- Київ: Сфера, 2002. — 207 с.
10. Почебут Л.Г., Мейжис И.А. Социальная психология. Учебное пособие. Изд-во «Питер». 2010. - 672 с.
11. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под общ. ред. В. Н. Дружинина. — СПб.:Питер, 2001. — 656 с.
12. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах.// Сэмюэл Хантингтон — М.: Прогресс-Традиция, - 2004. — 480 с.
13. Хофстеде Г. Модель Хофстеде в контексте: параметры количественной характеристики культур. Маастрихт, Нидерланды. Режим доступу: <http://lse2010.narod.ru/olderfiles/LSE2014pdf/LSE2014Hofstede.pdf>
14. Юнг.К.-Г. Архетип и символ. // Карл Густав Юнг. М.: - Ренессанс: - 1991 – 304 с.

15. Berry J.W., Kim U., Power S., Young M., Bujaki M. Acculturation attitudes in plural societies. // *Applied Psychology*, 38, -1989 – 185-206 p.
16. Schwarts S.H., Sagiv L. Identifying Culture Specifics in the Content and Structure of Values III *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 1995. Vol. 26. No1. Pp. 93-94.
17. Whiting J.W.M. and Whiting B.B. Contributions of Anthropology to the Methods of Studying child Rearing. In: P.H. Musen (ed.) *Handbook of Research Methods in Child Development*. New York: Wiley, - 1960, - p. 133.

Мельник О.А.

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, докторант
Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ОСОБИСТІТЬ НАУКОВЦЯ

Історична пам'ять уможлиблюється завдяки усвідомленню свого минулого. Однією з форм історичної пам'яті є наукова пам'ять. Наукова пам'ять як форма історичної пам'яті формується, збагачується науковими відкриттями, теоріями, концепціями тощо, за якими, безумовно, стоять геніальні особистості, а функції, які виконує історична пам'ять для збереження нації і кожного її суб'єкта важко переоцінити.

І все ж таки, на сьогодні залишається актуальним процес трансляції знань минулого у сьогодення, знайомство з тими вітчизняними особистостями та їхніми здобутками, які вплинули на розвиток навіть світової науки. Українська нація може пишатися у цьому плані, адже видатних особистостей, які стали відомими далеко поза її межами не бракувало ніколи. Але проблемність в певній мірі виступає в ігноруванні, недооцінюванні, а подекуди й забуванні тих знань, наукових відкриттів, які були здійсненні вітчизняними вченими, адже за цим слідує неминуче збідніння історичної пам'яті, яка покликана навпаки зберігати національну ідентичність і сприяти націєтворенню.

Незаперечним визнається твердження, що потужність нації визначається її духовною міццю. Саме про силу духовності, її формування, розвиток і важливість наприкінці XIX-поч. XX ст. наголошував один з найвидатніших представників вітчизняної наукової думки, всесвітньо відомий академік Володимир Іванович Вернадський (1863-1945).

Однією з вершин наукової творчості В.І. Вернадського стало його вчення про перехід від біосфери до ноосфери планети Земля, у здійсненні якого велику роль, на його переконання, відіграє наукова думка і особистість

вченого [2]. Для В.І. Вернадського розуміння особистості невідривно від усвідомлення її ролі у процесі життя на планеті Земля. Він перший в науці звернув увагу на глобальний масштаб взаємних причинно-наслідкових зв'язків між особистістю та планетою Земля.

Вчений стверджує, що людина і людство найтіснішим чином пов'язані із живою речовиною, що населяє нашу планету, від якої вони реально ніяким фізичним процесом не можуть бути відокремлені. “Жива речовина”, в яку включено людство, людина, особистість, характеризується, на думку вченого, своєю особливою організованістю і може розглядатись як закономірно виражена *функція біосфери*. Організованість виражається у тому, переконаний вчений, що біосфера знаходиться у стані неперервного розвитку [1].

Погляд на людину В.І. Вернадського ґрунтується на понятті про еволюцію нашої планети. На думку вченого, людина у всіх її виявах складає певну закономірну частину будови біосфери. Як і всі організми, вона є живою тільки до того часу, допоки не зупиняється матеріальний та енергетичний обмін між нею і оточуючою біосферою. Саме тому, переконаний В.І. Вернадський, людська особистість зростає разом із еволюцією біосфери, з її переходом у ноосферу. Вирішальним в ноосфері і визначальним фактором вченим визнається *духовне життя людської особистості, в її спеціальному виявленні, головним проявом якого є наукова думка [1]*. Отже, на думку вченого, немає нічого більш цінного в світі та нічого, що вимагає більшого збереження й поваги, ніж вільна людська особистість.

Наука для В.І. Вернадського є виявом дії в людському суспільстві сукупності людської душі. Дослідник наукової творчості академіка В.І. Вернадського професор В.В. Рибалка зауважує, що характерною рисою наукової думки особистості вченого, згідно поглядів академіка, є дія, що включена в життя [3]. За уявленнями В.І. Вернадського – наукова думка - наукова творчість - наукове знання йдуть у гущі життя, з яким вони нерозривно пов'язані, і самим існуванням своїм вони збуджують в середовищі

життя активні прояви, котрі самі по собі є не тільки розповсюджувачами наукового знання, а й створюють його численні форми вияву.

В.І. Вернадський переконаний, що діяльність особистості вченого, дослідника – це складова свідомо організованої роботи людства, є активно науковим виявом життя мислячого людського середовища даного часу.

Систематизуючи свої думки щодо середовища, в якому проявляється наукова творчість особистості вченого, В. І. Вернадський формулює наступні положення:

1. “Хід наукової творчості є тією силою, якою людина змінює біосферу, в якій вона живе.

2. Цей вияв зміни біосфери є неминучим явищем, що супроводжує зростання наукової думки.

3. Зміна біосфери відбувається незалежно від людської волі, стихійно, як природний процес.

4. Оскільки середовище життя є організована оболонка планети - біосфера, то входження в неї, в ході її геологічно тривалого існування, нового фактору її зміни - наукової роботи людства - є природній процес переходу біосфери в нову фазу, в новий стан - ноосферу.

5. У пережитий людьми історичний момент, це бачиться ще чіткіше, ніж можна було б це бачити раніше. Тут розкривається закон природи. Нові науки - геохімія і біогеохімія - дають можливість вперше виразити деякі важливі риси процесу математично” [1, с. 59].

Таким чином, вважає В.І. Вернадський, прояв розуму виявляється в організації науки, а наукова думка є головним і надійним джерелом національного багатства, основою сили держави, а наукове знання є геологічною силою, що створює ноосферу, де вирішальним і визначальним чинником виступає духовне життя людської особистості в її спеціальному виявленні.

Література

1. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. М. : Наука, 1988. 520 с.
2. Моисеев Н.И. Человек и ноосфера. М. : Мол. гвардия, 1990. 351 с.
3. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. Житомир : Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.

ВПЛИВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА НАЦІЄТВОРЕННЯ

УДК 316.454.5

Чорна Л.Г.

к. психол. н., ст. наук. співроб.,
завідувач лабораторії психології малих груп
та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України

МІФ ЯК ЗАСІБ ДИСОЦІАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЇ ГРУПИ

Не існує такої емоції або почуття, яка не була б представлена в міфі: радість, горе, розпач, відчай, страх, відрaza, гнів тощо. Архетипові образи та пов'язані з ними життєві сценарії представлені в міфі. Універсальність сюжетів міфів, їх образів, емоцій, сценаріїв є тим механізмом, який притягує та згуртовує навколо них розпорошені маси людей. Дивні, нереальні, вигадані, фантастичні події передають справжні, значущі, реальні, дієві смисли життя людини. Отже, смисли міфу живі, справжні, життєві, а форма їх презентації – образно-чуттєва, художня – доступна кожному учаснику творення міфу.

Оповідючи іншим історію, яка чіпляє «за душу» інших, людина стає центром комунікації та взаємодії з іншими. Переповідаючи історію, яка все більше міфологізується в процесі масової комунікації, люди відчуються **власну причетність до великої історії**, відчують єдність власної долі та долі багатьох інших, єдність індивідуального та соціального. Художньо-чуттєві оповіді на емоційному рівні згуртовують людей, на когнітивному – візуалізують смисли єднання.

Якщо малій групі, яка щойно виникла, не вистачає «героїчної» історії її творення, то члени групи підсвідомо будуть додавати міфічних складових цій історії. Навіть, якщо група і має таку сакральну історію, то внаслідок багатьох переповідувань історії та відчуття індивідуальної гордості за власну групу, така історія приречена на міфологізацію. Група, вдивляючись у власну

історію, живить власний груповий нарцисизм. Міф – це не історичний пережиток (К. Юнг).

У складних соціальних ситуаціях, коли відсутня достатня кількість інформації, що саме відбувається, люди не розуміють причин виникнення певних подій, або ж учасники взаємодії не мають ресурсів для розв'язання проблеми, зростає ймовірність творення міфу як засобу адаптації до складної ситуації, як групового засобу долання когнітивного дисонансу. Постійне переповідання міфу – це терапевтичний анамнез змістів життя людини (К. Юнг).

Міф завдяки своїй поетичності, образності має великий потенціал сугестивності, тобто впливу на інших. Завдяки своїм арт-терапевтичним характеристикам він долає психологічні захисти людини, і таким чином знижує критичність сприйняття інформації. Завдяки цьому міф може дезінтегрувати, а надалі – дисоціювати групу.

Існують міфи, штучно створені, поза межами групи, спеціально сконструйовані для того, щоб розколоти групу, граючи на очікуваннях певних мікрогруп. Якщо певна мікрогрупа не зовсім впевнена в своєму статусі в групі, то вона більш сугестивна до сприйняття таких міфів.

Міф у складних соціальних ситуаціях може активізувати певні архетипи. Щойно люди збираються в натовп, як персоніфікується та втілюється тінь, зокрема Трікстер як сума всіх низьких індивідуальних властивостей характеру людини. З цієї індивідуальної тіні відтворюється й колективна фігура, яка часто проявляється у вигляді певної проєкції на інші суспільні групи чи народи (К. Юнг, с. 349). Група, надсміхаючися над іншими групами людей, шельмуючи інших, «випускає пар» через проєкцію власних негативних емоцій. В інтерпретаціях того, що відбувається, виявляється міфологічне мислення, в метафоричній формі групові стереотипи та упередження. Певний час таке міфологічне сприйняття своєї та чужої груп інтегрує членів групи, яка

є джерелом негативної проєкції, а згодом – може стати засобом її стагнації, деградації, відсутності позитивної динаміки групових процесів.

Міф може також виступати засобом консервації динамічних процесів і в тому випадку, коли група продукує соціальні очікування, які не можуть бути здійснені в реальності. Група звикла жити в стражданні, не відчуваючи насолоди від життя. Зазвичай група вірить у міфи про світле майбутнє, вона не може дозволити собі вірити не в міф. Обираючи в якості орієнтирів свого існування міфологічні сюжети свого існування, вірячи в них та постійно в реальності «знову та знову» констатуючи їх нездійсненність, група по суті продукує «міфологічну реальність» (оксюморон, який описує цей груповий феномен). Нереальні міфологічні очікування підтверджують у черговий раз у реальності нездійсненність домагань групи. Група пересвідчується, що соціальна дійсність ворожа для них, реальність не для них, тому знову та знову продукують красиві мрії, яскраві міфи, які «самоздійснюються в своїй нездійсненності».

Література

Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів: Астролябія, 2018.

Яремчук О.В.

провідний науковий співробітник ІСПП НАПН України
доктор психологічних наук, доцент

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ПРИНЦИП НАЦІЄТВОРЕННЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН

Постановка проблеми. Політична ментальність, з одного боку, є невід'ємною складовою етнокультурної ментальності певного суспільства, з іншого – виступає основою його політичної активності. Механізми формування та трансформації політичної ментальності на сьогодні вивчені недостатньо. Вони є полем міждисциплінарних досліджень вчених різних спеціальностей: психологів, соціологів, політологів, істориків, семіотиків та інш. Формування політичної ментальності сучасної української молоді повинно базуватися на актуальній історичній пам'яті, рефлексії символів та міфологем, що існують в психологічному просторі етнокультурної спільноти та її референтних партнерів за життєздійсненням і, головне, включатися в дискурсивні практики, основою яких є творчий діалог різних позицій.

На шляху до поставленої мети слід пройти наступні етапи: по-перше, вивчення міфотворчого потенціалу суб'єкта політичної ментальності, звертаючи увагу на творче синтезування символів та міфологем, що побутують на рівні колективних уявлень. По-друге, включення в дискурс політичної ментальності сучасної молоді проблематики патріотизму в суб'єктному переломленні. По-третє, актуалізація метафоричних моделей етнокультурних здобутків України та окреслення можливостей створення консолідуючого національного міфу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування, розвиток, задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів утворює сукупність поглядів, оцінок, настанов щодо політико-владних відносин. Ця сукупність набуває певної самостійності і культурно-історичної специфічності в ході

політичного процесу. Більшість дослідників ідентифікують її як політичну ментальність [2].

Політична ментальність сучасної молоді вивчається нами в парадигмі етнокультурної міфотворчості особистості, яка на перше місце ставить індивідуальність, варіативність, ситуативний контекст, що, однак, спираються на «інтерпретацію» архетипних основ психіки. Саме осмислення того, як окремою індивідуальністю здійснюється процес означування, переживання світу, підсилює процеси її життєтворчості. Отже, етнокультурна міфотворчість оприявнює культурно-історичний потенціал особистості й групи [8, 220]. Важливо підкреслити, що особистість реалізує себе через посередництво витворів культури і, таким чином, творчо синтезує власний особливий образ культури в індивідуальному авторському міфі. Індивідуальний авторський міф є продуктом етнокультурної міфотворчості особистості. Етнокультурна міфотворчість особистості – це процес створення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з визначеним типом культурно-історичного, етносоціального й екзистенціального досвіду, відбитого в різних текстах (нарративах, поведінці і, ширше, у життєвому шляху в цілому).

Метою статті є трактування індивідуального авторського міфу як переважно усвідомлюваного суб'єктом трансцендентного акту цілісного охоплення суб'єктивного екзистенціального досвіду (зокрема, особистої міфології, особистісних смислів, свого покликання, ідеї, місця в світі і т. інш.), що об'єктивується найчастіше в автонаративі.

Виклад основного матеріалу. Основні методологічні принципи парадигми етнокультурної міфотворчості. По перше, провідний статус нарративів (Ж. Ф. Ліотар). Уявлення про реальність зумовлені мовою, за цим перебувають приховані джерела влади (М. Фуко). По-друге, роль усвідомлення несвідомого в історичному процесі, яка підтверджується можливостями створення гіперреальності симулякра, коли образ бере верх над

реальністю (Ж. Бодріяр). По-третє, деконструкція (Ж. Дерріда) й провокація відкриттів розбіжностями в поглядах (Ж. Ф. Ліотар), досягнення згоди шляхом дискусії (Ю. Хабермас).

Політична ментальність – це певна семіосфера, що склалася в суспільстві завдяки означенню соціальних процесів. Відтворення і змінення соціальнозначущих значень може бути інтерпретоване як політичний акт в широкому розумінні, притаманному соціальному конструктивізму [4, 72].

Сучасна молодь як суб'єкт політичної ментальності стоїть перед необхідністю синтезувати цілісний міфологічний простір, що поєднує найбільш продуктивні символи і міфологеми, існуючі в ментальності різних культур: західноєвропейської, української, російської та інш., спираючись на їхні ключові ідеї. Релевантним для цього є архетипний аналіз, що реалізується насамперед в інтерпретуванні символів.

Установка на створення нового символічного простору політичної ментальності змістовно розкривається у формулі шукання «іншого царства», як воно розуміється в народній казці. «Відхід від гнітючої людини бідності життя, пов'язаний з шуканням «іншого царства», є загальною рисою всіх століть і всіх народів» [7, 389-390]. Однак, можна знайти різне розуміння «казкового багатства», зокрема, в українській, російській і західноєвропейській ментальності. «Бідність життя відчувається по-різному, відповідно до життєрозуміння й особливо – духовного складу» [7, 389]. З цього погляду продуктивно дослідити «протестантську етику і дух капіталізму» у західноєвропейській ментальності, а також культурні архетипи бідності-багатства в слов'ян. Серед найбільш значущих для європейської ментальності і політичної культури ідей традиційно називають: по-перше, ідею приватної власності, що уможлиблює особисту свободу і самореалізацію особливо в підприємницькій справі, гармонізує співвідношення матеріального і духовного багатства особистості; по-друге, ідею набожності на тлі прагнення до особистого успіху. По-третє, ідею індивідуалізму (вищої цінності

індивідуального начала в людині, порівняно з груповим, колективним) [8]. Етика протестантизму санкціонує ті засоби організації підприємницької діяльності, які сприяють успіху, а саме «гроші» і «час». Ці міфологеми є найбільш значущими для сучасного західноєвропейського менталітету. Введення в психологію повсякденного спілкування кількісних оцінок розкривається, наприклад, в «Порадах молодому торговцю» Б. Франкліна: «Пам'ятайте, що час – це гроші». Але оскільки в даному випадку і час, і весь зміст людського буття оцінюється через кількість придбаних або втрачених речей, виникає реальна загроза переходу зі стану «бути» у стан «володіти» (Е. Фром). Те, що в буржуазному суспільстві людські чесноти безпосередньо пов'язані з багатством («Порожньому мішку нелегко стояти прямо», - писав Б. Франкліна) ще не означає, що вони не можуть існувати окремо, а тим більше, що одне породжує інше. І наповненому доларами мішку стояти прямо так само нелегко, як і порожньому. З огляду на активні процеси вестернізації російського й українського менталітету, варто оцінити той «грунт», на який «впадуть» західноєвропейські цінності, виражені в символах матеріального і духовного багатства.

Крім визнаних колективізму, відкритості і патріотизму, слід, на наш погляд, звернутися до творчого потенціалу російської політичної ментальності, а саме, до споглядального творення. Формулюючи «російську ідею», І. Ільїн підкреслював значущість для неї «вільно споглядаючого серця, що шукало і знаходило свій вірний і гідний Предмет... Якщо тільки серце російської людини приліплювалося до безпредметного або протипредметного змісту...», Росія «хиталася і розпадалася» [3, 438-439]. У зв'язку зі сказаним пригадується описана Є. Трубецьким життєва мрія російського простолюдина (характерна втім, для представників будь-якого етносу), для якого «інше царство» є, загалом, ідеал «ситого достатку». Згідно з Є. Трубецьким, граничним вираженням такого перевернутого народного ідеалу є «зłodійська утопія» («Грабууй награбоване»), у якій дослідник вбачав реальну опору ідеям

революції. «Архетип Ємелі» зіграв ключову роль у перевороті та виявився життєздатним саме тому, що в нього є глибокий містичний корінь у російській душі [6]. Однак, цей символ є багаторівневим і його потенціал по-новому розкривається в контексті нашого часу. Ємеля добуває принцесу і царство, тому що «піч» сама його возить, тобто у своїй «споглядальній ледачості» він виявляється більш проворним, ніж ділові й енергійні [1, 137]. Ще одною психологічною домінантою російської ментальності є совість. «Совість – це стан моральної очевидності», якщо відбувся «совісний акт», це відновлює внутрішню єдність людської істоти, усіх її сил і здібностей і тому може на довгі роки вперед осяювати життя особистості новим знайденим змістом [4, 183]. Основне протиріччя російської історії, на думку М. І. Воловікової, швидше за все полягало в тісному переплетенні морально-духовної обдарованості її мислителів і всього народу з надзвичайно утрудненим втіленням моральних максим у життя [1].

Об'єднання індивідуалізму з ідеєю рівності прав громадян і неприпустимості насильства влади, на думку Б. Цимбалістого, не дивлячись на перипетії історичного минулого, все-таки є інваріантною ознакою національного характеру українців, не терпимих до проявів тоталітаризму [8]. Міфологема «Вільна Україна» пов'язана зі специфічним сприйняттям символу «волі». Воля в українській ментальності – це воля максимального самовиявлення й самореалізації в «сродній праці» (Г. С. Сковорода). В українському політичному менталітеті ніколи не була популярна думка про те, що всі повинні отримувати рівну долю матеріальних і духовних благ. Справедливість – це перш за все рівні соціально-правові умови для кожного, хто починає життя. А далі, оскільки існує «рівна нерівність», усе залежить від конкретної людини, від її таланта і здібностей, що дають можливість розпізнати споріднений вид діяльності. Висока трудова етика виключала ідеалізацію бідності: частіше жебрак класифікувався як ледар, а не «божа людина». Показовою є ідіома «Дурень думкою багатіє», що скептично подає

творче споглядання, співвідносячи його з небажанням активно діяти. Таким чином, українська ментальність «захищається» від схильності до мрійливості та сентиментальності. Побудова громадянського суспільства, яке б синтезувало вищезгадані позитивні риси в політичній ментальності західних європейців, українців і росіян є, на наш погляд, актуальною перспективою для самоактуалізації молодого покоління. Для успішної реалізації цього проекту, варто враховувати, що спосіб конструювання соціальної реальності – це, насамперед, фіксація значень, що змінюють існуючі дискурси, а через них впливають на організацію суспільства [4, 98-99]. Таким чином, соціальна організація, як результат динаміки політичної ментальності залежить від творчого синтезування символів і міфологем, що існують на рівні колективних уявлень. Для того, щоб забезпечити суб'єктність даного процесу необхідно, на наш погляд, включити в дискурс політичної ментальності сучасної молоді проблематику патріотизму в його суб'єктному переломленні.

Духовно орієнтований підхід до етнопсихологічних явищ дозволяє наблизитися до сутності сприйняття себе народом як єдиного цілого. При такому розумінні статистичним законам «більшості» приділяється більш скромна роль, ніж це прийнято в даний час. Духовність у цьому випадку трактується як творчий акт духовного самовизначення в приналежності до певної етнічної спільноти. І. А. Ільїн виводить наступні «закони» патріотизму. Закон свободи: «Насамперед, процес віднайдення Батьківщини повинний бути пережитий самостійно і самотньо. Ніхто не може прописати іншій людині її Батьківщину – ні вихователі, ні друзі, ні суспільна думка, ні державна влада; тому що любити і радіти, і творчо діяти по розпорядженню взагалі неможливо... Так званий «казений», офіційний патріотизм далеко не завжди пробуджує і виховує в душі почуття Батьківщини, нерідко навіть пошкоджує його [3, 228]. Наступний закон: єдність народу заснована на духовній близькості. «Люди зв'язуються в єдину націю і створюють єдину Батьківщину саме в силу схожості їхнього духовного складу, а цей духовний склад

виробляється поступово, історично» [3, 229]. Справжнім проявом національних особливостей є творчість – з цього третього закону випливає, що вивчення психології народу необхідно здійснювати, звертаючись до його найвищих творчих проявів (недоліки оприявняться самі – як нереалізований творчий потенціал). Кожне духовне досягнення народу поєднує його, виявляє спільні цінності. Видатний патріот «несе тягар свого народу, творчо розв'язуючи всі його вузли та труднощі» [3, 232]. Щодо спеціального «формування» (в сенсі надання визначеної форми) патріотизму говорити вкрай важко, наблизитися до глибинних характеристик особистості, відповідальних за почуття любові до Батьківщини методологічно проблематично. В основному досліджуються соціальні уявлення про свою країну і світ, використовуючи найпростіші методи: анкети, малюнки [1].

В парадигмі етнокультурної міфотворчості особистості можливо виконати дискурс-аналіз політичної ментальності сучасної молоді, що базується на метафоричних моделях етнокультурних здобутків України. Для цього пропонується наступна тактика: по-перше, зосередитися на конкретних мовленнєвих висловлюваннях стосовно етнокультурних здобутків країни: які значення вони оприявнюють, а які потенційні значення виключають. По-друге, ідентифікувати вузлові точки дискурсу: які знаки мають привілейований статус та як вони визначені відносно інших знаків у дискурсі. По-третє, вивчити, як інші дискурси подають ці ж знаки альтернативними способами, по-четверте, дослідити конкуруючий зміст міфологем і виявити конфліктність їх значень. У дискурсі політичної ментальності через посередництво заданого алгоритму можна з'ясувати, наприклад, як, де й коли західноукраїнський політичний менталітет та політичний менталітет Сходу та Півдня України конкурують у визначенні поняття «національний характер», «національна ідея» і т.інш. Можливо також вивчити, як трансформується кожний з цих дискурсів у специфічних репрезентаціях та артикуляціях внаслідок того, що альтернативні міфологеми потрапляють в нього. Важливо

пам'ятати, що тільки враховуючи виключені можливості, реально визначити соціальні наслідки певних дискурсивних конструкцій.

Дискурс – не ідеальна, позачасова форма, а фрагмент історії, який накладає власні обмеження на спосіб думання, пропонує свій поділ інформації на частини, свої трансформації смислу, специфічні способи темпоральності. Досліджуючи структуру різноманітних «режимів» знань, тобто правил, які встановлюють, що можна говорити, а що не можна, що вважати істинним, а що хибним, ми впритул підходимо до тлумачення дискурсу як своєї міфотворчості. Актуальним є з'ясування стосунків між дискурсом та міфом, точніше, між дискурсивними практиками та етнокультурною міфотворчістю. Всередині соціального конструкціонізму визріло порівняння мінливого знаку з міфом (Лакло). Якщо, наприклад, політик лейбористської партії під час виборчої кампанії в Британії запевняє, що «ми зробимо все найкраще для країни», а політичний діяч консервативної партії каже те ж саме, то, скоріш за все, вони мають на увазі дуже різні образи країни і дуже різні плани. «Країна» в даному разі це мінливий знак, що має різний зміст в різних артикуляціях [6, 78]. Таким чином, під міфом соціальні конструкціоністи розуміють простір репрезентації мінливого знака або принцип прочитання певної знакової ситуації. Отже, міф, з одного боку – це суб'єктивне уявлення про реальність, а з іншого, цей суб'єктивізм є неунікним й конституюючим, тому що встановлює необхідний горизонт для соціальних дій [6, 78].

Висновки. Пізнаючи через інтерпретацію тексту власного життєвого шляху зміст особистого і колективного несвідомого, особистість розширює межі уявлень про себе та про власну культуру, самовизначається стосовно культурних зразків. Таким чином, такі міфи як «країна», «нація» уможливають національну політику й забезпечують різні політичні сили тією платформою, відносно якої вони можуть дискутувати.

Література

1. Воловикова М. И. Представления русских о нравственном идеале: [монография] / Маргарита Иосифовна Воловикова. – М.: Изд-во «ИПРАН», 2005. – 332 с.
2. Дилигенский Г. Г. Как изменить политическую культуру общества? / Г. Г. Дилигенский // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – №2, с. 51-58
3. Ильин И. А. О русской идее / Русская идея.; сост. и автор вступ. статьи М.А. Маслин [Антология], / И. А. Ильин. – М.: Республика, 1992. – 580 с.
4. Ильин И. А. О сущности правосознания: [монография] / Иван Александрович Ильин. – Мюнхен, М.: Рарогъ, 1993. – 223 с.
5. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс; под ред. А. А. Киселевой; пер. с англ. – 2-е изд., испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.
6. Трубецкой Е. Н. Избранное / Евгений Николаевич Трубецкой. – М.: Канон, 1995. – 475 с.
7. Храмова В. До проблеми української ментальності: [передмова]/ Українська душа; укладач В. Храмова / В. Храмова – К.: Фенікс, 1991. – 126 с.
8. Яремчук О. В. Формування етнічної ідентичності шляхом етнокультурної міфотворчості особистості / О. В. Яремчук // Психологічні перспективи. – Луцьк, 2009-2010. – Вип. 15. – с. 218-228.

Шилов Ю.А.

к. історичних наук,
професор, вільний дослідник

ОТРАЖЕНИЯ «ВЕДЫ СЛОВЕНА» И «РИГ-ВЕДЫ» В СВАТИЛИЩАХ КАРПАТ И КУРГАНАХ ПОДНЕПРОВЬЯ

Обрядово-эпические песни «Веды словена» и гимны «Риг-Веды» созданы родственными населением исторических Аратты-и-Ариана – более известными ныне под условными названиями индо-европейская языковая общность да трипольская и среднестоговская археологические культуры. Образы и сюжеты этих Священных книг прослеживаются в символике и курганов степного Поднепровья, и скальных святилищ Карпат.

Ключевые слова: курган, Полтавщина, Кормилица, Карпаты, Бубнище, святилище; археологическая культура, языковая общность; «Веды», Майка, Коледа, Вишну, Индра.

Отражение доиндийских пластов «Риг-Веды» было открыто в курганах Нижнего Поднепровья в 1972-1977, а зарождение того сборника гимнов – возле верховья Порогов Днепра, на левобережье Келебердянской переправы Полтавщины – в 1992-1993 годах [15, 16]. Впоследствии выяснилось, что «РВ» [4, 14] местных кочевников ариев, носителей среднестоговской археологической культуры (а/к), – зародилась тут под влиянием «Веды словена» [1, 13] пришлых жрецов-эmissаров Аратты, чей апофеоз государственности отразила трипольская а/к [3, 17; 18, с. 73-101; 19]. Основы двух древнейших курганов оказались святилищами – материалы которых, как и нескольких последующих захоронений, показали использования жрецами главного мифоритуала араттов (5500/5400 и последующих лет до н. э.) для сложение (около 5000-4750/4500 годов) главного же мифоритуала арийской «РВ» [16, 18].

Цель влияния земледельцев-государственников на родственников, однако менее развитых соседей-скотоводов, – обоюдно составлявших т. н. индо-европейскую языковую общность (я/о), – заключалась, очевидно, в структурировании кочевой стихии Ариана, что делало его управляемым правителями Аратты, защищало её от набегов и пр. При этом сакральное воздействие свелось к трансформации доминирующего сюжета с участием БОГА-Спаса-царя Коледы «ВС» в доминирующий же сюжет с Героем-благодетелем Индрой «РВ». А именно [18, с. 77-84]:

У извечной 'Матушки'-*Майки* было три сына: *Вишну* БОГ-Творец Вселенной, *Сива* БОГ-Хранитель Земли, *Коледа* (*младой Браха* и *Третий*) БОГ-Спас человечества – *юрцов*-'орцов (> оратаев)' *Край-земе* и союзных им *арниев*-ариев *Харанска-земе* (>*хорне*-горб или же 'курган'-*кургале* «Влес-книги»). Когда человечество обрекло себя на вырождение – нарушением брачного канона с применением «живой-и-мёртвой воды», – тогда Божественное семейство решило спасти его. Для этого ПраМатери пришлось вторично родить Коледу – уже не как БОГА небесного, а как Царя земного. Спустившись по Мировому древу на гору, испила Майка родниковой воды, от которой непорочно зачала и родила в пещере... Узнав о Рождестве конкурента, местный владыка *Църны Харарин* послал на его поиски трёх астрологов-*звездобройцев*. Те нашли пещеру по нисхождению в неё звездоподобного посланца (планета Венера?) от Вишну, который передал новорожденному брату *Златну Книгу с ясни звезды* (т. е. зодиакальный календарь) для просвещения-спасения народов. Когда астрологи в сопровождении 9 тысяч детей-*коледников* принесли Харарину сию весть – тот велел их убить, за что Вишну его уничтожил. Сюжет и этимология понятия 'казнь, страдание' (укр. **страга** < 'посев(ное зерно)'; рус. **страда́** > лат. **stratum** 'прослойка; поколение') отвечает обрядному – исполняемому на Рождество детьми-колядниками – засеванию живым зерном и угощению поминальной кутьёю хозяев жилья. Это есть развитием идеи «живой-и-мёртвой воды»

воимья улучшения поколений и урожаяев, есть общественным наполнением образа и миссии Коледы как БОГА-Спаса-царя [18, с. 82].

Арийская история Индры весьма отлична, на первый взгляд, от араттской. У этого героя есть отец *Дьяус*-‘Небо’, а мать («*шести царей издревле*», старших из 12 сыновей) *Адити* не столь ‘Земля’, сколь ‘Непрерывное, Извечное’ течение годовых циклов. Рождение ‘Яйценосно-мужественного’ *Индры* подстерегал змий – главнейшего из которых, *Вритру*-‘Врата, Преграду’ Герой-змиеборец затем убил, освобождая зародыш Нового года *Валу*-‘Вместилище’ в виде скалы, пещеры, гробницы, яйца... В данном подвиге, благодеянии для людей, Индре тоже помогает БОГ-Творец-странник Вишну. Наличие ‘*Всеобъемлющего*’ в обеих «Ведах»согласуется с открытием происхождения Индры от Коледы: санскр. ‘новолуние’ *kalendu*<*kala* + *indu*> Вишну как ‘увенчанный Лунной короной’ Индушекхара>Индра[12, с. 219-232 и др.]. При этом Коледу да Индру, поврознь присущих араттской «ВС»и арийской«РВ», объединяет не только открытое С.И. Наливайко, но и замеченное М.П. Драгомановым родство индийских «Вед» с украинскими колядками, одна из которых «своими образами напоминает гимны Индры» [2].Общую задачу всех «Вед» и её Спасов – снятие противоречий – отражали также магические жезлы: посох-*тоева* Коледы с крестоподобным верхом (см. рис. 1: 4, 6, 7, 9) и фаллическим низом, обвитый двумя змеями, наполняющими пару сосудов *абрисой* и *суриной* («живою-и-мёртвой водой») – которые (*амриту* и *сому*) Индра добывает из накрест расколотого им Валы, убив его змия-стража Вритру своею фаллической палицей-*ваджрою*.

Итак, посох Коледы имел крестовидный верх и был унаследован сим БОГОМ-Спасом-царём от овчара-царя Кресника (легендарного зачинателя «Веды словена»), который стал после смерти Святым Крусною.Имя Коледассвязано с *калищами*, городами-государствами с сельскими *околицами*, – и происходит, очевидно, от КолоДИЯ: ‘БОГА (сельскохозяйственно-годовых) Коловоротов’. Затем Коледа получил прозвище Кришень *колядок* и *Колендо а*

Кришень «Влес-книги», Кришану «Риг-Веды» и Кришна «Махабхараты» индоариев... {а уж от круга этих *Богов* да понятий пошли галилейские Креститель и Христос«Евангелии» [см. 2;18,с. 104-106, 124-125]}.

Чтобы отчётливее понять и строже доказать отражения приведенных данных «ВС» и «РВ» в скальных святилищах Карпат, ознакомимся с выявленными уже соответствиями в курганах и пр. степного Поднепровья [16, 17; 18, с. 77-84].

Алтарь святилища в основе кургана Кормилица (рис. 1: 10) у переправывозле Келеберды имел вид ямы, перекрытой тремя плитами – между которыми периодически (на Новый год?) устанавливались пары стел. Семантику алтаря-*Валы* раскрывает змеевидный ров-*Вритра* – стоповидную (знак *Вишну*) голову которого перекрыли стреловидной стелой (*ваджра Индры*). Соответствующие признаки сих змиеборцев, Героя и БОГА, есть также в конфигурации некоторых из антропоморфных, в основном, 7 пар стел. Сосуд при алтаре, обломок другого при впускном погребении и пр. признаки указывают контакт пришлых араттов-„трипольцев” и местных ариев-„среднестоговцев” – приведший (не только здесь!) к сложению смешанной новоданиловской а/к 4750-4500 гг. до н. э. этапа В-I Триполья [3, т. II].

В полукилометре от Кормилицы, за околцей с. Лавриковка, в основе кургана № 1/І выявлено погребение № 6 (п.6 к.1/І) женщины с подобными парами стел и со статуэтками (рис. 1: 1). Их аратто-»трипольская» принадлежность подтверждается аналогом п.2 к.5 у с. Маяки Одесской области (рис.1: 4). Мужские фигурки в обоих случаях (выходит, рубежа этапов В–С трипольской а/к) крестообразны и одна меньше двух других. Четвёртая, наибольшая статуэтка из п.6 женская: её беременное чрево наполнили бисером из кораллов Средиземноморья. А пару умерших детей 7-10 лет из п.2 снабдили амфоркой в виде рожавшей женщины-коровы (что отвечает *краве Земунь*, Праматери дедов русичей «Влес-книги»). В обоих случаях проступает формула 1+(1+2).

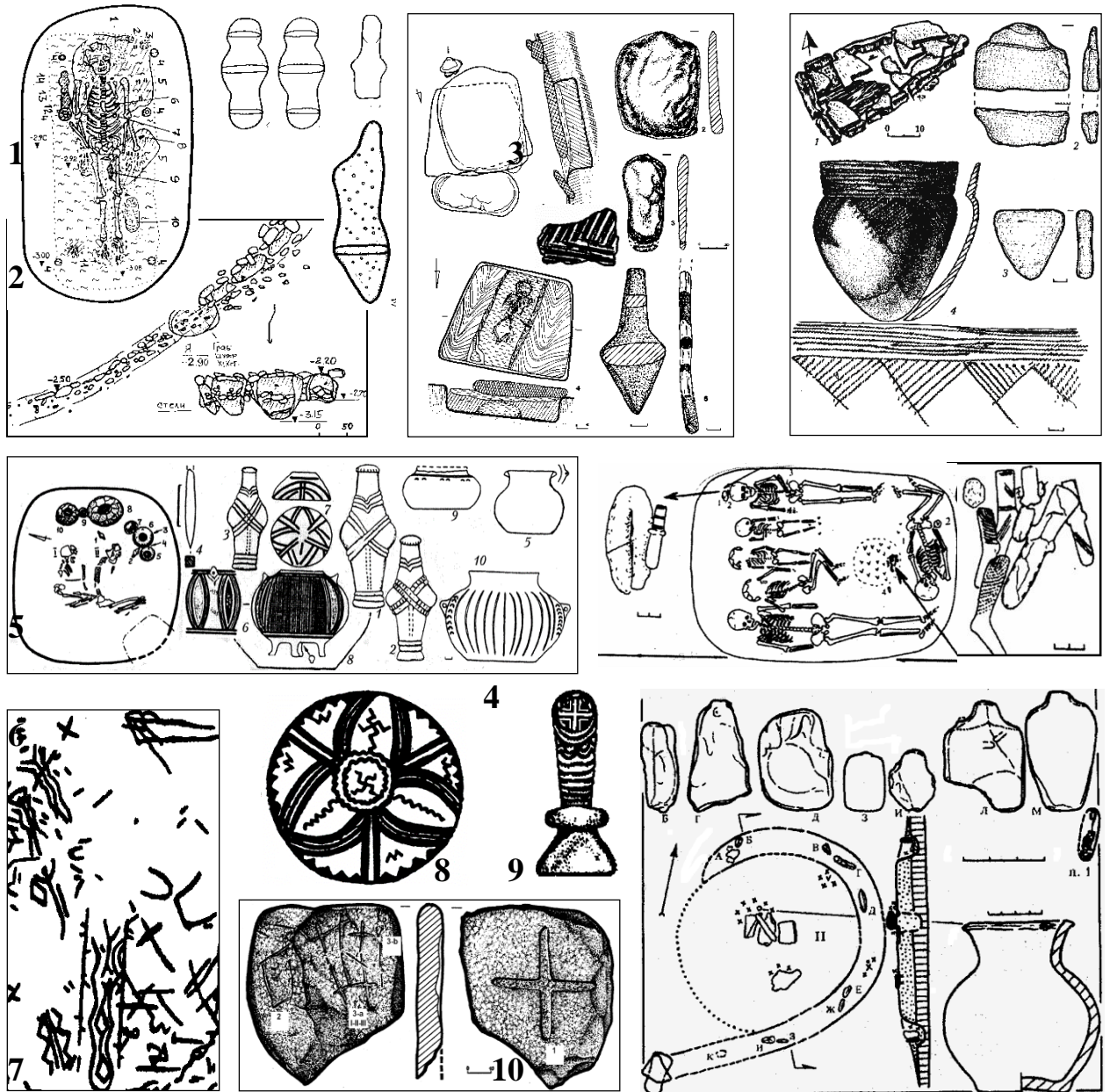

Рис.1. Мифологема *Майки и её сыновей (Вишну, Сивы, Коледы)* среди изображений Каменной Могилы (6) и Карповской стелы (7), а также в орнаменте чаш из Усатово (8) и Маяков (4) да горшка из погребения у Солонцов (3), на статуэтке из кургана у Ново-Алексеевки (9), в погребениях у сёл Маяки (4) и Зелёный Гай (5), – дополненная жрецами мифологемой *повторного рождения Коледы «Веды словена» с участием Вишну (1-8), которые отчасти были трансформированы в Индру и Вишну «Риг-Веды» (2-5, 10).*

Ключ к расшифровке мифоритуала формулы предоставила стела, найденная недалеко от Лавриковки – на пахоте среди курганов у с. Карповка; к тому же изображения Карповской стелы сопоставимы с петроглифами

местонахождения № 22 Каменной Могилы (Запорожская обл.). Знакам Υ и $\ddagger\ddagger\ddagger$ стелы, где недостающее посредине перекрестие восполнено большим крестом на её лицевой стороне (рис. 1: 7) отвечает композиция из крестов и Υ -видного знака м/н 22 КМ. Тут он дважды повторен над 2+1 знаками Υ правее и ниже его (рис. 1: 6): Υ -II как бы рождает двойника нижнего, обособленного персонажа Υ -1.

Такая же мифологема выражена росписью чаши из трипольского поселения Усатово (рис. 1:8). Тут центр Υ -образного персонажа поместили свастикой в круге, связав его “пуповиной” со второй свастикой в ω -знаке “рождения”. Он, как и две пуповины в иных ω без свастик, сопровождается знаком- w Тельца (*ДажБОГ* как супруг Земли-коровы «ВК») – более очевидным в м/н 22 КМ. Мифологема этого семейства 1+(1+2) проступает и на крышке-чаше-“голове” амфорки из п.2 к.5 у Маяков: 1+3 видоизменённых знака Υ и Υ . 1+2 разновеликими треугольниками +1 с особой штриховкой украсили сосудик раннеямной а/к п.3 к.2/1 у с. Солонцы района Кормилицы. Здесь останки младенца в гробничке сопроводили обломками стелки и статуэтки (рис. 1:3), завершающими – после 3850 г. до н. э. [17, с. 26-27] – типологический ряд изделий из святилища Кормилицы п.6 к.1/у с. Лавриковка. А промежуточное – на местности, а также саркофагом из речного ила, гранитными стелами, женской статуэткой – положение в этом ряду занимает основное в к.1/1 п.10 у с. Дуканичи (рис. 1: 2). Аратто-арийские носители смешанной среднестоговско-трипольской а/к похоронили тут ребёнка 5-8 лет. Судя по обломкам среднестоговской керамики, наличию невыразительных статуэток да стел и прочим признакам, культурно-хронологический интервал между п.10 и п.3 заполнили основой кургана у с. Петрашовка (того же района): гробницей мужчины с останками жертвенного ребёнка, которую сопроводили тремя стопообразными могилками младенцев.

В целом рассмотренный круг артефактов отразил основную мифологему «ВС»: Майка-‘Матушка’ (1+ и знак Y) братьев Коледы, Вишну и Сивы, (1+2; знаки Y, ††† и др.) вторичнонепорочно зачинает и рождает Коледу как БОГА-Спаса-царя человечества; при этом комплекс Петрашевки отвечает сюжету о попытке Харапина-‘Курганщика’ пресечь Рождество убиением детей-коледников.

Наглядным образом сакрализация союза араттов и ариев отразилась во взаимослиянии коренных мифологем «Веды словена» и «Риг-Веды» в групповом погребении 26 к.6 у Зелёного Гая на Днепропетровщине (рис. 1:5), которое относится к смешанному серезлиевскому типу последнего этапа С-II (3200-2750/2600) трипольской а/к. Двое из 6 покойников были уложены скорченно, иные же вытянуто. 1+(1+1) младенец и дети разного возраста при молодой женщине (с указанием «непорочного рождения» статуэтки, уложенной над головой на красноглиняную модель вульвы) отвечают семейству Майки и Рождеству Коледы араттской «ВС». Мифологему повторного рождения Коледы жрецы воплотили в младенца и статуэтку, ближайšie к женщине. Между скорченным старшим ребёнком и другой, тоже скорченной зрелой женщиной покладаи ещё 6 подобных статуэток; вместе с соседним – для двух этих покойников – мужчиной (что сопоставим тут с отцом *Дьяусом* «РВ») все трое означают семейство, родственное семье Майки. В нём женщина отвечает *Адити, имеющей «шесть сыновей, царей издевле», а также мужа Дьяуса* арийской «РВ». А ребёнок, общий для обеих женщин, сопоставим с *Вишну* – старшим в обеих «Ведах». Приэтом Адити выступает матерью не так *Вишну*, как его соратника *Индры* («РВ» знает также двойного персонажа *Индру-Вишну* и наоборот).

Зная теперь, как выглядят воплощения и символы Ведических персонажей в артефактах курганов и пр. Поднепровья аратто-арийских этнокультур V-III тыс. до н. э. (рис. 1, [16-18]), можем корректировать определения их в скальных святилищах Карпат (рис. 2, [8-10]). При

рассмотрении надо иметь ввиду [4-6; 17, с. 30-34]: значение рассматриваемых памятников не ограничивалось почитанием их видимых форм да мифоритуального содержания, а было погружено в архетипическую суть зачатия–эмбриона–рождения и т. д. – звеньями которого ведические мудрецы связали свои общества с Всесильно-Всеведающим БОГОМ (рел. ≈ науч. Энерго-Информационное ПОЛЕ).

* * *

Проведенный ниже анализ осуществлён на основе фактов, достаточно убедительно изложенных в монографиях открывателя (2006-2019 годы) Н. В. Кугутяка – доктора исторических наук, заведующего кафедрой этнологии и археологии, директора Института истории и политологии Прикарпатского Национального университета им. В. Стефаника.

Древнейшим комплексом можно считать скалу Гарбузовского святилища [9, с. 54-103] – естественному рельефу которой придали (в XIV тыс. до н. э.?) вид Мамонта и пары Прародителей при нём, камень пред коими оформили как „порождённого ими ребёнка”. Засим последовали комплексы финального палеолита: с угасающей выразительностью фигур Мамонта, и с нарастающей – Праматери.

Наиболее выразительно среди таковых святилище Бубница [10, с. 74-85]. Над его центральным дворищем Мамонт своими бивнями и хоботом «помогал „Солнцу-Льву” подняться в небо» зимнего солнцестояния. Наверное, это так. Однако астроархеологические визеры фиксировали, как правило, восходы/закаты светил над горизонтом – тогда как дворище на 15 м ниже прилегающих скал. Поэтому не исключено, что визир над макушкой головы льва указывал на ‘Звезду’ (укр. Зоря: планета Венера), которая с 25 декабря – совместно с ростом дней солнцеворота – начинает светить на ночном небе дольше и ярче прочих звёзд. А Праматерь, расположенную на соседней скале, жрецы обратили лицом на восход Солнца в равноденствия. Её 2,7-метровой фигурой отмечен «сакральный центр, топографические приоритеты святилища

{...} его главного мифоритуального ядра» (рис. 2: 1-А). Это одна из „палеолитических Венер”, уникальная размерами да функциями. «На грудях Богини есть круг, в середине которого стилизованая крестоподобная идеограмма» (рис. 2: 1-Б) могла означать созвездие Близнецов, которым жрецы последующих эпох возглавили зодиак 6680-4400 гг. до н. э. Младенец* в левой руке Богини-Праматери позволяет считать сию пару если не зарождением, то предтечей *Майки и Коледы* «Веды словена».

Очерченное нами ядро получило развитие в основе Терношорского святилища. Внизу у входа расположен округлый камень диаметром около 8 метров, проработка краёв и поверхности которого «напоминает солнечный диск {и} голову льва» ([8, с. 15-20], рис. 2: 4), подобную бубнищеской. А высшей точкой святилища явилась приставная 8-тонная, невесть как поднятая наверх и мастерски установленная над скалой-туловищем голова «антропоморфной фигуры в форме беременной женщины» высотой 10,4 м ([Там же, с. 31-40], рис. 2: 3)... Известно, что львы встречались в юго-восточной Европе и в античное время. Традиция Бубнища при отсутствии в Терношорах изображений более показательных представителей мамонтовой фауны заставляют отнести его святилище к эпохе мезолита. Тогда здесь возобладали носители свидерской а/к или же евразийской я/о – предтечи становления „индоевропейцев” (по В.А.Сафронову) трипольской и прочих а/к.

Переход от мезолита к неолиту – к концу трёх эпох ‘каменных (орудий труда)’ – ознаменовался Великой Неолитической революцией: зарождением металлургии меди, переходом от присваивающих у природы собирательства и охоты к воспроизводящим её ресурсы скотоводству и земледелию; последовавший демографический взрыв стал превращать поселения в протогорода – в показатель начала формирования государственности (калица «ВС»>рим. кивилис/цивилис > цивилизация). В X-VII тыс. до н. э. центр процесса сосредоточился в малоазийском регионе. Раскапывая (с 1994 г.) на холме Гебёкли-тепе храмы из тёсаных камней, археологи поражаются

внезапному проявленню тут протоцивілізації с признаками городской культуры у охотников, не оставивших даже следов воспроизводящего хозяйства. Загадка снимается учётом палеолитических изваяний Карпат: только отсюда можно, пока что (но будут ли найдены где-либо подобные памятники?), вывести тех строителей-„евразийцев” [7, с. 8-10; 18, с. 67-69]. Которые стали основой формирования индоевропейской я/о (см. выше) и могли принести в Малую Азию зачатки обрядово-эпических песен «Веды словена» [1] с изначальными представлениями о Майке и Коледе.

Экологическая катастрофа привела к сворачиванию доминирования *малоазийского* центра протоцивілізації. Около 6680 г. до н. э. делегация её жрецов-правителей составила, с коллегами далекородственного населения *Северного Причерноморья*, Договор о взаимопомощи (оригинал коего А. Г. Кифишин обнаружил в протошумерском архиве Каменной Могилы, а копию в храме 23/VII Чатал-Гуюка) [17, с. 19-21]). Началось формирование *индоевропейской* я/о, чьим центром становилось государство Аратта – становление и апофеоз которого отразило выдвигание из Малой Азии древнейших в Европе, смешивающихся с её аборигенами земледельческо-скотоводов кришской, буго-днестровской (6400-5300), трипольской и соответствующих им а/к. С последними из названных связал Н. В. Кугутяк [8-10] наиболее обширный комплекс знаков святилищ Карпат.

К Триполью этапов А–В-I (5500/5400-4600-4200) можно отнести в Бубнице 5-метровую «круглую розетку (сваргу), что состоит из четырёх больших треугольников {...} знак, указующий на циклично-коловоротную модель мира, зодиакальный календарь, по которому фиксировались два солнцестояния и два равноденствия» ([10, с. 63-67], рис. 2: 2-А). Наряду с календарной, модернизация палеолитического комплекса проявилась изображениями «головой львицы» (скорее, львёнка) на верхнем треугольнике, а также второй Праматери (рис. 2: 2-Б). На её правой груди жрецы изобразили быка (вместо мамонта, что к тому времени давно уж вымер в Европе) с

астральними знаками Тельца – который около 4400 г. до н. э. возглавил зодиак вместо Близнецов. Соответственно сему, Праматери-2 с Тельцом на груди придали рога и др. признаки „Богини-Коровы”.

Учитывая этимологию малоазий.-хуррит. Тела-Дуг (> Телец как ДажБог, супруг коровоподобной Земли «Влес-книги»), получаем подтверждения и рубежной даты 4400 г., и отношения к изложенному выше предков славян с тогдашним началом их «Веды» и пр. Этим подтверждением является предание из «Заповітних карбів» приднестровской Болоховщины (ср. с Болеховым в районе Бубнища): *«Колись в сиву давнину народив Батько Коло з Матірью Даж-землею підчас нічної грози люд вкраїнський {...} та дав брата свого Місяця на сторожу козацтву тому характерному, щоб берегли землю ту денно і ношно. А щоб вправні були та згуртовані, то докинув вісім променів своїх козацьких на небо, щоб у скруту поглядали на Воза»* (созвездия Медведиц). *Восемь* лучей лунного ещё Кола-зодиака 4400-2400 годовпродолжали почитать не только казаки-характерники, но также предшествующие им русичи да скифы (с их *ВосьмиБожием* и царём *Октамасадом*, предшественником князя *Осмомысла*)– храня при этомобраз *Даж-земли* матриархальной Аратты-„Триполья” вопреки патриархальному(ставшему таковым вскоре после 4400 г.) *ДажБогу*«Веды словена» и т. д.[17, с. 21-23].

Традиция Сварги (рис. 2: 2), солярно-календарного диска Бубнищеского святилища прослеживается в знаках кругов, кругов с крестами, крестов с/из ромбами и треугольниками. Такие кресты присущи многим святилищам [Там же, с. 74, 82, 88]. А начало распространению этих знаков положила, видно, композиция на вершине «Камня Довбуша с графическим изображением космогонии и антропогонии» у села Космач [10, с. 40-41]. Невыразительный, плохо сохранившийся низ скалы содержит (по мнению Н. В. Кугутяка) фигуру мамонта – возможно, уже как ящера полузабытых преданий.

Выше выдвинута версия о зарождении в образе палеолитической Праматери-1 с младенцем(рис. 2: 1) мифологемы Майки и Коледы «ВС». Иконография Праматери-2 (рис. 2: 2-Б) и её окружения позволяет выдвинуть теперь гипотезу, базовую для разработки теории. Обосновать сей переход позволяет вскрытая ранее формула $1+(1+2)$. Её воплощение очевидно в 4-частной моделировке Сварги (рис. 2: 2-А), сопоставимой с рассмотренной выше орнаментикой чаш трипольской и др. а/к (рис. 1: 4, 8 и 3). Оформление западного треугольника Бубнищеской сварги напоминает женское лоно (*Майки?*). Противолежащий восточный и прилегающий к обоим южный треугольник – объединённые рогатыми головами Матери-Земли и Неба-Отца

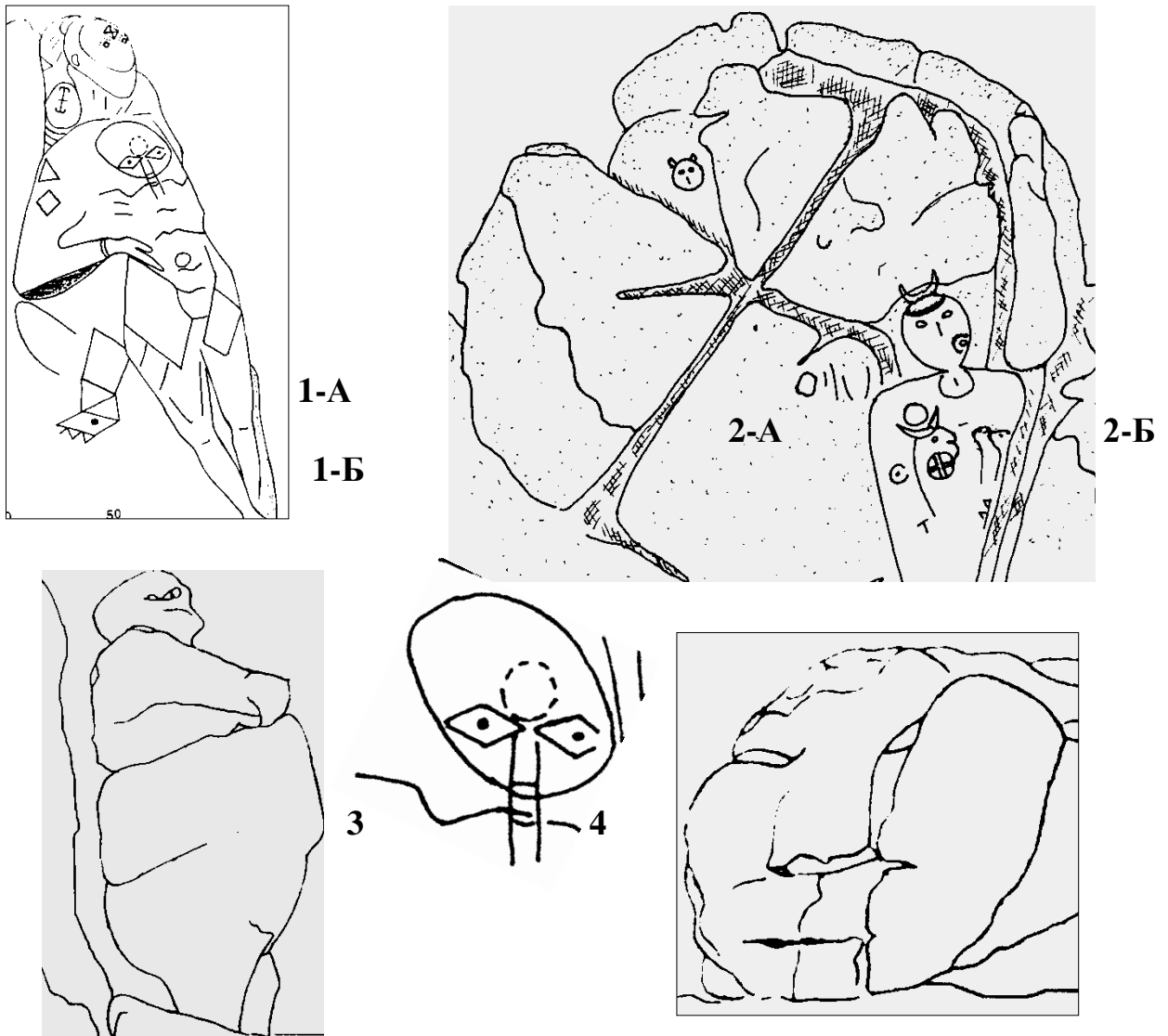

рис. 2. *Праматери* святилищ Бубнище (1, 2-Б) и Терношоры (3), а также их *Сварга*(2-А) и *Солнце-Лев*(4).

(Праматерь-2 и Телец, чья пара отвечает трипольским статуэткам „Богиня на рогатом Троне”)– можно сопоставить с *Вишну и Сивой*. А разделённый надвое наименьший северный треугольник сопоставим с *Колёдой, дважды рождёным Майкою*. Притом изображение львёнка эпохи энеолита на полутреугольнике у „лона Майки” не только завершает типолого-исторический ряд Львов – палеолитического в Бубнице да мезолитического в Терношорах – но и подтверждает нашу гипотезу о происхождении Коледы от КолоДИЯ: ‘БОГА солнечно-годовых Коловоротов’ (< ‘Коло’-Солнце скелотов>склавинов>славян, по Б. А. Рыбакову и др.).

Наша формула и стоящая за нею мифологема семейства Майки обнаруживаются также в изобразительной композиции на скале у Черногоры, иконография которой соотносима с развитым Трипольем этапа В. Тут правее обнажённой женщины, между двумя подобными между собою кругами (грудей и/или т. п.) изображён орган «космогонических репродуктивных функций {...} Великой Богини» [10, с. 42, рис. 23]. С трёх иных сторон эту композицию окружили скоплениями из 1-3 менее выразительных знаков, которыми могли иллюстрировать Рождество Коледы и наносить при последующих мифоритуалах.

Формула $1+(1+2)$, указующая на знакомство служителей (только ли?) Карпатских святилищ с «Ведой словена», присутствует и в цепи позднейших петроглифов ниже бубунищеской Праматери-1. Среди них выделяется композиция с Ж-образной орантой-рожаницей (см. *Майку* среди знаков м/н 22 КМ, рис. 1: 6), правее которой следует свастично-антропоморфный (ср. рис. 1: 8), затем стреловидный и наибольший Х-образный знак (ср. рис. 1: 4). *Повторное Рождество Коледы* могли обозначить знаком крестовидно-антропоморфным (ср. рис. 1: 6, 7, 9), единственным левее Рожаницы; его персоналий согласуется с кругом-‘*коло*’ (укр.) под этим обособленным знаком... Иконография композиции довольно характерна для пиктограмм бабинской и срубной а/к ариев середины II тыс. до н. э.

Здесь целесообразно перейти к рассмотрению отражения арийской «РВ» в скальных святилищах Карпат. Тем более, что наличие признаков её главной мифологемы [4, 6] – тандема яйцеобразного Валы-и-Вритры змиеподобного – Н.В. Кугутяк уже обнаружил [9, с. 271-277], ссылаясь при этом на Кормилицу и прочие исследованные Ю. А. Шиловым курганы НижнеДнепровской прародины ариев.

Прежде всего нужно отметить, что лингвист О. Н. Трубочёв склонялся к позиции археолога В. А. Сафронова (1989) и своих коллег-предшественников о прародине ариев в Карпатском регионе [15, с. 5-6]. Однако часть приводимых ими данных можно трактовать как общий индоевропейский субстрат и/или вклад араттов-, „трипольцев” в формирование ариев-, „ямников”, другую же – как последующие «индоарийские реликты в фракийской этнонимии». Ведь отличие от араттской «Веды словена», арийская «Риг-Веда» не обнаруживает в Карпатах местных корней. Выделенный исследователем Бубнища образ «гигантского змия» [10, с. 85], который с противоположной стороны помогает Мамонту поднять «Солнце-Льва», не выдерживает критики: какие же змеи в вечных снегах Ледника! Правомернее говорить о начале отделения от Мамонта-*Ишкура* (вычитанного А. Г. Кифишиным [см. 7] в архиве Каменной Могилы) образа змиевидного хобота, что породило затем воспоминания-представления об *Ящере* (по Б. А. Рыбакову и др. [2]) – подкрепляемые тут реалиями да изображениями *ящериц* [9, с. 39, рис. 19]. Помимо Ящера, образ 1-2 змей был привнесён (в частности, на левую грудь Праматери-2 Бубнищеского святилища) в Карпаты представлениями да орнаментами основателей буго-днестровской и трипольской а/к.

Местные скалы, холмы, горы, пещеры можно, конечно, считать прообразом ‘Вместилища’-Валы. Но более доказательна позиция Н. В. Кугутяка [Там же, с. 112], обнаружившего в петроглифах Писаного Камня образ *Мировой Горы* с признаками традиционной здесь *Великой Богини*

(см. рис. 2: 3), – что подтверждается фундаментальным исследованием Е. А. Мироновой [11]. Идея же Валу «РВ» могла проникнуть в Карпаты попозже, вместе с носителями ямной и/или родственных ей а/к.

Для них и, соответственно, главнейшего мифоритуала «Риг-Веды» более показателен образ БОГА-Творца-странника *Вишну*. Его важнейшим знаком является *стопа* – неизвестная «Веде словена», а для «РВ» характерная в троекратном своём проявлении [5]. Не сосредоточиваясь только на Вишну, подразумевая и прочих странствующих Богов да героев, Н. В. Кугутяк отмечает «три стопы, неподалёку одна от одной» [9, с. 286-287].

Среди опубликованных святилищ Карпат основе «РВ» наиболее близок комплекс Терношор – вторичный относительно рассмотренного выше и привнесённый, по-видимому [8, с. 20, 26-27, 46 и др.], группой ариев-переселенцев начала ямной а/к. Новгодним содержимым *Валы*-скалы можно считать изображения Солнца, быка-Тельца, потоков-вод, а их стражем *Вритрой*-‘Вратами’ – фигуру «змия-ящера». Главный мифоритуал повторяли тут, видно, неоднократно [4] – оставляя всё новые комплексы знаков. Помимо модификаций старых, имеются знаки стопы (*Вишну?*), фаллоса (‘*ваджры*’ – палицы *Индры?*), собаки (*Сарамы?* – нашедшей Валу для подвига Индры), бороздок от заточки топоров и ножей (воплощавших *ваджру?*). Будучи по отдельности версиями, их сумма составляет довольно надёжную гипотезу – порождающую теорию широким распространением более-менее полных аналогов [9, с. 209, 214-228 и др.] знакам Терношорского святилища. Особенно показателен *крест-в-круге*, древнейшим из коих стала раннетрипольская Сварга (до появления тут «РВ»: см. выше) Бубнищеского святилища. Сей знак мог воплощать, в частности, образ „*Вритры* вокруг *Валы*, навкрест расколотого *ваджрою* *Индры*” – имея при этом широчайшую этнокультурную подоснову в архетипе зачатия: внедрения *сперматозоида* в *яйцеклетку*, образ чего извлекался жрецами-шаманами из подсознания [6, с. 121-125]. Такова же основа крестовидных знаков Коледы «ВС» (рис. 1: 1, 4, 6, 7, 9; рис.

2: 1) – не только связанного с Индрой «РВ» сюжетом рождения, но наделённого также собственным сюжетом зачатия [1].

Отчётливее прочих случаев, карпатский контакт этнокультур Аратты и Ариана прослеживается в артефактах Татарского Камня [9, с. 36-39; 10, с. 51-54]. Следует принять вывод Н. В. Кугутяка, что свыше 20 пазов и врубов в скальную расщелину этого (Бубнищеского тоже) святилища сделаны для деревянных конструкций двухэтажных строений – характерных для трипольской а/к. Возле трёх врубов изобразили «храм на горе», дважды снабдив его дополнительными образами. «Лучистая розетка» сопоставима не так с закатным Солнцем [9, с. 37-38], как с представленной в «ВС» и т. д. „*Зорею родздва Коляди*” (укр. ‘Звезда’ как Венера). Иначе обстоит дело с образом «священной космической горы и восхода Солнца» над ними. Этот рисунок дополнен «левой стопой, направленной вверх» от расположенного левее светила. Композиция сопоставима с мифологемой „*третьего шага Вишну, возносящегося с летним солнцестоянием*” [5]. Ссылаясь на исследования Ю. А. Шилова и др., автор склоняется к принадлежности данной стопы Вишну, Индре-Вишну и пр., цитируя притом «РВ».

Здесь логично перейти к вопросам о сосуществовании да слиянии главнейших мифоритуалов «Веды словена» и «Риг-Веды», а также – к вопросу о данной традиции православия (< ‘славить Правь’-Небеса, по «Влес-книге») в христианстве с его Рождеством, крестом и пр. Рассмотрим наиболее красноречивые примеры.

Последующий образ „*Звезды рождества Коледы*” представлен на центральной стеле № 2 Писаного Камня. Среди её петроглифов выделяется знак различных «двух семиугольных звёзд, объединённых рогами горизонтального Месяца новолуния, а также Космического древа с семью ветвями. Оно вырастает из Месяца {рога которого} выступали символом Великой Богини», – чей Ψ-образный знак действительно доминирует среди прочих знаков святилища. Парная же Зоря-‘Звезда’ символизирует здесь, по-

видимому, начало и конец Рождества. Проявившись в «эпоху меди–бронзы», местная традиция празднества просуществовала – отчасти слившись с позднее привнесенной, христианской – по крайней мере до 1730 года, указанного тут рядом с церковным крестом [9, с. 112-113].

Петроглифы скалы Голец [Там же, с. 90-92] по соседству с Бубнищем сложились, очевидно, после его вышерассмотренных комплексов. Наверху Гольца расположили эллипсоидный жертвенник (Вала-Яйцо?), и знаки на прилегающих к нему камнях распадаются на две группы концентрических кругов и кругов с крестами. Формула $1+(1+2)$ прослеживается тут дважды – но её, вероятно, нарушали периодические (на очередные празднества?) обновления знаков. Позднейшие кресты + и x относятся, по-видимому, к христианскому средневековью. Предположение вытекает из рисунка церкви с 4-конечным крестом [Там же, с. 95-96]. Её изобразили возле расщелины над полянкой с источником, что могло напоминать место Рождества Христова – унаследовавшего (не только здесь!) традицию Коледы [18, с. 77-84, 124-125]. С другой стороны, средневековое изображение «монастыря-скита» городища Бубнище [10, с. 99-101] традиционно составили из $1+1+2$ частей.

Знаки на ромбовидной стеле № 3 Писаного Камня группируются в три композиции ([9, с. 110-113]). Центральная представляла крещатый ромб с треугольниками на концах, посередине и левее которого изобразили два таких же, но малых знака. Если это „*Майка, повторно рожаящая Коледу*” («ВС» или даже исконно Карпатской традиции: рис. 2: 1-2), то нижняя композиция – из большого и, левее, малого крестов (покрытых ёлочным орнаментом, с угловатыми концами) – символизирует „*Майку с новорожденным Коледой*”. Третья композиция отличается иным сюжетом и реализмом античного вида. Правее большого ромба изобразили пару коней, обратив (правее и ниже большого креста-„Майки”) в их сторону копыеносца-охотника – «который может ассоциироваться с созвездием Ориона», по Н. В. Кугутяку. В целом обнаруживается некая связь с текстами колядок села Космач (тоже со

скальними святилищами), которые донныне насыщены образами Богородицы и Всадника.

Вполне художественное, средневековое «изображение вооружённого всадника» имеется на Белом Камне – испещрённого в предыдущие времена знаками идолов, крестов, змей и трёх стоп [9, с. 248-253]. Весь комплекс можно отнести к традиции основного мифоритуала «РВ», пара змиеборцев которого слилась в конного *Вишну-Индру* – стоящего «на Великой Вершине гор» [14, I: 155, 1]. Сию же пару, но с акцентированием *Индры*, могла символизировать тоже мастерски исполненная (на верхней плоскости алтаря Томаковского Камня) фигура шагающего «человека с поднятыми вверх руками», правая из которых «занесена словно для удара», – это, «вероятно, изображение мифологического героя-демиурга» [9, с. 292-298, рис. 4, 14-16]. Герой органически вписан в комплекс знаков архаического вида. Диапазон их охватывает специфику и «Риг-Веды» (лунка со змиевидным стоком – сродни *Вале-и-Вритре*, к которым-то и шагает здесь «демиург»), и крестов церковного вида. Один из них представлен в центре северо-восточной боковины алтаря, обращённой к восходу летнего солнцестояния. Четыре конца сего креста различны, и над верхним – большая луночка с парой малых по её сторонам. Тут традиция мифологемы *Троицы сынов Майки* «Веды словена» стыкуется с последующими Тримурти да Майею «Махабхараты» и Троицею да Марией «Библии» [18, с. 77-125].

Скальные святилища Карпат, возникшие около 16 тысячелетий назад в конце палеолита, обнаруживают местное зарождение «ВС» и оформление её главного мифоритуала араттами, носителями трипольской а/к. «РВ» же была привнесена сюда ариями с началом их ямной а/к и менее выражена. Примерно 6-тысячелетнее сосуществование да слияние главнейших мифоритуалов этих двух «Вед» вошло в основу православной традиции (мольфарства и пр.) Карпатской разновидности христианства. Напряжения взаимодействий местной основы и привнесенного вероучения донныне смягчено исконным

Богочитанням Спасительства – Коледы (с наслоєнням Індры → св. Юры/Георгія-змиеборца) да привитого к его мифологеме Христа. Очерченна картина потребує в розширенні і углубленні.

Намечается також розробка взаємозв'язів мифотворчеств населеній Карпатського і Дунайсько-Дніпровського регіонів XII-VII/VI-I тис. до н. е. В цьому напрямленні слід сопоставлять стели, дольмени, кургани, орнаменти і інші данні археології, а також етнології, лінгвістики, антропології обоих (і др.) регіонів [18-19].

Резюме. Тема статті охоплює пам'ятки археології да Священної літератури від верхнього палеоліта до пізнього середньовіччя включительно. В Карпатах виявлено становлення мифоритуала Праматері і 1-3 синів, с часів трипольської а/к сопоставимих с родиною Майки араттської «ВС». С тією ж порою там прослідковується сосуществованіє, отчасти також слияніє с тем мифоритуалом иного – змиеборческого, присущего арийської «РВ» Подніпровського походження. В Карпатському регіоні (і др.) дві ці традиції влились, с крещенням Русі, во всенародно-православну основу церковно-християнського віровчення.

Література

1. Веда Славян / В. Г. Барсуков переклад., Ю. А. Шилов комент. – Москва: «Амрита», 2013-2014. – Кн. 1-2. – 240 і 464 с.
2. *Войтович В. М.* Українська міфологія / В. М. Войтович. – Київ: «Либідь», 2002. – 664 с.
3. Енциклопедія Трипільської цивілізації / Гол. автор і ред. *М. Ю. Відейко*. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т. I-II. – 704 і 712 с.
4. *Кейпер Ф. Б. Я.* Основопологаюча концепція ведийської релігії / Ф. Б. Я. Кейпер // Труды по ведийской мифологии. – М.: «Наука», 1986. – С. 28-37.

5. Кёйпер Ф. Б. Я. Три шага Вишну / Ф. Б. Я. Кёйпер // Труды по ведийской мифологии. – М.: «Наука», 1986. – С. 101-111.
6. Кёйпер Ф. Б. Я. Космогония и зачатие: к постановке вопроса / Ф. Б. Я. Кёйпер // Труды по ведийской мифологии. – М.: «Наука», 1986. – С. 112-146.
7. Кифишин А. Г. Мифоритуал древности / А. Г. Кифишин // Дошумерский мифоритуал. – Івано-Франківськ: Изд-во Прикарпатского нац. ун-та им. В. Стефаника, 2014. – Т. 3. – 1 т., 2 ч.: 224 с.
8. Кугутяк М. В. Терношорське скельне святилище в Карпатах / М. В. Кугутяк. – І.-Ф.: «Лілея-НВ», 2007. – 72 с.
9. Кугутяк М. В. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури / М. В. Кугутяк. – І.-Ф.: «Манускрипт-Львів», 2011. – Т. 1-2. – 1 т.: 448 с.
10. Кугутяк М. В. Бубнище. Скельне святилище Великої Богині в Карпатах / М. В. Кугутяк. – І.-Ф.: «Манускрипт-Львів», 2015. – 144 с.
11. Миронова Е. А. Символика культу Великої Богини в одязі і обрядах гуцулів Карпат / Е. А. Миронова // Доклад на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Знаки і знакові системи народної культури». – СПб., 05.04.2019. – В печаті. – 21 с.
12. Наливайко С. І. Українська індоаріка / С. І. Наливайко. – К.: «Євшан-зілля», 2007. – 640 с.
13. Попов С. Българският Коледа във «Веда словена» / С. Попов. – Варна: «Славена», 2010. – 300 с.
14. Ригведа / Т. Я. Елизаренкова пер. і комм. – М.: «Наука», 1989 і 1999. – Т. I-III. – 768, 744, 560 с.
15. Трубочёв О. Н. К прародині ариєв (по поводу выхода книги: Ю. А. Шилов. Прародина ариєв: Історія, обряди і міфи. Київ, 1995) / О. Н. Трубочёв // Вопросы языкознания. Ин-т русского языка РАН. – М.: Наука, 1996. – № 3. – С. 3-12.

16. Шилов Ю. А. Курганные древности окрестностей Комсомольска / Ю. А. Шилов. – Киев–Комс.: «Аратта», 2007. – 72 с.
17. Шилов Ю. О. Відображення «Ріг-Веди» і «Веди словена» у археологічних пам'ятках Кременчуччини / Ю. О. Шилов // Історизація археологічних пам'яток Полтавщини й інших областей України VII-I тисячоліть до н. е. – К.: «Аратта», 2019. – С. 25-35.
18. Шилов Ю. А. Аратта – арийский рубеж. Завещание академика. – Москва–Киев–Минск: «Русская Правда», 2019.– 144с.
19. Shilov Y. Ancient History of Aratta–Ukraine 20000 BCE – 1000 CE / Y. A. Shilov// Prefaces from the Translators by Dr. *Tim and Lee Hooker*, Dr. *V.Krasnoholovets*; Review Prof. *N.I.Senchenko*. – London, New York: «Amazon», 2015.– 470 p.

Саєнко В.М.

кандидат історичних наук, с. н. с.
Національного музею народної архітектури і побуту України

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО СКІФСЬКУ ЦИВІЛІЗАЦІЮ

В українській суспільній свідомості скіфи, та ще трипільська археологічна культура, є найвідомішими періодами нашої стародавньої історії. Так само вони репрезентують Україну в світі. [*Звертається до Галини Земко — ред.*]: можна попрохати показати два примірники Вашого журналу «Слово жінки»? На обкладинці одного якраз зображена пектораль, а на іншому - трипільська кераміка.

Я коротко зупинюся на кількох питаннях. Наприклад, як у скіфів була поставлена справа з історичною пам'яттю? Вони себе вважали наймолодшим народом у світі. Це для нас виглядає трохи дивним, бо зазвичай кожен етнос намагається архаїзувати витоки утворення, а скіфи відкинули «милиці історичної прадавності». Але для самоутвердження вони міфологізували своє походження - від шлюбного зв'язку “зайди” Геракла з місцевою Змієною Богинею, такі міфи про виникнення спільнот були універсальним для усіх народів засобом для власної легітимізації. Скіфський генеалогічний міф цікавий зокрема тим, що подає сюжет, який повинен символізувати міграційну та автохтонну складові етногенезу.

Автохтонна людність Надчорномор'я, безумовно, включилася у новий етап етногенезу, але на час появи там скіфів степи виявилися слабо заселеними. Це пояснюється погіршенням клімату — зменшенням опадів, спекотним посушливим літом і холодним малосніжним зимовим періодом. Також кліматична криза стимулювала поширення вже на межі доби бронзи і заліза нового господарсько-військового типу — номадізму, який став можливим завдяки освоєнню їзди на конях верхи. Це зумовило прискорення

міграцій, загони вершників у відносно короткі строки, протягом кількох десятиліть, або при потребі й років, могли діставатися зі степу, лісостепу, передгір'ських територій Центральної Азії та Південного Сибіру (археологічні культури типу карасукської) до Поволжя, степів Надчорномор'я, лісостепу Середнього Подніпров'я, Передкавказзя. Це, зрештою, повинно було призвести до більше чи менше агресивного тиску на осіле землеробсько-скотарське населення археологічних культур типу сабатинівської - білозерської і білогрудівської - чорноліської. Така подвійна дестабілізація (неврожаї, падіж худоби від погіршення клімату та військові напади) привела до того, що чисельні поселення у незахищеному степу були покинуті, а населення перебралося у заліснені плавні великих річок, або у північному чи західному напрямках до лісостепової та лісової смуги. Також треба думати, що частина місцевого населення адаптувалася до нових умов і, зрештою, теж перейшла до кочового господарювання – вірогідно, під зверхністю новоутвореної суспільної еліти.

Усі ці зміни відображалися на матеріальній культурі — традиціях керамічного виробництва, швидкому розповсюдженні винаходів — нових типів кінської вузди, зброї, залізобитим технологіям. Також виникло нове декоративне мистецтво, а зі сходу була принесена традиція виготовлення своєрідних кам'яних антропоморфних стел (типу «олених каменів»). Почала складатися нова етнічна спільнота, відома як кіммерійці і представлена археологічними пам'ятками, виділеними, насамперед, А. Іессеном, А. Щепинським, Н. Членовою, О. Тереножкіним.

Чергова хвиля кочівників зі сходу, що рухалась степовим поясом і відома як скіфи, викликала нову дестабілізацію в середовищі кіммерійців. Вони не змогли захистити свої землі і мігрували через Кавказ у Передню і Малу Азію, а також рухались туди і західним шляхом, через Балкани. Є цікаве припущення, що саме кіммерійці склали етнічну основу армянської нації [Шрамм, 1997, с. 127-133]. Але якась частина кіммерійської людності усе ж

лишилася у Надчорномор'ї — Середньому Подніпров'я і знов потрапила у вир нової етнічної трансформації.

Сучасні дослідження підтверджують повідомлення Геродота про прихід скіфів “з глибин Азії”, звідки вони були витіснені іншими племенами “скіфського світу” – масагетами, і таким чином потрапили у Північне Причорномор'я. Тобто, по приходу сюди їм не було чого згадати героїчного. Їх історія починається тут: війна з киммерійцями - місцевим населенням, походи в Передню Азію, де вони володарювали протягом 28 років, і потім війна з Дарієм, перським царем, який пішов походом на скіфів. Вважається, що він дістався Лівобережжя і десь в районі Приазов'я-Подніпров'я воював зі скіфами. Остання подія лягла в основу скіфського героїчного епосу, згуртувала племена і остаточно утвердила їх самоідентифікацію.

Як скіфи інтегровані в історичну пам'ять сучасності. Якщо згадати скандальну книжечку Олеся Бузини, то скіфи описані там як кровожерні і такі, що полюбляли випити. Але тоді були інші часи і переносити ті відносини, ті визнані суспільством чесноти в сучасний світ не дуже доречно. Світ був жорстоким, але треба також зазначити, що людям давнини, якби вони потрапили в сьогодні, бездушними і жахливими здавалися б деякі сучасні реалії, які сприймаються зараз спокійно.

Стосовно пияцтва, то скіфи дійсно полюбляли вино, їх кургани рясно усяні уламками амфор. На відміну від греків вони пили вино нерозбавленим, і цим, зокрема, уславилися у Європі. Спартанський цар, як пише Геродот, приходив до скіфів частіше, ніж це було потрібно для перемовин про створення військової коаліції проти персів, пив з ними нерозбавлене вино і «поїхав глуздом». Але започаткована скіфами тенденція “підвищувати градус” привела зрештою до появи спирту, а значення цього винаходу заперечувати неможливо.

Цікавий момент, який стосується «кодифікації історичної пам'яті єврейського народу» [*тут процитована назва одного з попередніх виступів:*

Л.А. Литва «Механізми кодифікації історичної пам'яті єврейського етносу» –ред.]. Зараз єдиний народ, який носить ім'я скіфів, як воно не дивно, це євреї. Тобто «ашкеназі», це не що інше, як «скіфи» в передньоазійській транскрипції і фонетичному відтворенні [зауваження з залу: це німецькі євреї]. Ну, що тут є Німеччина: Східна Європа і частина Західної Європи у середньовіччі за традицією продовжували називатися Скіфією. Уся Північ, в тому числі і Німеччина була Скіфією. «Ашкеназі» тотожне асирійському «Ішкузі» - так вимовлялася «Скіфія». Тобто євреї зараз носять назву скіфів [зауваження з залу: цікава версія]. Ну, це не версія, а досить прозора етимологія [питання з залу: це ж не етнонім?]. Це ентонім, який утворений від топоніму. На усіх картах північні країни позначалися як «Скіфія», а пізніше як «Сарматія», Північний океан називався Сарматським, і це зберігалось ще у XVII столітті.

Також у Біблійній міфології, у “таблиці народів”, згадується Ашкеназ, де він названий сином Гомера, онуком Ноя [Книга Буття]. До цього питання звертався М.С. Бандрівський [2019], але критичні зауваження стосовно його статті я тут не буду наводити і посилаюся на цю роботу лише для бібліографії. Гомер і Ашкеназ “П'ятикнижжя” повинні уособлювати кіммерійців (гіміррі) і скіфів. Це відповідає історичним даним у тому сенсі, що скіфи хронологічно змінили кіммерійців.

Принагідно зауважимо, що поляки міфологізували своє походження від іншого народу «скіфського світу» - сарматів, а українська шляхта від роксоланів, одного з сарматських племен.

Якщо ми зараз заперечуємо агресивність і войовничість як чесноти - «необхідна десакралізація насильства», як тут було сказано в одному виступі (додам, що також потрібно спочатку десакралізувати шахрайство), то що нам дісталось позитивного у спадок від скіфів? Залишилось, наприклад, мистецтво - скіфський звіриний стиль. Широко застосовується термін «скіфо-античне мистецтво», багато написано робіт з цього приводу [напр., Канторович, 1997], але на мій погляд, це несумісні художні традиції, і таке поєднання штучне

[Саенко, 2004]. Упередження, що майже усе вартісне прийшло від греко-римської цивілізації, сягають нового часу.

Якщо узяти для типологічного порівняння художніх принципів скіфського і античного мистецтва початок ХХ сторіччя, реалізм «передвіжників» і абстракціонізм та інші художні течії модернізму — вочевидь, що це абсолютно різні речі. Хоча були поодинокі спроби застосовувати у реалізмі модерністські художні методи, наприклад Пікассо у картині «Дівчинка на шарі» цілеспрямовано використав геометричний елемент в загалом реалістичному творі. Що стосується скіфського і античного мистецтва, ми можемо говорити лише про зовсім різні тенденції.

Чи не найвагомим аргументом на користь «синтезу» було те, що у скіфському звіриному стилі широко використовувалися такі елементи античного декору, як «пальмета», «волюти» і «розетка». Але якщо у греко-малоазійському мистецтві то був рослинний орнамент, у скіфів він був реінтерпретований, семантика його повністю змінилася, і пальмета виступає зображенням пташиного хвоста, волюта – дзьоба, а розетка – ока тварин і птахів. Тобто варто говорити про сміливі запозичення скіфськими митцями того, що їм заманеться, а не про якісь впливи і «койне».

Дослідженнями скіфського та античного ремісництва і мистецтва багато років займався один з найцікавіших скіфологів сучасності Сергій Якович Ольговський. В його монографіях хоча й присутнє сполучення «скіфо-антична металообробка», там, як і у чисельних статтях, доводиться якраз те, що за часів архаїки існувало лише скіфське бронзоліварництво. А потім, з класичного періоду, вже і скіфське, і античне, але характер їх взаємодії був складнішим, ніж схема, що культурні греки забезпечували варварів бронзовими виробами. Центром ремісництва залишався лісостеп, а мандрівні групи скіфських ремісників працювали в степу і поблизу античних колоній [Ольговський, 2011].

Враження про це «греко-скіфське» складається ще й тому, що греки на своїх виробах зображували скіфів. Але греки на кераміці малювали й пігмеїв, наприклад. То чи не буде це «греко-пігмейським мистецтвом»? На тій же пекторалі, або на відомій серії срібних чаш є зображення скіфів, і це вироби, безумовно, грецькі. Ну, зрештою, платили гроші скіфи, а чиї гроші, того й мистецтво.

Тобто, до власне скіфського мистецтва належить їх антропоморфна скульптура і звіриний стиль – дуже своєрідний, вельми мистецький. Ця традиція декоративного виробництва зараз представлена переважно бронзовими виробами, в золоті вони працювали відносно мало. Ще широко використовувався рог (кістка), було дерев'яне різблення, яке збереглося гірше, і є велика кількість скіфських високохудожніх бронз. Це може репрезентувати зараз українську культурну традицію у світі - скіфські бронзи і, звичайно, античні вироби з дорогоцінних металів, пектораль є одним з символів України. Скажімо так, після тризубу вона на другому місці у цій ієрархії символів, здається, знаходиться.

Якщо згадали про пектораль, треба згадати і про дослідників, про того ж Бориса Миколайовича Мозолевського. Це ім'я навіть у середовищі істориків-неархеологів не дуже добре відоме (кілька разів чув, як його плутають з істориком Модзалевським), і потребує, безумовно, увічнення. Бо це не просто, скажімо так, людині пощастило, що він знайшов цей виріб. Він писав: «я стільки працював, що якби пекторалі не було, то глина перетворилася б на золото і вона з'явилася».

Можна, наприклад, згадати Олексія Івановича Тереножкіна – це засновник української школи скіфознавства. Стосовно цього вченого хочу сказати, що він вивчав, окрім степової частини, і лісостеп, зокрема Правобережжя. І є у нього цікава теорія стосовно прабатьківщини слов'ян. Він її локалізував на початку I тис. до н.е. у межиріччі Дніпра і Дністра, тобто, на території України, а не західніше – у межиріччі Вісли і Одера [Тереножкин,

1955]. Ця його теорія відома, але не дуже популярна, у свій час вона зазнавала сильної критики, яку, зокрема, організовував і Б.О. Рибаків. Якщо з тогочасної точки зору на неї подивитися (1970-ті роки), то з одного боку, звичайно, цікаво тоді було локалізувати прабатьківщину слов'ян на території СРСР («Советский Союз – родина слонов»), але це б не сприяло єдності країн Варшавського договору. Поляки, мабуть, образилися б, якби їм сказали, що слов'яни прийшли на територію Польщі з Дніпра. З іншого боку, Москва, я думаю, віддати Україні «первородство» у слов'янському питанні не дуже хотіла. Досить вже було й того, що «Київ єсть мати городов руських».

Стосовно того, яку участь скіфське населення прийняло в етногенезі українців. Або ті ж трипільці, зараз постійно на слуху питання, чи були вони предками українців. Сама постанова питання таким чином («трипільці - предки українців») є спекулятивною. Так само, наприклад, Дарвін ніколи не писав, що людина походила від мавпи – вони мали загальних предків. І трипільці були предками інших народів, ті народи – предками ще інших народів, а ті народи стали вже предками слов'ян, із яких (головним чином) постали українці. Але, безумовно, трипільська людність опосередковано мала великий вплив на етногенез слов'ян і, зрештою, українців - у цьому немає ніякого сумніву.

Ще таке питання: чи можна вважати скіфську культуру за цивілізацію? Традиційно відносили її до варварства у схемі дикість-варварство-цивілізація. Це питання дотичне до питання про державність. Вважається, що скіфи державу створили, дискутується чи це сталося у VII сторіччі, коли вони були у Передній Азії, чи коли повернулися, чи вже пізніше – у V-IV ст. до н.е. Ну, можна апелювати до представницького за складом авторів тому «Стародавній цивілізації», який вийшов був у Москві – там окрема глава присвячена скіфам [Раевский, 1989]. Тобто, ми маємо усі підстави говорити про скіфську цивілізацію.

Стосовно етносу і мови – цікаве питання. Усі народи як народи, ті – поляки, ті – німці, а скіфи, коли говорять про їх етнічність – вони «іраномовні». А якої вони були етнічної належності? Як воно сталося, що їх називають «іраномовні» практично в усіх наукових і популярних публікаціях? Ще у XVIII-XIX століттях, коли почали вивчати зв'язки між мовами, з'ясувалося, що була «Авеста» - збірка дуже архаїчних гімнів та інші пізніші джерела, які збереглися на території Ірану – Персії. Мову цих письмових джерел (авестійська - пехлеві - фарсі) порівнювали з санскритом індійським. З'ясувалося, що ці дві мови споріднені між собою, і з європейськими мовами вони теж споріднені. Це відкриття породило терміни «індо-європейський», «індо-германський». Залишків скіфської мови збереглося досить багато. В.І. Абаєв [1949] навіть склав скіфський словник. Було з'ясовано також, що скіфська мова дуже подібна до осетинської. А осетинська була подібна до перської. Тому скіфи стали вважатися «іраномовними» за лінгвістичною класифікацією. Але у загалу складається таке хибне враження, що скіфи пов'язані своїм походженням саме з Персією, з Передньою Азією. Хоча це зовсім не так.

Почасти подібні погляди вплинули навіть на такого визначного скіфолога, як М.І. Ростовцев. Він писав, що скіфський етнос склався з місцевого населення Надчорномор'я, «алародійських» (кавказських) племен та мігрантів з Передньої Азії (Ірану). Лише пізніше він став писати про зв'язки скіфів з «глибинами Азії» аж до Китаю.

Взагалі, що таке сам термін «іранський»? «Іран», як відомо, це скорочення від «Арійська земля», що фонетично звучало приблизно як «Арьяван вайчах». Тобто назва «Іран» виникла як скорочення від «Арійська земля».

На території Передньої Азії існували Ассирія, Вавілон, Ізраїльське царство, звідкіля ж і коли з'явилися там зовсім відмінні племена персів і мідійців — далеких родичів скіфів? У етнічному відношенні це були

відгалуження арійів, які в епоху бронзи і раннього заліза проживали по усьому обширу євразійських степів. Також треба згадати, що у Передній Азії ще у XVII ст. до н.е. арійське населення входило до соціальної верхівки держави Міттани. Десь у XI ст. до н.е. до Передньої Азії потрапили предки персів і мідійців, хоча за існуючими джерелами вони відомі тут нібито лише з IX ст. Причому, ці скотарські племена мігрували з Середньої Азії [Грантовский, 1970]. Пізніше у Передню Азію рухалися з Північного Причорномор'я через Кавказ, а також і через Балкани, спочатку кіммерійці, а за ними скіфи. Тобто треба визнати скіфів як таких, що належали до арійських народів. Тільки політизація питання цьому заважає і для назви їх етнічної належності продовжують використовувати евфемізм «іраномовні». Бо у нас є пам'ять про німецький націонал-соціалізм і «арійський» не можна сказати, що табуйоване слово, але до сьогодні його вживання явно не зовсім бажане і розробки з цього питання не мають належного поширення.

[Зауваження з залу Шустя В.В.]: - В мене є маленька ремарка. Кусьвда Володимир Терентійович писав про скіфські етноніми, і вчений виокремив у слові «сколоти» основу «коло», тобто це повинно говорити про розповсюдження солярної культури.

- Геродот писав, що самоназва цього народу «сколоти», а «скіфами» їх назвали греки. У скіфів був міфічний цар Колаксай, ім'я якого етимологізується лінгвістами саме як «сонце-цар». В той же час в поховальних традиціях скіфів десь з середини V ст. до н.е. солярні мотиви помітно зменшуються і починають явно домінувати протилежні – хтонічні, підземні. Найбільш поширені тлумачення етноніму «скіфи» - це «стрільці», або ж «відщепенці», але слово «сколювати» знов же приводить нас до архаїчної лексеми «коло».

Література

- Абаев В.И. Скифский язык. / Скифский язык и фольклор. - Т. 1. - М.-Л., 1949.
- Бандрівський М.С. Проблема ідентифікації старозавітного етноса Ашкеназа у працях давньоєврейських таргумістів і ранніх християнських коментаторів. // Історія релігій в Україні: актуальні питання. - Львів, 2019. - С. 3-7.
- Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. - М., 1970.
- Канторович А.Р., 1997. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля Степной Скифии. // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. / МИАР. - Вып. 1. - М. - С. 96-113.
- Ольговський С.Я. Скіфо-антична металообробка архаїчного часу за матеріалами Нижнього Побужжя та середнього Подніпров'я. – К.: Товариство „КНТ”, 2011. – 218 с.
- Раевский Д.С. Цивилизация скифов. / Древние цивилизации. - М. : Мысль, 1989. - Гл. IX. - С. 179-188.
- Саенко В.Н. К вопросу о «греческом» в скифском зверином стиле. // ССПК. - т. XI. – Запоріжжя, 2004. – С. 226-230.
- Тереножкин А.И. Прародина славян и лужицкая культура. // КСИА АН УССР. - Вып. XI. - 1961. - С. 7 – 9.
- Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. / Взгляд издалека. Немецкие историки о прошлом Восточной Европы. - Т. 1. - М.: Eastern Communication, 1997. - 155 с.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Плетка О. Т.

м. н. с. лабораторії психології
малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України.
ІСПП НАПН України

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІСТОРИЧНОЇ ТРАВМИ У СИМВОЛАХ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ В ГРУПАХ ПІДТРИМКИ

Історія країни насичена подіями, що мають неоднозначну трактовку. Історики намагаються віднайти документи й свідчення, які б дозволили побачити минуле з кількох точок зору сторін. Сьогодення спонукає до рефлексії минулого задля розуміння сучасних суспільних процесів не тільки з боку істориків, але й представників громадськості. Нащадки свідків чи учасників подій є безпосередніми носіями історичної пам'яті, яка сформувалася під впливами усної історії, доступних документів. На фоні цього можуть виявлятися несвідомі змісти переживань, що викликають тривожні психічні стани.

Знати й відчувати події минулого – це не одне й теж. Зупинимось на понятті «знати». Знання здобуваються з різних джерел: книг, документів, свідчень, розповідей учасників подій, художніх творів тих часів або про ті часи. Але треба розуміти, що зазвичай такі свідчення тлумачились під впливом ідеології, що панувала на той час. Інформація звужувалася до межі «дозволеного». Також люди, що розповідали власну історію, могли несвідомо чи свідомо змінювати факти, а перевірити їх розповідь іншими свідченнями майже неможливо за їх відсутності.

Мені пригадується одна історія, яка в свій час дуже вразила. У Єгипті на стелі викарбовано, що єгиптяни отримали перемогу над хетами і наводиться

перелік їх геройств у цій битві¹. Багато вчених брали на віру ці свідчення, не перевіряючи в інших джерелах, доки не знайшлися описи цих подій іноземними мандрівниками тих часів. І з'ясувалося, що перемога була у хетів, Єгипет став частиною Хетського царства і такий устрій існував до розпаду великого царства. Хетське царство, завойовуючи інші держави, приєднувало їх, не чіпаючи культури, вірувань та устрою, вимога була одна – платити податки до казни царства. Це було велике на той час царство і розпалося воно, на думку істориків, через відсутність об'єднуючої ідеї. Єгипет скористався ситуацією і на віки закарбував неіснуючу перемогу для нащадків. Ця історія показує, що ми не завжди можемо стверджувати, що подія була саме такою, якщо не маємо хоча б декількох свідчень з різних джерел.

XX століття, маючи в своєму арсеналі фото-, відео-джерела, дозволяє скласти більш-менш достовірну «картинку» історичної події. Але в ході великих історичних зрушень багато документальних свідчень могли згоріти, пошкодитися чи були навмисно знищені. Не треба забувати й про ідеологічне підґрунтя збереження історичних документів. З появою інтернету інформацію приховати стає дедалі проблематичніше, хоча є спроби її перекручування (так звана інформаційна війна).

Тобто, «знати» в сучасному розумінні – це пошук свідчень, документів, аналіз художньої літератури різних країн, аналізувати, враховуючи можливі ідеологічні перекося і соціально-бажані для того часу тлумачення. Це складна й кропітка робота, що потребує чесності та допитливості дослідника.

В свою чергу, «відчувати» вкорінене у несвідомому, викликане інтуїтивною реакцією на події в минулому. На думку А. А. Шутценберг [2005; 2010] наступні покоління відчують і мають змогу «відреагувати події минулого», за покоління, що ті події переживало, але не мало змогу їх усвідомити. Дослідниця вважала, що діти тих, хто це пережив, рано дорослішають, але розповісти про подію вони не можуть. Онуки можуть

---

¹Йдеться про битву при Кадеші 1274 до н. е. (ред.).

відчувати розпач, страх, агресію як реакцію на події з життя їх бабусь та дідусів. А правнуки в змозі про неї розповідати, засвоюючи досвід пережитого та знімаючи «напругу роду». Якщо слідувати логіці А. А. Шутценберг, то наразі наше покоління може «доторкнутися» до подій 60-100 річної давнини. Це й відбувається зараз. Цікавість до подій того часу призводить до переосмислення минулого, пошуку оптимальних стратегій виходу з теперішньої ситуації та дозволяє у всій повноті досягнути масштаби життєвих трагедій пращурів. Такий емоційний відгук на невисловлені переживання минулого стимулює у більшості людей формування виваженого ставлення до власних переживань у теперішньому та дозволяє вчитися поточному відреагуванню, а не завмиранню у травмі. Але слід зауважити, що механізм відтермінованого реагування дозволяє вижити й продовжити в подальшому родовід з достатньо життєздатними можливостями нащадків. Історично склалося, що від соціальних катаклізмів (воєн, стихій) потерпає у своїй більшості молодь. Вона й стає тим рушієм, що дозволяє відреагувати на теперішнє, примирившись з минулим.

Досвід роботи у кризових групах ветеранів АТО та їх родин показує, що минуле добре поєднується з пережитим у сьогоденні. Це може виражатися у порівнянні власного досвіду з досвідом діда чи прадіда, коли, наприклад, “мені не соромно перед дідом за свій пережитий на війні досвід”. Або коли у екстремальній ситуації “я повів себе таким чином, що зберіг власне життя, але не розумію як це я зробив”. Прикладом таких станів може бути історія одного молодого хлопця, що підірвався на міні під час зачищення звільненого містечка. Його завданням було перевірити будинки на наявність сепаратистів. Він забіг до одного з пустих будинків і не помітив, як наступив на міну. Вибух викинув його з того будинку. Тіло внаслідок вибуху почало горіти. Коли везли до шпиталю, хлопець прийшов до тями. За розповідями побратимів, знайшли його біля понівеченого вибухом будинку обгорілим (35-40% тіла) і без тями. За логікою таких цілеспрямованих вибухів тіло постраждалого в разі

відсутності термінової допомоги повністю згорає. Яким чином він зміг погасити полум'я і себе врятувати? Це питання більше усього турбувало пораненого під час лікування у опіковому центрі. Відповіді з власного досвіду він не мав: його ніколи не вчили таким навичкам, в нього не було схожих подій, щоб навчитися самому. Відповіддю може слугувати наявність родової пам'яті, прояв інстинкту життєзбереження, коли навіть втрата свідомості «не заважає» спасінню самого себе.

Групи підтримки при Київській міській організації Товариства Червоного Хреста України відвідують ветерани АТО та їх родини. Під час спілкування та роботи в них хлопці багато розповідають про минуле, про пережитий досвід. Паралелі з власним минулим, з родинною історією виникають повсякчасно. Однак учасники групи кажуть про переоцінку значення родини для власного життя, стверджуючи, що це послання під пращурів: міцна родина - вірогідність того, що будуть нащадки і рід продовжить своє існування. Хлопці зауважують, що уявлення про родину після участі у бойових операціях змінилися. Так, родина - це підтримка, любов, це власна територія і можливість проявляти себе, свої думки, цінувати близьких й себе у родині. Учасники групи розповідають про свій бойовий досвід під призмою надбання нового життєвого простору, і тут важливою стає родина як команда, фортеця, щит захисту. Символами родини вони відмічають родинне дерево, дім. Розповідають про дружність, міцність, безкінечність родинних зв'язків. Як не згадати у цьому випадку про їх історії з далекого минулого, коли підтримка родини, віра в любов дозволяли вижити й продовжити життя.

Історичні травми, що пережили попередні покоління, існуючи в пам'яті, дозволяють більш виважено ставитися до сучасного життя. Один з учасників групи підтримки зауважив, що «я не маю права знецінити те минуле, завдяки якому я існую і як тяжко не було б тепер, я пам'ятаю, що я нащадок тих, хто

зміг вижити у неймовірних умовах історичних катаклізмів і це дає мені сили справлятися з актуальними ситуаціями”.

Отже, люди, що зазнали психологічного та фізичного травмування, переживаючи власний досвід виживання, часто спираються на досвід батьків, дідів та прадідів у своїх стратегіях та можливостях до оновленого життя після пережитого. Символічними є образи дерева, родини, дому, фортеці як символів захисту, підтримки та розвитку особистості в умовах ресоціалізації після бойового досвіду. Групи підтримки дозволяють учасникам вільно висловлювати свої думки, екологічно переживати травмуючі події та ділитися з побратимами легендами щодо виживання пращурів. Коли є можливість розказати історію роду або когось з пращурів, то самоцінність особи як нащадка такого героїчного минулого зростає настільки, наскільки є можливість інтегрувати і свій досвід в історію роду.

Література

Шутценберг А. А. Синдром предков: Трансгенераціонные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы = *Aïe, mes aïeux!*. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. — 256 с.

Шутценберг А. А. Психогенеалогия: Как излечить семейные раны и обрести себя = *Le Psychogenealogy: Guerer les blessures familiales et se retrouver soi.* — М.: Изд-во Института психотерапии, 2010. — 224 с.

Гранчак Т.Ю.

д-р наук із соціальних комунікацій,
старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу
політологічного аналізу
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
granchakt@ukr.net

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ДИСКУРС БІБЛІОТЕК НЕПІДКОНТРОЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ ДОНБАСУ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ МАНПУЛЯЦІЇ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

У контексті російсько-українського конфлікту актуальним є питання долі тимчасово непідконтрольних територій України – окремих районів Донецької і Луганської областей. Відповідно до Мінських домовленостей, а також згідно висловлювань та офіційних заяв вітчизняних політиків і посадовців, кордони України станом на початок 2014 р. мають бути відновлені. При цьому виникає питання, люди з якою ідентичністю увіллються в український соціум в результаті реінтеграції населення тимчасово непідконтрольних Україні територій? Це будуть українці, проросійські українці, проукраїнські росіяни чи росіяни?

Одним з джерел пошуку відповіді на це питання є офіційний дискурс, що формується в інформаційному просторі т. зв. «ЛНР» і «ДНР» і знаходить відображення, зокрема, в соціокультурному дискурсі провідних бібліотек цих регіонів.

Для аналізу було відібрано провідні бібліотечні інституції самопроголошених республік, які орієнтовані на різні вікові категорії користувачів: дитячу, юнацьку, дорослу. Відповідно джерелами аналізу стали «Донецкая республиканская универсальная научная библиотека им. Н. К. Крупской» (<http://www.lib-dpr.ru/>), «Донецкая республиканская библиотека для детей им. С. М. Кирова» (<http://libkirova.ru>), «Государственное учреждение культуры ЛНР «Луганская республиканская универсальная

научная библиотека им. М. Горького» (<http://lib-lg.com/>), «Луганская Молодёжная библиотека» (<http://lyl.lg.ua>), «Луганская библиотека для детей» (<http://child-lib.com/> <https://www.facebook.com/lbd.ru/>). «Донецкая республиканская библиотека для молодежи» на разі не підтримує функціонування власного сайту і представлена лише в соціальних мережах, тож контент цієї бібліотеки дослідженням не охоплювався.

Висновки дослідження вибудовувались на використанні методів аналізу контенту, критичного дискурсивного аналізу, описового, порівняльного, статистичного (дані за період з початку функціонування сайтів і представлення матеріалів: з січня 2018 р. до 1 вересня 2018 р., для виставок орієнтовно з березня 2012 р. по вересень 2018 р.). Основне завдання, яке вирішувалось у процесі критичного дискурсивного аналізу, – визначення смислового навантаження, комплексу ідей і уявлень, за допомогою якого бібліотека як актор соціокомунікативного процесу бере участь у поясненні та конструюванні історичної пам'яті.

Стосовно представленого бібліотеками контенту в першу чергу привертає увагу мовна ознака. Усі розглянуті бібліотеки послуговуються майже виключно російською мовою, хоча «республіки» не оголосили ані про російський склад населення, ані про прагнення об'єднатися з єдиним народом Росії.

Компонентами соціокультурного дискурсу бібліотек непідконтрольних Україні територій Донбасу поряд з краєзнавчим дискурсом є радянський та російський, прояви імперського, православного та антиукраїнського дискурсів. Їх смисловими акцентами, з одного боку, є «Велика Вітчизняна війна» і «Велика Перемога», «ностальгія за радянським минулим», «православ'я», «Велика Росія» (у політичному – як імперія – і гуманітарному аспектах), орієнтоване на Росію православ'я, «рідна російська мова», а з іншого – «державотворення» і «українсько-донбаська війна». Ці смисли доволі часто перетинаються і міксуються, задаючи тренди трансформацій історичної

пам'яті: забування спільного з Україною мирного минулого і пам'ятання «Російської Батьківщини» як основи спільного з нею майбутнього.

Такий відображений в соціокультурному дискурсі бібліотек Донбасу концепт колективної пам'яті формується під безпосереднім керівництвом російських кураторів регіону, оформленим у вигляді інтеграційного комітету «Росія – Донбас», і закладає підґрунтя не стільки для перспективи реінтеграції цих територій в український політичний простір, скільки для майбутніх внутрішньодержавних конфліктів.

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИТІ В КРАЇНАХ ЄС**

Мардоса Й.

доктор гуманітарних наук, професор,

Вільнюський едукалогічний університет (Литва).

**МЕСТО ИСТОРИЧЕСКОГО СОБЫТИЯ
КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ СТУДЕНТОВ**

Историческая память является одним из краеугольных камней в системе условий выживания народа. Она проявляется как коллективная, существующая в определенном сообществе чрезвычайно объективированная память людей, которая объединяет их для “общего «мы» проекта” [Merkinaitė, Radžvilas 2011: 115]. Историческая память также является важным источником национальной идентичности, значимость которой особенно выросла в современной ситуации, когда разрабатывается стратегия *глобальной Литвы*. Такой подход к существованию этноса, по словам литовского философа Витаутаса Рубавичюса, «разрушает существенное экзистенциальное восприятие *родины, родного края* и в то же время чувство локального образа культуры». Понимаемая в такой перспективе культура теряет свою эффективную целеустремленность культивировать, воспитать и распространять национальную идентичность, этничность и ассоциировать ее со своей родиной“ [Rubavičius 2014: 25]. Поэтому особенно в условиях глобализации важным предметом научной дискуссий становится изучение факторов, влияющих на состояние исторической памяти, выдвигаются новые вызовы к данной проблематике. Особенно важно отметить, что в открытом мировом пространстве факты исторического прошлого народа теряются в обилии информации, не всегда вызывают у жителей страны чувство гордости своей историей, снижается интерес к местам важных исторических событий.

Поэтому потерявшие историческую память индивиды становятся равнодушными даже к определившим судьбу народа фактам прошлого. В такой перспективе возникает актуальность укрепления связей людей с родной землей и в том числе с влияющими на развитие национальной идентичности местами.

Возможность изучить то, как могут повлиять такого рода места, связанные с историческим событием, на историческую память студентов возникла в контексте подготовки к празднованию юбилейной даты – 580-летия битвы под местечком Пабайск (Pabaiskas) в Восточной Литве. Сражение произошло в окрестностях современного районного города Укмярге. В этой связи среди студентов-историков Литовского эдукологического университета в 2015 г. мы провели исследование с целью выяснить, каким образом представление о битве под Пабайскасом отразилось в их исторической памяти.

В канун юбилея в окрестностях Пабайскаса несколько лет проходили археологические исследования могильников. Наряду с другими целями исследования, имелась также задача найти материальные следы битвы [Vaškevičiūtė 2017: 295]. В качестве археологов-практикантов в раскопках участвовали студенты-историки первого курса. Именно среди участников раскопок 2014 г. мы провели при помощи специально разработанной анонимной анкеты опрос 20 респондентов [Mardosa 2015], что составило свыше половины проходивших практику студентов.

Анкетирование предполагало установить, какое место в исторической памяти студентов занимает одна из основных битв на территории Литвы. Мы провели сравнительный анализ того, в какой форме событие было представлено в их исторической памяти до практики, и в каком направлении происходили изменения в представлениях студентов во время раскопок. Важной задачей исследования была попытка проследить, какие объекты/символы материального характера в *Pabaiskas* формируют историческую память на региональном (локальном) уровне. Конечно,

анкетирование представителей других социальных и возрастных групп во время такого же исследования, возможно, предоставило бы иные результаты. Студенты, притом историки, все-таки являлись более «интеллектуально продвинутыми» представителями общества. Однако, на наш взгляд, результаты являются показательными и содержательными. Формализация текстов ответов позволила определить источники влияния на историческую память студентов.

Битва под *Pabaiskas* проходила 1 сентября 1435 г. и означала один из основных моментов борьбы за власть в Великом княжестве Литовском после смерти Великого князя Витовта в 1430 г. Сражение было названо *бойня* (в польском языке *robojowisko* имеет также значение «место сражения»), поэтому местность получила название *Pabaiskas* (resp. *Побойск*). Сражались армии двух претендентов на княжеский трон: Швитригайлы и бывшего на троне с 1432 г. Жигимантаса Кястутайтиса (Сигисмунд Кейстутович). На стороне Швитригайлы выступал немецкий (Ливонский) рыцарский орден, существовавший на территории современной Латвии; а Жигимантаса Кястутайтиса поддерживало Польское королевство. Поэтому битва решала и судьбу унии Литвы с Польшей. С учетом всех политических и военных обстоятельств, битва считается сражением европейского масштаба, наиболее крупным сражением на территории средневековой Литвы. Потерпевший поражение в битве Швитригайло потерял надежду стать Великим князем литовским. В битве погиб магистр и маршал Ливонского ордена, после чего орден перестал угрожать Литовскому государству. В этой связи историки приравнивают битву к Грюнвальдской битве (1410 г.), в которой был разгромлен Орден крестоносцев [Batūra 2017: 207-211].

Обработка собранного материала дала возможность выделить несколько структурных моделей исторической памяти у студентов и на этой основе провести анализ данных анкетирования [Mardosa 2017: 400-422]. Хотя модели не имеют иерархии, знания и различные современные источники информации,

полученные в школе и частично в университете (археологическую практику проходили первокурсники), являются основными. В качестве основной выделили *образовательную* модель. Далее следует *локальная* (приобретенный на местности опыт), *символическая* (на основе имеющихся знаков), *информационная и оценочная* [Mardosa 2017: 403]. Модели основаны на частоте ответов и их содержании, на различиях семантики записанных текстов. Все модели хронологически дискретные, однако прямым образом связаны со студенческой практикой или основаны на образовательном уровне студентов.

Образовательная модель исторической памяти безусловно является важной в контексте целей исследования. Она раскрывается в ответах на вопросы, которые включают оценку уровня школьного обучения и приобретенных во время прохождения практики знаний. Придерживаясь определения историка Зенонаса Норкуса, понятием «история» обозначаем некоторое происшествие во времени и в пространстве, а также знания и мнение людей про это происшествие [Norkus 1996: 7]. Поэтому особенно важно, как историками интерпретируются тексты, содержащие информацию о конкретных событиях. Очевидно, исторические источники и их интерпретации составляют основу исторических исследований, на которых строится образовательная модель. Что касается студентов, их образовательная модель содержит информацию, полученную от учителей и преподавателей, которые в свою очередь формировали систему знаний, не связанную с конкретным историческим местом. Таким образом, студенты (отчасти и преподаватели), которые приехали на место раскопок, располагали именно такой моделью памяти, и про местность не имели конкретного представления. Поэтому были важны знания, полученные на местности, и тем самым образовательная модель носит и локальный (приобретенный на местности опыт) характер.

С другой стороны выявлено, что для образовательной модели памяти значение имеет общественный резонанс исторического события. Например, изначально студенты знали, что с районом на территории которого находится Пабайскас, связано место рождения первого президента Литвы Антанаса Сметоны. Также присутствовали ассоциации с историческим названием района, которое воплощено в название популярного сорта пива. Однако не имели представления про памятник, посвященный важному событию XVIII в. Недалеко от Пабайскаса находится часовня, построенная в честь Барской конфедерации (в Подолии). Данная конфедерация была образована 29 февраля 1768 г. и имела целью бороться с русским влиянием и ставленником Российской империи - королем Речи Посполитой Станиславом Августом [Kiaura, Kiaurienė, Kuncėvičius 1996: 386]. Среди участников конфедерации были литовские крестьяне, и они после поражения конфедерации сооружали часовни в ее честь. Одна из них сохранилась на территории района, недалеко от Пабайскаса, в местечке Вяпряй [Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas 1973: 30]. Историческое событие является важным в истории Литвы, и часовня находится в списке исторических памятников республиканского значения также и как расположенная на месте битвы под Пабайскасом. Однако в информационном пространстве памятник известен только на региональном уровне. Не случайно студенты лучше знают связанное с районом название пива, чем объекты исторического значения.

В целом материалы опроса показали, что хотя в памяти студентов сохранились неоднозначные сведения про битву и ее локацию, образование наиболее повлияло на конструирование их исторической памяти. Разумеется, современные информационные средства способны предоставить различные сведения про все исторические события, однако школьное образовательное создает базу, на которой строится и впоследствии пополняется багаж знаний. В ином случае, как выявило исследование, когда на память воздействуют

часто повторяемые и всем доступные, легко узнаваемые объекты, формируется стереотипность образа места события.

Отчасти стереотипной является локальная модель памяти, основанная на находящихся на местности знаках увековечения события, информационных средствах и других сооруженных в Пабайскасе объектах, напоминающих о битве. В первую очередь, для городка значим памятник в честь битвы и мемориальные знаки, которые формируют романтический образ битвы и самого городка. Таким образом, важен не исторический дискурс, а его проекция на современность. Таким образом, локальная модель тесно связана с символической. Студенты стремились ощутить место сражения, характер боя, и этому служили символы, которые для местных жителей являются частью их идентитета. Поэтому локальная модель в исторической памяти студентов объединяет предварительные, полученные в процессе обучения знания, с историей местности и ее символами: памятниками, картинами, текстами т.п.

Существующие в у жителей городка сведения о событии являются следствием полученных знаний в школе и влияния различных информационных средств. Поэтому символический арсенал местности влияет также на историческую память и локальную идентичность местных жителей и нацелен на посетителей городка. Следовательно, местные чиновники, деятели культуры, учителя, которые соорудили напоминающие битву символы, в конечном итоге через познавательные средства обогатили историческую память Пабайскаса и все это имеет выход на посетителей исторической местности. Символы также являются частью нацеленной на посетителей местности информационной системы. Конечно, символы неоднозначны для изучавших через археологию местность студентов и для местных жителей, для которых символы являются частью повседневности. Особенно семантика символа актуализируется и является значимой для исторической памяти во время посвященных юбилею битвы мероприятий. Поэтому в условиях практики для студентов различные стенды, даже картины становились

конкретними дополняющими образовательную модель (в которую входили и полученные от руководителей практики знания) средствами. Мы не имеем возможности определить, как передавалась историческая информация от местных жителей в устном виде, однако по данным материалов опроса можем предполагать, что такой способ передачи существовал и был важным для студентов.

Таким образом мы обнаружили, что для студентов (можно предполагать, что и для всех туристов) значим военный аспект события, который отражается в символической и информационной моделях памяти. Историческая значимость результатов сражения в исторической памяти студентов связана также с оценочной моделью. Данная модель аккумулирует полученные во время обучения в школе и в университете знания с найденными в городке символами, археологическими артефактами и находками от раскопки. На таком компендиуме знаний в Пабайскасе они строили индивидуальную оценку события. Однако опрос показал положительные и отрицательные стороны уровня особенно школьного преподавания, что определяет в первую очередь качество знаний, а в конечном итоге оценку отдельного события. В школьных программах военная история важна, однако построена на акцентировании отдельных битв. Так в национальном сознании битва под Грюнвальдом является вершиной военной славы народа. Это отражено в разных ракурсах: в названиях спортивных клубов, торжествах, литературе. Другие, не менее важные для истории сражения, актуализируются чаще всего во время юбилеев. В таком историческом контексте существует и битва под Пабайскасом. Однако, полученные на местности сведения, результаты археологических раскопок, по мнению студентов, углубили их историческую память. Поэтому опрос показал, что при изучении места исторического события, как источника исторической памяти студентов, востребована комплексность, сочетание различных подходов и методов.

Очевидно, что окружающая среда влияет на историческую память местных жителей, и можно даже утверждать, что они понимают местность, битву и ее символы как индикаторы своей локальной идентичности, при помощи которых обогатили знания студентов. Таким образом, с помощью идентификаторов (в нашем случае, памятные знаки, человеческие знания, повествования, сведения об исторической значимости местности) жители Пабайскаса подчеркивают свою связь с историей и тем поддерживают в глазах туристов некую собственную «самобытность» в региональном пространстве. Такая форма коллективной идентичности носит и романтическую составляющую, понимание косвенной причастности к событию, и в конечном итоге, вносит по данным опроса вклад в историческую память студентов.

В таком локальном контексте интересным становится изучение полученных в ходе практики знаний студентов. Данные анкетирования были весьма разнообразны. Копилку знаний, преобладающим образом накопленную в процессе школьного обучения или на скамье университета, весомо дополнила полученная во время археологических раскопок информация. Таким образом, научные открытия археологов стали важными не только в научном плане, но и в информационном поле практики. Руководители раскопок путем бесед, работой с артефактами обогатили уровень знаний студентов. Однако выявлено и несоответствие между ожиданием потенциальных открытий и реальностью. Об этом важно напомнить, поскольку археологи ставили научные цели, а для студентов акцентировались вопросы освоения практических навыков и методики археологических исследований. Связь местности, где проводилась практика, с юбилеем битвы была студентам известна. Поэтому, возможно, их интересовала не сама практическая работа археолога, а результаты раскопок. Однако эти ожидания не оправдались, и дополнительные факты для углубления исторической памяти не были найдены.

Підтверджуючі цьому результати були виявлені при допомозі використовуваного в антропологічних дослідженнях методу «вільний список» (англ. *freelist*) [De Munck 2008: 67]. С його допомогою ми намагались встановити, які моменти з перебування в Пабайскасе збереглися в пам'яті студентів. Суть методу полягала в проханнях вказати п'ять слів, які миттєво приходять в голову респондента, коли він згадує Пабайскас. Носачий відкритий характер запит коригував образ стану історичної пам'яті, а також мав пряму зв'язь з локальним, і опосередковано, з іншими виділеними моделями історичної пам'яті. В відповідях наочно виступає значення змінних емоційного характеру, які знайшли місце в пам'яті учасників розкопок. Наприклад, в відповідях археологічний дискурс в вільному списку часто зв'язаний з труднощами роботи на практиці, знайденими рештками поховань. Також запам'яталися існуючі в містечку історичні символи і саме перебування на місці воєнного події. Менше значимими були знайдені, але не зв'язані з битвою археологічні артефакти, так як у студентів був пошуковий, але в дійсності не реалізований, настрій.

Поэтому на основе результатов «вільного списку» можна зробити висновок, що історичне подія стає найбільш впливовим на історичну пам'ять тоді, коли існує конкретна зв'язь з цим подією, помітні його сліди або з'являються якісь факти. Таким чином, студенти підтвердили істину, що виразливі і привабливі візуальні символи входять в зрительну пам'ять, і на цій основі на них впливало місце історичного події. Звичайно, вони можуть по-різному впливати на історичну пам'ять прибулих на розкопки студентів, як і туристів; для місцевих жителів ці символи є частиною повсякденного життя, мимо яких вони проходять кожен день не звертаючи на них уваги. Такі символи є частиною оточуючої культурної і історичної середовища. С іншої сторони, символи можуть викликати почуття гордості, причастності

с историческим событием в тех моментах, когда приходится актуализировать свою историческую память в беседах с туристами, а в нашем случае, как отмечалось, со студентами.

Очевидно, что окружающая среда влияет на историческую память местных жителей, и можно даже утверждать, что они понимают саму местность, битву и ее символы как показатели своей региональной идентичности и эти знания передали студентам в процессе бытового общения. Таким образом, проживание в исторически значимой среде способствует поддержанию определенного уровня знаний у местных жителей с помощью имеющихся знаний, а также идентификаторов сражения (памятников, символов). Поэтому самобытность местного пространства через историческую память его обитателей способствовала обогащению исторической памяти студентов. С этой точки зрения для жителей выступает важной образованность, как некая сокровищница культурных знаний, так как «прошлое скорее фокусируется на символических фигурах, с которыми связаны воспоминания» [Ассманн 2004: 54]. Поэтому очевидно, что в данном случае на оценку битвы под Пабайскасом влияют масштабы связанных с той эпохой личностей и особенно тех, которые прямым образом были связаны с битвой.

Обобщая результаты исследования, отметим, что образовательная модель формирования исторической памяти является, на наш взгляд, решающей. Несмотря на то, что в исторической памяти студентов по тем или иным причинам может сложиться неадекватный по отношению к действительности образ битвы и проявиться субъективная оценка ее значимости в истории народа, это самый эффективный способ формировать историческую память. Однако требуется постоянное обновление знаний, и найденные на месте знаки исторического события дополнительно обеспечивают характер содержания и уровень исторической памяти. Также на местности специально, или подсознательным путем, можно строить систему

знаний об историческом прошлом этого места и значимости битвы. Существующие в городке конкретные, связанные с битвой символы и информационные знаки служат для жителей средством формирования региональной памяти и фактором национальной идентичности. Таким образом, символическая модель становится информационной, влияющей на людей при непосредственном контакте с историей в локальном пространстве. В конечном итоге исследование показало, что проведенная работа в окрестностях поля битвы на основе базовых исторических знаний выступила стимулирующим фактором для обновления и обогащения исторической памяти студентов.

Литература

Ассманн Ян. 2004. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры.

Batūra Romas. 2017. Kalavijuočių - Livonijos ordino šimtametės kovos prieš Lietuvą ir Pabaisko [Šventosios] mūšis [1208-1435 m.]. *Pabaisko mūšis ir jo epocha : straipsnių rinkinys* [sudarytoja Ilona Vaškevičiūtė]: 178-230. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla

De Munck Victor. 2008. *Kultūros tyrimai: patirtis ir apibendrinimai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Kiaupa Zigmantas, Kiaupienė Jūratė, Kuncevičius, Albinas. 1995. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.

Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. 1973. Vilnius: Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba.

Mardosa Jonas. 2015. Pabaiskas studentų istorinėje atmintyje. *Individas, šeima, bendruomenė, tauta etnografinių tyrimų klausimynai : mokymo priemonė[elektroninis išteklius]* / sudarė Jonas Mardosa: 45-46. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2015, p. 45-46. Prieiga per internetą:

<[http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:](http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:11909559/datastreams/MAIN/content)

11909559/datastreams/MAIN/content>.

Mardosa Jonas. 2017. Pabaiskas studentų istorinėje atmintyje = Pabaiskas in the historical memory of students. *Pabaisko mūšis ir jo epocha : straipsnių rinkinys* [sudarytoja Ilona Vaškevičiūtė]: 400-422. Vilnius : Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.

Norkus Zenonas. 1996. *Istorika. Istorinis įvadas*. Vilnius: Taura.

Merkinaitė Simona, Radžvilas Vytautas. 2011. Istorijos mokymas mokyklose kaip valstybinės istorijos politikos problema. *Istorijos subjektas kaip istorijos politikos problema*: 111-143. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Rubavičius, Vytautas 2014. Kultūra ir lietuviybės strategija Lietuvos raidos vizijoje. *Tapatumai, sąveikos, trauminės patirtys*. Sud. R. Repšienė. Lietuvos kultūros tyrimai. 4: 12-30. Vilnius: Standartų spaustuvė.

Vaškevičiūtė Ilona. 2017. Pabaisko kautynių amžininkų kapai Gaiciūnų senkapyje. *Pabaisko mūšis ir jo epocha : straipsnių rinkinys* [sudarytoja Ilona Vaškevičiūtė]: 294-235 Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.

Mardosa J. Place of a historical event as a source of students' historical memory.

On the basis of a questionnaire survey, the article explores the historical memory of second year students of the speciality of History, who accomplished their archaeological practice in the battle field of Pabaiskas in summer 2014. The selected object of the research is compact and homogeneous in age. This allowed investigating if the students felt the contact with one the most significant battles in the history of Lithuania, namely the Battle of Pabaiskas, in what form this event functioned in their memory before their practice and if there appeared any changes after it, as well as figuring out if their historical memory was revived during the archaeological excavations.

The selected method of the research was an individual questionnaire surveyю. Out of all the students, who accomplished their practice, 20 questionnaires were returned, i.e. it was completed by more than a half of the students. On the basis of the collected materials, the author has developed the following models of historical memory: educational, local [experienced in the field] or symbolic [through signs], informational, and finally, evaluative. The distinguished models

are not identical in time, yet all of them are related to practice and based on students' thoughts after getting the questionnaire. The consistency of the replies of the questions is not tantamount, yet the obtained results have enabled to pose the key objectives of the article: to determine the extent to which the students' historical memory is affected by school and different media; to disclose the connection between the goals of the teaching and archaeological practice in Pabaiskas to the historical memory of the students; to analyse what artefacts of Pabaiskas form the historical memory in the local environment; as well as to discuss the current state of the historical memory of the Battle of Pabaiskas from the students' point of view.

The research revealed that the educational model of the formation of historical memory was most efficient. Despite that the students retained inadequate image of the battle or its location in their memory due to different reasons, this proved to be the only successful way of developing the content of their historical memory. It is only the obtained knowledge that enables deepening the knowledge about the battle place and the significance of the battle. The local and symbolic models of memory are based on the knowledge that is supplemented and renewed or accumulated at a historical location using modern information resources. However, the location and symbol in the historical memory are significant only when a person has a direct contact with the historical object. The informational model of memory [that is developed during the practice] is a structural unit of historical memory generalizing other models.

The practice determined the real evaluation of practical and theoretical experience gained as a result of archaeological excavations, which revealed minor ties with the object and major ties with the aims and objectives of the practice. Meanwhile, the aspect of free-list disclosed the importance of the emotional aspect for historical memory. The emotional aspect is retained in memory via knowledge reconstruction in the field, specifics of findings, personal experience, as well as realised and unexpected results of excavations. The current research demonstrates that a similar study is impossible without a direct contact with the object, since the received answers are based on personal relationships with history [the imaginary or symbolic, artefacts, etc.]. The Battle of Pabaiskas or the excavations are retained in the participants' memory due to their being and working in the historical place. The assessed model of memory highlights students' approach towards different manifestations of historical memory, the problems of its formation and ways of their solution.

Чорна Л.Г.

к. психол. н., ст. наук. співроб.,
завідувач лабораторії психології малих груп
та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України

МІФ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЗАСІБ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Зразу відмежуємося від історичних аспектів функціонування міфу як підтасовки фактів, а зупинимося власне на його психологічних складових, які виявляються у процесі взаємодії людей та можуть характеризувати серед іншого й історичні події. Міф або народжуються спонтанно, так би мовити – природно, та є продуктом колективної творчості, або кимось вигадується та використовується для ідеологічних маніпуляцій масової свідомості, а населення може з готовністю сприймати такий неприродний, «мертвий міф» (В. Жовтянська) [1]. У випадку неприродного міфу найчастіше йдеться про штучно створені історичні або політичні міфи, однак пересічний громадянин вірить у нього, спирається на міфологеми в своїх судженнях і вчинках, тобто в процесі взаємодії. Певним суб'єктам політично-соціальних процесів вигідно використовувати такі штучно створені міфи, а які бонуси отримує їх споживач?

Отже, масовий споживач або вірить або не вірить у міф. Автором міфу є або досить велика кількість людей, або ж окрема особа, яка «вкинула» його в масову свідомість та за допомогою спеціально побудованої системи владно-підвладних відносин укорінила як справжню історичну подію. На нашу думку, у випадку природного, живого міфу людина вірить у дійсність усіх його подій меншою мірою, ніж у випадку штучно сконструйованого, бо вирізняє справжні та «довигадані» його складові, реальні або приписані характеристики героїв. У випадку штучного міфу споживач вірить йому

більше або загалом вважає його цілковито реальним з декількох причин: міф спеціально ідеально сконструйований; важко повірити, що саме таку історію міг хтось вигадати і вона є цілковитою брехнею; той, хто вірить у такий міф, отримує від цього певну матеріальну користь або психологічну вигоду.

З метою ілюстрації психологічних особливостей функціонування живого та мертвого міфів порівняємо міф про 300 спартанців та про «Молоду гвардію». Чому перший став чинником духовного зростання та демократизації суспільства в Греції, а другий, з нашого погляду, став засобом мілітаризації дітей і молоді в псевдореспубліках ЛНР і ДНР.

Хоча насправді греків у бою під Фермопілами було не 300, а персів не 2 мільйони, і ця битва в воєнному плані була як тактичною, так і стратегічною поразкою греків, але у масовій свідомості вона є перемогою захисників своєї вітчизни від завойовників. Гіперболізації численності ворога та воєнна поразка не перекрила інші смисли цього міфу: зрадники були названі зрадниками, а герої – героями; греки **спроєктували** на спартанців свою віру в можливу перемогу, бо було показано, що невелика кількість людей з змоги затримати ворога та не боятися його; можна сказати, що тут відбулася спонтанна **ідентифікація** греків з хоробрими спартанцями. Отже, тут міф виконав і захисну, і надихаюче-інтегруючу функцію, функцію згуртування.

У ситуації з історією про «Молоду гвардію» справжні історичні події невірно відображені в міфі. У романі О. Фадєєва, на якому й базується міф, герої і зрадники, принаймні частина з них, не відповідають їхнім справжнім історичним ролям, тобто герой названий зрадником, а зрадник – героєм; мотивація дій молодих підпільників штучно ідеологізована (начебто керувала боротьбою проти фашистів у Краснодарі комуністична партія, а не організували її самі молоді люди); назву групи молодих антифашистів теж вигадав О. Фадєєв. Саме головне – цей міф завжди в СРСР використовувався і зараз в ЛНР і ДНР використовується з метою штучного «прив'язування» ситуації боротьби з фашизмом під час другої світової війни до інших

політичних ситуацій («холодної війни» між СРСР, сучасної Росії та країнами Заходу; гібридної війни Росії проти України) [2;3]. Дітям і молоді освітні установи в ЛНР і ДНР **інтроектують** настанову «Ти насамперед є захисником вітчизни, маєш бути достойним пам'яті героїв Молодої гвардії, тому маєш вивчати військову справу». Справжні історичні події, які свідчать про підпільну діяльність юнаків у Краснодоні, не відображені в підручниках з історії, а міф О. Фадеєва використовується маніпулятивно як ідеологічний конструкт виховання.

Література

Жовтянська В. В. Міфологія політичного піару / В. В. Жовтянська // Проблеми політичної психології.–2011. – Вип.12. - С. 181-192.

<https://news-front.info>.

<https://minobr.su>.

Погорільська Н.І.

канд. психол. наук, доцент кафедри загальної психології
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

Якою була радянська людина? Проте, більш точним буде запитання: а якою повинна була бути радянська людина? Який приклад був представлений у літературі, оспіваний у піснях радянського періоду? Своєю мету вбачаємо в переосмисленні радянського минулого насамперед через визначення особливостей впливу радянськості на особистість українця. А. Апостолов [1] розкриває психологічний портрет «простої справжньої радянської людини» через визначення наступних рис:

- блокадна свідомість – під цією рисою автор розуміє «нав'язану ідеологією постійне відчуття страху і небезпеки, пов'язані з загрозою нападу зовнішнього ворога»;

- «беззаконопослушність» - сформоване в умовах насилля влади законопослушність, мовчання та покірний несупротив щодо актів беззаконня і готовність знайти виправдання цим актам («НКВД так просто людей не саджає, якщо посадили, значить було за що»);

- зашорена свідомість або політико-семантична глухота (термін А.В. Петровського) вказує на те, що населення СРСР не було схильним до аналізу та самоаналізу, було готове швидше вірити газетам та радію, ніж реальним очевидцям подій, вміло не помічати розходження між радянськими міфами, які озвучувались, та реальним станом речей, сліпо вірило і жило цими радянськими міфами;

- «сімейний стриптиз» - під цією рисою автор має на увазі добровільний допуск партії та держави у сімейні відносини. Так, у матеріалах М.А. Сибіль наводиться такі результати опитування колгоспників західних областей

Української РСР: «До кого Ви йдете за порадою і допомогою у важку хвилину?» 22,7% чоловіків та 14,6 % жінок звертаються до партійної, комсомольської, профспілкової організації чи до правління колгоспом [4, с. 25].

- аскетизм як особистісна риса радянської людини означала, що «ціллю її життя повинне бути лише благополуччя держави при мінімальній турботі про себе» [1, 199-200]. Звісно ж такі спосіб та особливості життя партійної номенклатури приховувалось та «не помічалось». Так, М. А. Сибіль зазначає, що серед 1955 анкет респондентів проведеного дослідження немає жодної, в якій би до позитивних рис людини, колгоспники віднесли б прагнення до збагачення... [4, с. 25].

Відповідно до цієї риси радянській людині потрібно було бути «безсрібником», їй особисто не повинно бути нічого потрібним. «Однією з рис психології сучасного колгоспника є скромність. Він добровільно і чесно виконує свій обов'язок, не виставляє на показ свої досягнення.» [4, с. 25]

До зазначених рис Ю. Саєнко додає ще безвідповідальність, безпомічність, безініціативність.

До цього портрету, на нашу думку, варто ще додати наступні психологічні травми, які піднялися і посилювалися в цей час:

Розрив між землею та природою - кілька штучно повторюваних голодів Чорнобильська катастрофа вплинула на те, що більшість українців перестали відчувати зв'язок із землею. Для українців традиційного суспільства властивий культ природи, любов до квітів. Земля для селянина – мати-годувальниця, життєва опора, безцінне багатство. Земля – дихає, живе... Проте, за часів Радянського Союзу земля стала нічия. Саме тоді з'являється вислів: «винен як земля колгоспу». Голодомори ХХ століття є доказами того, що люди, що працювали біля землі, не могли скористатись плодами своєї праці. Внаслідок тиску партійно-адміністративної системи на село, почалась знецінення праці та життя селянина, психологічна деградація жителів села.

«Людей-хліборобів було перетворено на кріпаків держави, які не могли користуватись плодами своєї праці» [5, с. 70], оскільки навіть вирощуючи врожай селяни переживали штучно викликані голодомори.

Ще більшою прірвою між людиною та природою стає після Чорнобильської катастрофи. Природа стала загрозливою для людини – люди боялись доторкнутись до дерев, квітів. Звісно, особливо боляче це відчули селяни – землю не можна обробляти, земля стала небезпечною. І. Бекешкіна зазначає, що Ч-фактор увійшов тривожним і загрозливим явищем у повсякденне життя молодого покоління, що проживають на забруднених внаслідок чорнобильської катастрофи територіях.

Відмова від традицій - національні традиції розумілися як зло, яке потрібно викорінювати. Як досягнення радянської влади відзначається, що «число консервативних звичаїв та традицій неухильно скорочується» [1, с. 54] на шляху до створення єдиної культури комуністичного суспільства – образ життя радянського народу «...характеризуються атмосферою істинного колективізму, згуртованістю, дружбою націй та народів СРСР» [2]. Любити своє минуле, свій народ і гордитись приналежністю до нього заборонялось. У відомій пісні співалось: «Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз...». Ідеологи часто чорнили історичну батьківщину народів. За умов комуністичного тоталітарного режиму проводилась тотальна русифікація зі звуженням функціонування української мови. Навіть у стінах Київського національного (державного) університету імені Тараса Шевченка навчання велось переважно російською мовою. Українська культура (і мова зокрема) часто вважалась відсталою, селянською.

Нав'язування колективізму. Українець - індивідуаліст, який звик працювати на своєму полі. Створення колгоспу сформувало поняття «все, здається, моє, але це не дуже належить мені», а також сформувало велику кількість людей, які навчилися не працювати. Навіть у психологічній

літературі досить розробленою була тема про прийняття колективних рішень і практично нічого не було написано про прийняття індивідуальних.

Відчуження частини досвіду людини та частини населення. Характерним була зміна прізвища – дописували –ов, аби ставати русифікованим жителем Радянського Союзу; розрив з предками, батьками, наклеп на історичну спадщину, приховування участі у війнах, психологічний розрив між поколіннями: кожне покоління дітей пізнавало нові закони життя та батьківства досвід практично не підходить дітям. Втрачається разом з тим віра у предків, знищується закладений віками культ предків. Народна культура вважала, що предків необхідно поважати, задобрювати. Історики пояснюють, що, якщо ми ховаємо предків у землю, то вони впливають на те, що виходить з землі – на урожай. Відповідно, у традиціях українців присутні такі задобрювання: на цвинтарі запалюють свічки, під час різдвяної вечері залишають додаткові ложки, стопки тощо. Пошана старшого покоління також проявляється і в тому, що діти носять вечерю старшим людям, наприклад, хрещеним. У Радянські ж часи як зазначає А. Апостолов, не було спокою ні для живих, ні для мертвих» [1, с. 237].

Вкорінення корупції в життя - для загального дефіциту радянських часів корупція міцно встановлена. Така подяка сприймалася абсолютно нормально. Рідко йшла мова про грошові винагороди, найчастіше це була корупція послуг – «ти мені допомагаєш, я тобі». Такий тип допомоги навіть не розглядається часто як корупція.

На сьогодні психологи часто міркують про місце жінки у суспільстві, про особливості взаємовідносин між чоловіками та жінками. Одне із завдань комунізму полягало у ліквідації нерівності між чоловіками та жінками. Саме при комунізмі, як озвучувалось, відбудеться повне і остаточне звільнення жінки від ноші домашнього господарства, яке як вважав В.І. Ленін, давить, душить, отупляє та принижує її (Ленін. Полн. Собр. Соч., т. 39, с. 24). «Соціалістичний устрій, який приніс жінці-туркменці повне рівноправ'я з

чоловіком, істинно щасливе життя, підняв її до положення свідомого і активного борця за нове суспільство [3, с. 104].

Таким чином, представлена спроба описати особливий портрет українця, який складався під впливом системи Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Література

1. Апостолов А.Г. Как продать ближнего (Донос как способ существования). – М, Изд-во УРАО, 2003. – 296 с.
2. Бороноев А.О. Нравственно-психологическое единство образа жизни советского народа / А.О. Бороноев. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1978. – 104 с.
3. Довлетов Б.Т. Возрастание социальной активности колхозного крестьянства в период перехода от социализма к коммунизму (на материалах Туркменской ССР). Отв. Ред. Ш. Джумаев, Ашхабад, «Ылым», 1977. – 136 с.
4. Сибиль Н. А. Объективные условия и субъективные факторы формирования социалистической психологии колхозного крестьянства западных областей украинской ССР. – Автореф.дис. ... канд. философских наук. – Львов, 1973. -29 с.
5. Нариси з історії України ХХ століття [Текст] / За загальн. ред. акад. В.А. Смолія. – К.: Генеза, 2002. – 472 с.

Фінько А.Є.

кандидат філософських наук, науковий співробітник
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

**ТРАВМАТИЧНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
ЯК ВИКЛИК ДЛЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН
І ПОЛІТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

На нашу думку, в рамках дискусій щодо проблем стану історичної пам'яті конче потрібно зважати на веберівську модель розмежування політичної моралі як «етики переконання» та «етики відповідальності». Її визначна значущість виразно дається взнаки надто коли йдеться про таке дражливе питання як вплив ставлення до історичної пам'яті на ситуацію у міждержавних відносинах.

М. Вебер зазначав, що в політиці важить не тільки і не стільки близька до релігійної «етика переконання», типовим носієм якої він вважав, наприклад, Льва Толстого, скільки «етика відповідальності». У цьому контексті він підкреслював, що існує глибинна протилежність існує між тим, чи діють за максимою переконання – мовою релігії: християнин чинить як належить, а щодо наслідків уповає на Бога; чи діють за максимою етики відповідальності: слід розплачуватись за передбачувані наслідки власних дій.

Етична специфіка політичної дії, за Вебером, спричинена тією обставиною, що в її межах, на превеликий жаль, велику роль відіграє насильство: «Хто прагне займатися політикою взагалі і зробити її своєю єдиною професією, той (...) сплутується з диявольськими силами, що приховані у всякому застосуванні насильства. Великі віртуози акосмічної любові до людини і доброти — байдуже, походили вони з Назарета, Асіза чи з індійських королівських палаців, — не «працювали» з таким політичним засобом, як насильство; їхнє царство було «не від цього світу» — і все ж вони

діяли у цьому світі, і фігури Платона Каратаєва та святих Достоевського все ще залишаються найадекватнішими конструкціями за їхнім образом і подобою. Хто шукає спасіння своєї та інших душ, той шукає його не на шляхах політики, в якій цілком інші завдання — такі, що їх можна розв'язати тільки вдаючись до насильства.

На думку М. Вебера, на відміну від абсолютної у своєму прагненні до утвердження досконалої належності етики переконання, етика відповідальності спрямована на пошук меншого зла з метою унеможливлення вчинків, що можуть спричинити небажані наслідки для «політичного союзу» (себто держави). Вона притаманна поміркованим діячам (про яких як про, так би мовити, «теплих» діячів, у Об'явленні св. Івана Богослова без жодної приязні йдеться: «Я знаю діла твої, що ти не холодний, ані гарячий. Якби то холодний чи гарячий ти був!» [20, 3:15]), які виходять із моральної недосконалості людської істоти. Якщо етика переконання зорієнтована або на відмову від насильства, або, навпаки, на останній революційний насильницький вибух, що має уторувати шлях до прийдешнього світу без несправедливості та примусу, то етика відповідальності ґрунтується на систематичному застосуванні помірною, нормативно впорядкованого та «виправданого» (легітимного) насильства.

При цьому, незважаючи на наголосі щодо несумісності абсолютних максимум етики переконання зі світом політичного, М. Вебер зробив значний відступ у цьому плані, зазначивши: «Разом з тим величезне враження справить на мене, коли *зріла* людина (байдуже, молода вона чи літня), яка реально і всією душею відчуває свою відповідальність за наслідки і діє за етикою відповідальності, в якийсь момент скаже: «Я інакше не можу, на цьому стою». Отут є щось справді людське і зворушливе. Бо це якраз та ситуація, яка *для кожного з нас, хто, звичайно, внутрішньо не вмер, повинна мати можливість* колись настати. У цьому розумінні етика переконання та етика відповідальності є не абсолютними протилежностями, а взаємодоповненнями,

які тільки разом складають справжню людину, котра *може* мати «покликання до політики»². Таким способом німецький соціальний теоретик визнав можливість і бажаність поєднання етики переконання та етики відповідальності, якщо до цього прагне морально зріла істота. У цьому контексті слід також зазначити, що модель політичної етики М. Вебера справила значний вплив на загальний перебіг дискусій, що точаться навколо проблем специфіки політичної дії у її співвідношенні з вимогами етики, за наочний приклад чого може правити консенсуально-дискурсивна теорія К.-О. Апеля.

В рамках означеного питання стосовно впливу політики історичної пам'яті на стан міждержавних відносин, це означає, що, на відміну від етики переконання, етика відповідальності надзвичайно критично ставиться до будь-яких односторонніх поступок. Державний керівник несе відповідальність за безпеку своєї країни перед спільнотою, що обрала його на вищу посаду, і зобов'язаний прораховувати свої кроки наперед. Він не має права, керуючись ідеалами всепрощення, дозволяти собі асиметричні поступки, що в кінцевому підсумку можуть рано чи пізно викликати з боку інших країн юридично необґрунтовані вимоги щодо матеріального відшкодування збитків чи спровокувати зазіхання на її територіальну цілісність. У нього взагалі немає повноважень виявляти особисту шляхетність за рахунок інтересів власного народу. Він ніколи не має права забувати, що благими намірами уторований шлях до пекла.

Водночас державний діяч, якщо це диктується інтересами країни щодо зміцнення політики добросусідства й подолання кривд минулого, не має права цілком нехтувати й максимами етики переконання, геть відмовляючись, наприклад, від визнання того, що в минулому і його вітчизна могла бути не святою щодо своїх сусідів.

---

² Вебер М. Тама само. — К., 1998. — С. 189.

Нерозуміння важливості комбінування етики відповідальності та етики переконання (в рамках якої етика відповідальності виконує функцію певного запобігача) спричиняє помилки, що негативно позначаються на стані забезпечення національних інтересів. Наприклад, перебуваючи в Будапешті з державним візитом у липні 2007 роки тодішній глава української держави «...визнав за необхідне від імені України попросити в угорців вибачення за дії радянської влади, що 1956 року придушила повстання в Угорщині»³. Певна річ, такий наснажений суто абсолютними максимами етики переконання вчинок створював передумови задля формування морально-політичного диспаритету у відносинах між державами. В його межах одна сторона постає суто як скривджена жертва, а інша як моральний спадкоємець агресора, що нині кається. І хоча все це не ще не могло призвести до прямих негативних наслідків на кшталт, наприклад висловлення вимог матеріальної сатисфакції, однак так чи так створило в сусідньої сторони образ України як об'єкта стосовно якого не становить надалі проблем зайняти жорстку позицію у етнополітичних питаннях.

Звісно, історична правда полягає в тому, що о 23 годині 30 хвилин 23 жовтня 1956 року, згідно з наказом з Москви, частини Особливого корпусу Радянської армії на чолі з генерал-лейтенантом Петром Лащенком та полковником Євгеном Малашенком вирушили з Секешфехервара, Кечкемета, Сольнока, Шарбогарда та Цегледа на придушення повстання у Будапешті. 31 жовтня Особливий корпус був тимчасово відведений з угорської столиці, але вже 4 листопада о 5 годині 20 хвилинах ранку знову увійшов до повсталого міста з метою остаточного подолання опору (операція «Вихор»). Інтервенціоністська операція викликала численні жертви. Керувалась вона, серед інших, військовими українського походження.

Однак це не єдиний трагічний травматичний історичний аспект, коли йдеться про відносини з даною країною. Інший бік історичної правди полягає

---

³ <http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=781761&IssueId=41346>

в тому, що проблема морально-політичної відповідальності за події 1956 року, якщо її варто було порушувати у 2007 році, з погляду необхідності забезпечення балансу між етикою відповідальності та етикою переконання мала б зважати, наприклад, на готовність виявлення з боку угорських партнерів висловлення жалю з приводу дій збройних сил Угорщини в Україні в період Другої світової війни. Як відомо, на Східному фронті були сотні тисяч громадян Угорщини, частина з яких належала до 25 Waffen дивізії СС «Хуньяді», ще частина була звинувачена у причетності до каральних операцій та воєнних злочинів. Після придушення опору з боку уряду Підкарпатської Русі/Закарпатської України 18 березня 1939 р. над цим регіоном було встановлено контроль репресивного режиму Хорти. Звісно, за радянських часів з метою зміцнення відносин у межах Варшавського договору поширення інформації щодо цього було фактично унеможливлене.

У разі ж, якщо обидві сторони станом на 2007 рік були не готові до моральної оцінки минулого (як подій 1956 р., так і 1941-1945 рр.), її краще було відкласти, зберігаючи повагу однієї країни щодо іншої. Тим паче, що угорська сторона й не висувала офіційному Києву вимог щодо сатисфакції у питанні про 1956 рік, розглядаючи проблеми історичної оцінки тодішніх трагічних подій переважно в контексті своїх відносин з офіційною Москвою. Можна, звісно, припустити, що заяви, які пролунали з вуст української сторони в Будапешті у 2007 році, були зумовлені прагненням якомога більше зробити для оптимізації відносин з Угорщиною як країною в ряду нових членів ЄС т. Однак не варто забувати: однобічні поступки в дразливих історичних морально-політичних проблемах здебільшого не стільки поліпшують клімат двосторонніх відносин, скільки породжують нові проблеми, рано чи пізно провокуючи ланцюг різноманітних претензій.

Розуміння необхідності пошуку оптимального балансу між етикою переконання та етикою відповідальності та уникнення морально-політичної асиметрії у питаннях історичної пам'яті, що впливають на стан міждержавних

відносин, на наш погляд, виявилось у діях офіційної української та офіційної сторони 2003 року під час розв'язання проблеми роковин волинської трагедії 1943-1944 років. Впадало в очі, що предметом діалогу сторін були не тільки трагічні події на Волині, але й так звані «відплатні акції за Волинь», що спричинили мордування також і мирної людності українського походження, зокрема на землях, що нині перебувають у складі польської держави (так звана «грубешівська революція»). Це дало змогу після того як у липні 2003 р. Леонід Кучма та Александр Квасневський ушанували пам'ять загиблих в українському селі Павлівка, перенести процедуру поминання до польського села Павлокома, де глави держав, що їх заступили, відкрили 13 травня 2006 року меморіал жертвам терору.

На наш погляд, ідея необхідності поєднання вимог етики відповідальності та етики переконання в питаннях історичної пам'яті надзвичайно багато важить і коли йдеться про внутрішньополітичну ситуацію, особливо в умовах країн з демократичним устроєм, що, однак, потерпають від політико-культурних розколів і конфліктів. Один із проблемних аспектів будь-якого демократичного політичного режиму завжди полягає в тому, що в його рамках політичні сили завжди тією чи іншою мірою сприяють фрагментації суспільства. Це впливає із електоральної логіки: з метою заручитись підтримкою виборців лідери політичних сил формулюють послання та апелюють до певних цільових груп – соціальних верств, представників релігійних конфесій, носіїв певних ідеологічних поглядів – намагаючись їх консолідувати в рамках більшості за підсумками виборів. Однак ця більшість здебільшого є фрагментизованою і становить собою несталий й нестійкий строкатий умовний альянс переважно із обмеженим терміном існування.

Якщо ж йдеться про суспільства, що стикаються із глибинним і історично обумовленим політикокультурним розламом (наприклад, на католицьку більшість і протестантську меншість), то завжди існує спокуса використовувати травматичні аспекти історичної пам'яті на кшталт спогадів

про жертви, спричинені минулими громадянськими конфліктами, з метою мобілізації «власного» електорату. Таким способом фрагментація радикально посилюється і набуває акцентованого емоційного наснаження. Якість політичної демократії значно знижується, адже певним політичним гравцям задля того, щоб заручатись підтримкою виборців, варто лише вчасно напередодні виборів надсилати відповідні сигнали з політико-культурних питань власним групам виборцям, позиціонуючи себе як ревних шиїтів або сунітів чи щиросердих протестантів або католиків тощо. Це значно знижує рівень вимог до ефективності їхній дій щодо обстоювання соціально-економічних інтересів виборців і суспільства у поствиборний період. Дати раду в таких умовах можна, якщо політичні сили в рамках механізмів «круглів столів» з метою національного примирення укладають угоди щодо взаємного уникнення експлуатації тематики історичної кривди та ряду інших гуманітарних тем в процесі боротьби за владу. Однак, зрозуміло, що в дійсності реалізація такого ідеального сценарію є вельми проблематичною.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ

Васютинський В.О.

д. психол. н., професор,
президент Асоціації політичних психологів України,
г. н. с. лабораторії психології мас і спільнот
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

УКРАЇНА, РОСІЯ, ДОНБАС: ОЦІНКА КРАЇН/РЕГІОНУ МЕШКАНЦЯМИ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ДОНБАСУ

Історично-цивілізаційний вибір між українським і російським ціннісними просторами вочевидь становить основний зміст політичного самовизначення мешканців Донбасу. Цей процес розтягнувся на ціле сторіччя, актуалізувався в період державної незалежності України, а особливо загострився останніми роками під впливом поляризації масових політичних настроїв та російської воєнної агресії.

Мета дослідження полягає в узагальненні результатів опитування мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу, спрямованого, зокрема, на виявлення їхніх політично- та психологічно-територіальних уподобань як важливих і проблемних характеристик їхньої свідомості.

Методика та організація дослідження. Опитування проходило з 11 по 16 липня 2018 р. на території контрольного пункту в'їзду-виїзду «Майорське» та біля приміщення Координаційної групи ОТУ «Донецьк» (при Бахмутському відділі поліції ГУНП в Донецькій обл.). Опитувано громадян, які перетинали лінію розмежування або оформляли дозволи на її перетин та, за їхніми словами, проживають (переважно перебувають) на тимчасово окупованих територіях Донецької або Луганської областей. Участь в опитуванні була добровільною.

Опитано 50 осіб (28 жінок і 22 чоловіків). Оскільки серед громадян, які перетинають лінію розмежування, істотно переважають особи літнього віку (пенсіонери), було вирішено не опитувати молоді, а зосередитися на респондентах середньої і старшої вікових груп. Віковий діапазон опитаних склав 38–84 роки, медіана – 62 роки. За місцем проживання респонденти поділилися на дві групи: 28 мешканців найбільших міст (Донецьк, Горлівка, Луганськ, Макіївка) і 22 мешканці інших міст і селищ. Сільських мешканців серед опитаних не виявилось.

Методом опитування було напівстандартизоване інтерв'ю, що містило 16 запитань. На власне бажання респонденти спілкувалися українською або російською мовою. Українською відповідали п'ять осіб (усі – жінки літнього віку), решта – російською або російською з домішками української. При цьому більшість російськомовних респондентів заявляла, що їм усе одно, якою мовою говорити.

Для статистичної обробки отриманих відповідей застосовано контент-аналіз. Ураховувано всі значення, які спостережено у відповідях кожного респондента. Виявлення відмінностей між групами респондентів здійснювано на основі критеріїв Фішера або χ -квадрат.

Результати дослідження. Загалом встановлено, що свідомість мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу не можна назвати однорідною: у її просторі функціонують дуже різноманітні смисли й орієнтації. Правильніше було б сказати, що вона є однорідно мішаною. Ми не зафіксували більш-менш чіткого розподілу тих чи тих особливостей між різними демографічними групами респондентів: значущих відмінностей між особами різної статі, віку, місця проживання та мови спілкування (лише російською або російською та українською) не було виявлено. Найбільш характерними для свідомості мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу є істотне домінування емоційно-афективних реакцій та оцінок, невиразне бачення майбутнього, намагання позбутися почуття провини.

Серед поставлених респондентам запитань були: «Що таке для вас Донбас? Що таке для вас Україна? Що таке для вас Росія?».

Семантичні складові змісту отриманих відповідей найвиразніше зосередилися навколо таких трьох параметрів: оцінка країни/регіону як батьківщини; позитивна, негативна або нейтральна оцінка країни/регіону загалом; оцінка країни/регіону в минулому або теперішньому часі.

Відтак за частотою називання країни/регіону батьківщиною відповіді розподілилися таким чином (ураховано ті, що мали місце у висловах не менш як 10% респондентів): батьківщина – це Донбас і Україна (28), батьківщина – це Донбас (26), батьківщина – це Донбас, Україна і Росія, батьківщина – це Україна, батьківщина – це СРСР (усі по 10%).

За спрямованістю даних респондентами оцінок отримано такі показники: нейтральна оцінка Росії загалом (36%), позитивна оцінка Росії тепер (30), нейтральна оцінка України загалом та позитивна оцінка України в минулому (по 24), нейтральна оцінка Донбасу загалом (22), позитивна оцінка Росії в минулому (18), позитивна оцінка Донбасу тепер та негативна оцінка Росії загалом (по 16), позитивна оцінка України тепер (14), негативна оцінка Донбасу загалом (10%).

Наведений кількісний розподіл показує істотну багатоваріантність і суперечливість політично- та психологічно-територіальних уподобань мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу.

Для більш виразного структурування змісту отриманих відповідей було застосовано факторний аналіз на основі коваріації, за яким виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 53,6%. У двох двополюсних факторах відобразилися найбільш суперечливі тенденції свідомості респондентів: «єдність Донбасу з Україною – від'єднання Донбасу від України» (перший фактор) і «прихильність до українських цінностей – прихильність до російських цінностей» (четвертий фактор). Три однополюсні фактори відображають більш конкретні позиції, що є у свідомості опитаних:

«антиросійська» (другий фактор), «прорадянська» (третій) та «згідлива» (п'ятий фактор; ця позиція показує схильність частини респондентів ситуативно погоджуватися з різними, навіть протилежними поглядами під впливом безпосереднього спілкування з їхніми носіями).

Висновки. За результатами опитування можна говорити про істотну багатоваріантність і суперечливість ставлення мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу до України, Росії і Донбасу як країн/територій їхнього проживання та об'єктів громадянсько-політичної ідентифікації. Щодо України та українських цінностей має місце суперечливо-ностальгійне відсторонення. У ставленні до Росії та російських цінностей переважають суперечливо-позитивні оцінки. У сприйманні Донбасу спостерігаємо відмову від позитивних оцінок на користь ностальгійного розчарування. Найзагальніше описану ситуацію можна назвати ціннісно-смісловим блуканням манівцями в українсько-донбасько-російському ментальному трикутнику.

к. філос. н., завідувач відділом філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

1. Початок ХХІ відзначився подальшими змінами соціального порядку, спонукаючи дослідників до удосконалення теоретико-аналітичного інструментарію, що дістало вираження у концептуалізації та розробці нових дослідницьких підходів. Окрім вже загальновизнаних, хоча і дещо дискусійних, теорій інформаційного, постіндустріального суспільства та постмодерної доби дослідники пропонували тематизувати поточні соціокультурні зміни як процеси становлення “суспільства ризику” (У.Бек), пізньомодерного суспільства (Е.Гідденс) чи глобалізації (Д.Хелд, Д.Гольдблатт, Е.Макгрю, Д. Перратон та ін.). Попри всі відмінності між цими теоріями спільним для них виявляється твердження про подальше ускладнення соціального порядку, що, безумовно, позначається на всіх сферах суспільного життя. Складається враження, що має місце усюдна і, так би мовити, наскрізна рестратифікація соціального порядку, яку безпосередньо можна спостерігати в політичній та адміністративній сферах — перерозподіл владних повноважень між національним, наднаціональним та субнаціональним рівнями. При цьому послаблення національного рівня уможлиблює і навіть у потрібне, з метою компенсації, налагодження відносин між субнаціональними рівнями різних локальностей безпосередньо (транскордонне співробітництво) та/або між субнаціональним та наднаціональними рівнями (програми підтримки місцевих громад з боку наддержавних інституцій тощо).

2. Пізньомодерна плюралізація соціального порядку та постмодерністська деконструкція метафізичного підґрунтя історіософських оповідей та класичних ідеологій разом з більшою увагою до соціокультурних

детермінант сучасного політичного життя свідчать про принципові зрушення у суспільно-політичному житті розвинених країн. Дійсно, примноження відмінностей та зростання ідеологічної строкатості, боротьба за визнання та, за відомим висловом, “розростання фронтів боротьби” (Н.Фрейзер) проблематизували усталені ціннісно-нормативні засади демократичної політики. Сьогодні частіше, ніж колись кажуть про легітимаційну кризу (Ю.Габермас), необхідність укладання нової суспільної угоди в умовах посилення впливу субполітики (У.Бек). Проте дане занепокоєння можна сприймати також і як прояв відчутного зростання чутливості до відмінностей, тобто безпосереднє вираження плюралізованого соціокультурного світу в публічній сфері.

3. Поточні трансформації ролі партій в розвинених демократичних країнах вказують на ще одну особливість актуальної ситуації. Якщо політичний вибір дедалі менше стає результатом вираження певної політичної ідеології, потрапляючи у залежність від множини ситуативних чинників соціокультурного гатунку, його можна розглядати як *реакцію* на ситуацію вибору. Кожний політик, пропонуючи власну кандидатуру на виборах, має виокремити і відрізнити себе від інших політиків-конкурентів. З цією метою для нього конче необхідною виявляється публічна експозиція власних відмінних якостей та програмних переваг у порівнянні з іншими претендентами. З технологічної точки зору йдеться про використання тих наявних в соціальному загалі відмінностей в уподобаннях, навколо яких можна мобілізувати електорат. Така мобілізація формує лінію електорального розколу, що постає чинником структурування політичного поля. Кожний кандидат пропонує свою візію суспільних проблем та інспірує певний електоральний розкол, що, на його думку, спричинить найбільший позитивний ефект для відповідної політичної сили. Проте остаточний вибір і розкол являтиме собою комбінацію множини нескоординованих пропозицій з боку різних політичних гравців. Очевидним є високий ступінь ризику, на який

наражаються політики за умов такої електоральною невизначеності. Звідси і та увага, яку приділяють попередньому зондажу громадських настроїв і вивченню громадської думки. Принципово важливим є те, що за умов реактивного вибору, ініціатива обрання і вибудовування лінії електорального розколу належить політикам, а не виборцям.

4. Зазначені зміни принциповим чином позначилися на структуруванні політичного поля в Україні, актуалізуючи питання історичної минувшини і колективної пам'яті, адже становлення української державності відбулося у помітно інших умовах ніж розбудова національних держав в Західній Європі. Перехід до формату національної держави наприкінці ХУІІІ — початку ХІХ ст. порушив питання легітимації влади, що раніше ґрунтувалася на монаршій фігурі — суверена-посередника між Божественним і земним світам. Руйнування Старого режиму оприявило “порожнє місце влади” (К.Лефор), заповнення якого в Європі здійснювалося зазвичай двома шляхами — *етнонаціональним* (німецька модель) та *громадянсько-республіканським* (французька модель). Втім, обидві ці моделі мали спільну проблему і спільне рішення — конструювання національної ідентичності, що затребувала винайдення історико-культурних засад колективної спільності, що супроводжувалося остаточним оформленням “канонічних” національних історіографій як своєрідних офіційних *біографії суверена*. Проте самий цей процес оприявив ключову проблему — формування національної пам'яті відбувалося шляхом селекції історичних фактів (*гра спогадів і забуття*) згідно з певною державно-політичною перспективою, внаслідок чого історіографія підпорядковувалася задачі ствердження національної ідентичності, що здійснювалася засобами далекими від сучасних ціннісно-нормативних настанов демократичної політики. Зв'язок національної пам'яті з політичними імперативами робить її надвзичайно чутливою до змін політичної кон'юнктури, дістаючи вираження у періодичних переглядах і переоцінках історичного минулого з огляду на поточні політичні зміни. Сьогодні протистояння навколо тлумачення

історичних подій особливо гостро відчувається в умовах проблематизації національної держави (глобалізація, формування наднаціональних об'єднань на кшталт ЄС) та/або кардинальних політичних змін всередині національних держав (хвилі демократизації та постсоціалістичний транзит). Безпосереднім чином це позначилося на поширенні такого явища як *історична політика*, що підпорядковує історіографію вирішенню певних політичних завдань.

5. Розгортанню історичної політики в Україні сприяло не лише орієнтація українських політичних та культурних еліт на західноєвропейські зразки національного державотворення XIX ст., а й збереження і реактуалізація радянських способів аргументації та організації ідеологічно-пропагандистської справи, часто-густо властивих навіть тим, хто намагався якомога більше дистанціюватися від радянського спадку. З огляду на це не випадковим виявляється створення в 2006 році Українського інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади, метою діяльності якого є “посилення уваги суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі; реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу; забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX столітті, історичного минулого Українського народу, в тому числі усіх форм репресій; здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби”⁴. Інститут має проводити активну публічну і видавничу діяльність, спрямовану на відродження і збереження національної пам'яті, формування національної свідомості у громадян України. Показовою в цьому разі є позиція першого директора інституту академіка І.Р. Юхновського: “Кожна нація, а

---

⁴ Постанова Кабміну України Про утворення Українського інституту національної пам'яті: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=764-2006-%EF>.

українці стали державною нацією, повинна мати свою історичну пам'ять. Історична пам'ять є канвою, на якій виховуються покоління українців. Вона формується, звичайно, урядом, правлячою системою держави. Спершу створюється історична пам'ять, а тоді – при консолідації всієї нації – створюється національна пам'ять. От і був утворений Інститут національної пам'яті як вищий виконавчий орган влади в царині національної пам'яті України. І ми почали створювати цю канву”⁵. В цій перспективі національна пам'ять мала відігравати політико-мобілізаційну роль, відтворюючи типові підходи афірмативної історіографії, а позиції інтелектуала, управлінця і політика збігалися у реалізації єдиного завдання з консолідації нації. Цілком очікувано посилення історичної політики відбулося за умов анексії Криму та збройного конфлікту на Сході України, спричинивши прийняття Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки” з низкою контроверсійних положень, небездоганних з точки зору демократичних норм та прав людини⁶. При цьому самий процес розробки та прийняття закону відбувався без належного обговорення з громадськістю та професійними істориками.

6. виправлення недоліків історичної політики в Україні потребує істотного удосконалення форм взаємодії державної влади і громадськості з врахуванням альтернативних підходів щодо тлумачення історичного минулого. Передусім йдеться про необхідність запровадження демократичних, діалогічних форм взаємин із залученням широкого кола фахівців з історичної проблематики та про запобігання подальшій політизації

---

⁵ *Юхновський І.* Старшим поколінням треба заборонити сіяти ненависть// https://zik.ua/news/2011/07/26/starshym_pokolinnyam_treba_zaboronyty_siyat_y_nenavyst_300445

⁶ *Яворський В.* Аналіз закону про заборону комуністичних символів// <http://khp.org/index.php?id=1430493970>

історичного минулого. Це потребуватиме перегляду законодавства у цій сфері з метою наближення його до демократичних зразків та проведення низки публічних заходів, покликаних сприяти винайденню спільних поглядів щодо української історії.

Плетка О. Т.

м. н. с. лабораторії психології малих груп
та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України

ВІДБИТОК ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ТЕРАПЕВТИЧНОМУ ПРОСТОРІ МАЛОЇ ГРУПИ

Терапевтичні групи мають певну мету та формуються за темою чи запитам учасників. Так, тема може бути заявлена ведучим, а може «впливти» в процесі роботи. Зазвичай група збирається періодично, що з одного боку дозволяє відрефлексувати той матеріал, з яким працювали, а з іншого боку пролонгованість спонукає до дослідження дотичних питань власної життєвої історії. І тоді цей матеріал на наступній зустрічі стає доступним й іншим учасникам групи, що стимулює до розгортання теми у груповому просторі. Іноді первинна тема майже не має спільних актуальних аргументів щодо спорідненості з проявленим пластом питань. Розглянемо на прикладі роботи однієї терапевтичної групи. На одній зустрічі група працювала з темою індивідуального розвитку та зростання. Мова йшла про досвід життя кожного учасника, про дію так званого «фізісу». Яким чином відбувалась трансформація цієї теми під час терапевтичних стосунків між учасниками групи і як внутрішнє неусвідомлене стало соціально проявленим описано нижче. Насамперед представимо теоретичне обґрунтування тих процесів, що є важливими для висвітлення заявленої теми.

Згідно уявлень Еріка Берна [1], засновника транзактного аналізу, *фізис* – це та сила, що спонукає живий організм до фізичного і психічного росту та розвитку, не зважаючи на зовнішні обставини. Тобто, щоб не відбувалося в житті людини, вона продовжує жити й вдосконалюватися. Прикладів прояву сили фізісу достатньо. Наприклад, родина асоціальна, батьки з алкогольною залежністю, діти ростуть «самі по собі», занедбані, голодні і нікому не потрібні. Однак жага до життя дозволяє їм шукати доступні засоби

забезпечення свого життя і по мірі росту вони стають гідними громадянами суспільства. Пережиті складні роки дитинства залишають свій відбиток на психіці таких дітей, але вони не стають перепорою до розвитку. Або, дитина народилася з якимось фізичним дефектом і потребує спеціалізованого догляду. Однак по мірі зростання вона набуває необхідних навичок для самостійного життя. Помічено, що чим кращі умови життя у дитини, тим менше внутрішніх сил вона докладає до власного розвитку (все й так доступно улюбий час). Тобто сила фізису в такому випадку направлена на зовнішній світ на вдосконалення й прояв себе у соціумі без надлишку витрачання життєвих сил задля забезпечення безпеки. Дитина, що росла у деструктивній родині, прикладає більше сил для фізичного виживання і їй складніше соціалізуватися без «тренування» власної сили волі й мотивації. Прихід такою вже дорослої людини у терапію скоріше про те, як навчитися жити без використання надмірних зусиль у звичайному житті, довіряти світу, відчувати себе захищеним й спроможним бути рівним з іншими людьми.

Взаємодія в терапевтичній групі відбувається на зовнішньому та внутрішньому рівні психіки її учасників. Це так звані *«паралельні групові процеси»*. На думку Павла Горностая паралельні процеси виникають на перетині різних просторів (фізичного, соціального, особистісного, «терапевтичного») у соціальній групі. Він зауважує, що паралельний процес виникає як модель якоїсь «проблемної» реальності, яка виноситься в фокус психотерапевтичного впливу [2]. Людмила Никоненко вважає, що паралельні процеси – це психологічний, енергетичний та соматичний стан людини, який передається від неї оточуючим і відтворює ситуації з минулих часів та систем у ситуації «тут і тепер» [3, с. 43]. Таке розуміння поняття паралельних групових процесів пояснює деякі аспекти терапевтичної роботи, які «впливають» як загальний неусвідомлений груповий запит. Наприклад, збирається група на семінар з казкотерапії і під час роботи з'ясовується, що основний акцент у учасників на темі прийняття себе після згвалтування. Ця

тема не була по-перше заявлена, по-друге, учасники перезнайомилися тільки на групі (у них не було можливості домовитися між собою), а по-третє, тригер, що відкрив воронку травми, у кожного учасника свій. Такі нюанси паралельних групових процесів пояснюють і формат роботи, коли неусвідомлено група відтворює модель родинної системи, віддзеркалюючи «проблемні зони» сприймання власної родини кожного учасника (зазвичай вони мають спільний елемент майже для всіх учасників групи).

Зупинимося детальніше на понятті *родинна система*. Як зазначає Вінцент де Гольжак, генеалогічний порядок «вписує» індивіда в людство, тобто в спільноту, яка складає основу стосунків між людьми. Цей порядок, на його думку, встановлює кожному чоловіку, кожній жінці певні межі та ідентичність: де народився, ким народився, в яку сімейну лінію був вписан [4, с. 95]. Керуючись цією думкою, можна прийти до висновку, що кожна людина має своє місце у вирії життя, яке обумовлене її приналежністю до певної родинної системи.

Близьке оточення, рідні люди в більшості своїй формують уявлення людини про себе, про світ навколо, навчають правилам соціального життя, які прийняті у цій родині та виступають таким собі розвиваючим середовищем, в якому зростає дитина. Родинна система – це певний плацдарм, опора й підтримка, безпека й захист, любов й прийняття, це місце, де ти ріс і ставав тим, ким зараз є. Однак не всяка родинна система може бути дружньою до дитини. Дитина може народитися в деструктивній родині, може в наслідок різних обставин опинитися поза родиною, втратити зв'язок з нею, і тоді розвиток людини визначається тим оточенням, в якому опинилася дитина. Кожна родина має свою історію, свої легенди та міфи, свої правила життя, що складає соціальну та культуральну канву системи, наповнює її певними символами ідентифікації. Існування такої системи залежить від здатності її членів адаптуватися до умов життя, від вміння приймати рішення, від

налагодженої системи передачі знань та умінь та від так званою трансгенераційної спадкоємності.

Вирій подій, що відбувається протягом століть, відображається на кожній родинній системі та стає певним маркером її «живучості». Однак слід зауважити, що соціальні процеси, які відбуваються назовні системи і якимось чином «чіпляють» членів цієї чи іншої системи залишають свій слід у вигляді *психологічних наслідків пережитого*. І тоді людина перебуває під подвійним тиском системи: з одного боку треба пережити та рухатися далі, а з іншого боку, складні наслідки, які не можливо прийняти й пережити, замовчуються, витісняються у несвідому царину мозку та на символічному рівні передаються нащадкам, які в свою чергу переживають сильні почуття, природу яких пояснити не можуть. До таких емоційних станів відносяться: провина, сором, жертвовність, знецінення, тривожність, агресивність, які фоново присутні в житті людини. Захищаючись від них, психіка формує деякі фантазійні образи, що знижують емоційну напругу. Недомовлена реальність тісно переплітається з фантазією, яка заповнює прогалини у інформації, лякає і спонукає людину вірити у правдивість власної історії.

Робота в терапевтичному просторі дає можливість проявити ці переплетіння та виокремити власні переживання від почуттів, що супроводжують сімейну історію. Учасники можуть бути чуттєвими до певних історичних подій, емоційно реагувати на поведінку та почуття інших учасників. Ефект групового резонансу дозволяє проявити історію, надати їй «законного» статусу та відчутти, побачити емпатій не безоцінкове прийняття себе іншими. На символічному рівні це відбувається так, ніби прийшов час надати історії місце та шану. Зазвичай під час обговорення з'ясовується, що у інших учасників є свій схожий досвід і вони теж хочуть його «проявити». На початку роботи групи учасникам складно почати говорити, емоції «заливають», можуть виникнути проблеми з диханням, тому задля зниження такої симптоматики використовуються різноманітні арт-терапевтичні

методики, які на символічному рівні «виносять» назовні такий психокомплекс і дають можливість «побачити» те, що ускладнювало життя. Однак слід зауважити, що відбиток історичних подій в пам'яті нащадків не може носити реальний образ, бо вони не були безпосередніми учасниками тих подій. Також важливим є той факт, що іноді цілеспрямованої роботи щодо прояву таких психокомплексів не відбувається, але під час малювання, ліплення чи під час обговорення створеного творчого продукту він може бути проявленим.

Окрім історій, що відбувалися з пращурами, людина переживає і свої власні події. Механізм проживання чи ігнорування супроводжує цей процес емоційними станами, які теж формують свої психокомплекси у несвідомому і певним чином впливають на подальше життя особи.

Повернемося до історії на початку статті. І так, учасники групи тільки «пережили» символічне народження і продовжують роботу по зростанню себе, виконуючи методику «Дерево», запозичену у вальдорфських педагогів.

Короткий опис методики дозволить уявити сам процес та результативність прояву психокомплексів, що відображають образ певних історичних подій. Методика достатньо проста у виконанні, але має різноманітне символічне наповнення. Вона виконується у техніці акварелі по мокрому як в індивідуальній роботі, так і в груповій. Для кожного учасника береться акварельний папір А3, який за допомогою губки добре змочується водою. Потім папір кладеться вертикально і гуашшю синього кольору замальовується нижня третина листка. Верхній простір паперу замальовується гуашшю жовтого кольору. Папір повинен бути достатньо мокрим, щоб була можливість змішувати фарби. Потім Ви просите учасників уявити, як вони з землі «вирощують» дерево. Для цього треба добре змочений водою пензлик поставити на середину простору, намальованого синім кольором, і почати вести лінію вгору, ніби росте дерево. Так знизу вгору промальовується все дерево: з корінцями, гілками, листочками. На жовтому фоні синій колір стає зеленим і малюнок виглядає як справжнє дерево. Після завершення малювання

даємо можливість малюнку підсохнути і проводимо обговорення створеного творчого продукту. Звертається увага на товщину стовбура (чи старе чи молоде дерево, де воно росте, чи комфортно йому там рости, які ресурси воно отримує (з землі, повітря, від сонця), чи здоровий стовбур, чи є в ньому дупла, якщо є, то хто там живе), наявність корінців (які вони: товсті, тонкі, чому вони такі, чи можуть вони достатися до води, чи здатні насичити дерево необхідним, чи стійке дерево). Обговорюючи гілки та листя створеного дерева, бажано запитати про гнучкість гілок, про те, чи густе листя, чи здатна крона вистояти при сильному вітрі, чи не зламається під зливою чи ураганом). Обговорення може бути індивідуальним чи груповим. Іноді учасники відповідають на питання не в голос, а для себе. Важливо надати можливість вибору: хто хоче розказує на групу, а інші слухають і самі про себе також відповідають на питання.

Досвід роботи з даною методикою дозволяє зробити певні узагальнення. Так, стійкий товстий стовбур, кріпкі корені та гнучкі гілки з листям можуть бути інтерпретовані наступним чином: людина має підтримку та справляється зі своїм життям. Однак, слід пам'ятати, що інтерпретації не носять обов'язкового характеру, важливими є ті пояснення, які проговорює сам автор малюнку, тому що уява ведучого не є еталоном кожної життєвої історії.

Спостереження за роботою учасників груп та участь у обговоренні їх малюнків показали, що під час історичних масових подій малюнки групи носять узагальнений характер. Так, група ветеранів АТО малювала дерева з тонкими стовбурами та пишною кроною, пояснюючи, що в такі дерева складно попасти і є вірогідність, що вони виживуть під час бомбування. Малюнки дерев діточок з дитячого будинку виглядали так: товстий стовбур, рідке листя і коротенькі корені. Такий вигляд підлітками пояснювався як потреба у зовнішній опорі та підтримці, коротенькі корені учасники інтерпретували як здатність дерева пересуватися (!) в разі небезпеки, а рідке листя, щоб завчасно її побачити. Малюнки дерев учасників терапевтичних груп, час проведення

яких не співпадав з певними соціальними зрушеннями, носили більш унікальний індивідуальний вигляд. При обговоренні спостерігався особистісний інтерес, індивідуальне заглиблення в символічність малюнку. Дерева вище згаданої групи були промальовані чітко та по декілька разів на одному місці. Вони були насичених кольорів. Учасники казали про необхідність турботи про себе, про здатність справлятися з мінливим життям та про те, що треба досконало проростити себе іншого для успішного життя, закріпити зміни.

Отже, мала терапевтична група – це той безпечний простір, що дозволяє людині відкрити самі потаєні свої переживання, проявити ті страхи та побоювання, що супроводжують накопичені нею та її пращурами психоконфлікти непережитих подій. Ці події можуть стосуватися як окремої родинної системи так і великих соціальних груп та народів. Революції, війни, природні катаклізми змінюють світ, а разом з ним змінюються й люди. Однак процес переживання наслідків таких процесів залишається стабільним та ригідним, як і багато років тому, бо психіка змінює свої параметри роботи достатньо повільно, тому відбитки подій минулого ми можемо спостерігати у спогадах та малюнках сучасних поколінь людей, які намагаються справлятися з спадковістю та власним досвідом життя.

Література

Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных. Главная книга по транзактному анализу / Э. Л. Берн // пер. с англ. А. И. Фет. – М. : ЭКСМО. –2017. – 520 с. ISBN: 978-5-699-98494-7

Горноста́й П. Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах / П. П. горноста́й // Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми психології малих груп». Режим доступу: <http://gorn.kiev.ua/group/stattia05.html>

Никоненко Л. В. До питання функціонування групового несвідомого: гіпотези та перспективи дослідження // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 21(24). – К., 2008. – С. 35–46.

Де Гольжак В. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / В. де Гольжак // Перев. с франц. И. К. Масалкова. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. — 233 с.

Коробанова О.Л.

канд. псих. наук
старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп
та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України

ІСТОРИЧНИЙ РЕЗОНАНС ГРУПОВОЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ У СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Досвід долання важких обставин, складних життєвих умов внаслідок тих чи тих ситуацій і, ширше, негативних явищ і травматичних подій більшість людей отримують на протязі усього життя. На перших порах зберігати ментальне здоров'я дитину навчають батьки, надаючи алгоритм та приклади, як проходити складні ситуації. Проте подекуди травмовані батько й мати, які не змогли справитися з певною важкою ситуацією, можуть передали дитині свій острах та безпомічність, прагнення уникати тих чи тих ситуацій.

Значний адаптаційний потенціал для людей і груп, до яких вони включені, несе поле групового свідомого-несвідомого. Історична пам'ять про важкі критичні події (війни, голод, кризові стресуючі ситуації) та моделі поведінки, що допомагали долати наслідки таких подій, надає можливість поглянути на сьогодні ширше, під іншим кутом зору, прокласти місток у майбутнє та віднайти потрібні ресурси.

Вісь історичної пам'яті простягається з минулого в теперішнє, та продовжується у майбутньому. Зафіксовані на папері передбачення майбутнього, вважаємо, також є проявом історичної пам'яті. Наприклад, ще у 1900 році Джон Уоткінс прогнозував появу мобільних телефонів, кольорової цифрової фотографії, способів передачі зображення на відстані, та, певним чином, появу інтернету. Він писав: «Мережі оплутають світ. Чоловік зможе зателефонувати з судна в Атлантичному океані своїй жінці в Чикаго. Зв'язатися зі знайомими у Китаї буде так же просто, як зараз зателефонувати з Нью-Йорка в Бруклін... Фотографії будуть передавати реальні кольори і

передаватися по телефону на відстані» (цит. за Карраєв, 2017). Передбачення трагічних подій 1986 року на Чорнобильській АЕС знайшло творче відображення у романі братів Стругацьких «Пикник на обочині», опублікованому у 1972 році. Події роману розгортаються у певній небезпечній Зоні, яку пов'язують з аварією у «четвертому бункері».

У 30-х роках ХХ століття М. Д. Кондратьєв розробив теорію хвильових коливань в економіці, яка набула відомості в якості теорії «хвиль Кондратьєва». Дослідити і встановити циклічність у розвитку суспільства вдалося на основі розрахунків з використанням економічних даних, оскільки зберіглася значна кількість історичних даних щодо цін, індексів тощо. Вважається, що теорію Кондратьєва можна поширити й на інші сфери суспільства, зокрема, політичну та соціально-психологічну. Тривалість періоду циклу складає 40 (45) – 50 (55) років. Розвиток суспільства, на думку автора, проходить циклічні серії підйомів, розквіту, спадів, депресії і знов підйому у різних сферах життя. Кожен період містить на нисхідному рівні спад та депресію, а на висхідному – пожвавлення та підйом економічних, соціальних та соціально-психологічних характеристик суспільства.

У кожному циклі є нисхідна фаза (час війн, соціальних потрясінь, складних соціальних ситуацій), яка веде до економічного підйому. Потім починається період висхідної («повишательної») фази, період зародження знакових інновацій, наукових розробок; впровадження наукових відкриттів і інновацій. У подальшому це веде до розквіту, спаду та кризи. Науково-технічний прогрес органічно вбудований до цих великих циклів. Відповідно, життя членів суспільства під час різних циклів Кондратьєва змінюється і набуває різної якості життя, стає більш заможним на фазі підйому або досить скрутним та складним на фазі спаду та депресії. Підсумовуючи, зазначимо, що сучасне українське суспільство знаходиться на хвилі, що має нисхідний тренд.

Ми включені як до соціальних взаємодій, так і до поля групового свідомого-несвідомого з його означеністю минулим і переломлюємо через

себе його інформаційний вплив, вступаючи у резонанс, стаючи співзвучними значущим ознакам минулого. Групова свідомість досить містка та несе у собі пам'ять про значущі для соціуму історичні події. Події минулого представлені в нас через покоління в позитивних чи негативних уподобаннях, емоціях і почуттях, подекуди – в асоціаціях, передчуттях і ремінісценціях. На нашу думку, історична пам'ять має певним чином образну й інтенціональну природу.

М. Хальбвакс вперше запропонував розглядати історичну пам'ять як соціально обумовлений елемент суспільної свідомості і колективної ідентичності. Не можна розглядати пам'ять як щось властиве індивідуальному тілу і свідомості. Вчений виділяв взаємопов'язані між собою індивідуальну пам'ять, що базується на особистому досвіді і пам'ять колективну (Хальбвакс, 2005).

На нашу думку, можна вважати, що груповий фаворитизм, міжгрупова дискримінація, груповий егоїзм, конформізм, ефект моди, групове мислення є груповими феноменами, що транслюються через покоління як такі, що за певних обставин сприяли конкурентоспроможності груп людей.

Хотілося б зауважити, що є історична пам'ять і є забування (яке обумовлено різними причинами, що можуть стати предметом окремого дослідження). Проілюструємо це положення на прикладі київських міфів, один з яких свідчить про те, що при проведенні розкопок до 1500-річчя Києва археологами були знайдені залишки стародавніх кам'яних будівель, фундаменти і стіни часів Київської Русі. Але оскільки це суперечило насадженому з Москви міфу про «відсталу, дерев'яну, роздрібнену» Київську Русь, то знахідки знову закопали, інформацію про них не оприлюднили, а приховали, відомості про що передавалися через слухи, розповіді та плітки. Таким чином, маємо приклад історичного забування через приховування.

Археологом Б. Л. Єрофаловим у Києві на Подолі були знайдені залишки давньоримського поселення часів 2-3 ст. н.е. Зокрема, вулиці Верхній Вал та Нижній Вал є валами, які були насипані з землі; між ними був канал (водна перешкода), що були елементами огорожі цього давньоримського поселення. Воно існувало досить довго, і досі залишилися його планувальні ознаки, за якими поселення вписується до плану Подолу до пожежі 19 ст., що зберігся в архівах. Зокрема, вважається, що торгові ряди на Контрактовій площі знаходяться на місці колишнього форуму, а будиночок Петра I може бути колишнім будинком претора, який має пізніші нашарування, частково закопаний та надбудований (Єрофалов, 2012, 2016).

У історичній міфології Києва період заснування міста трьома братами на чолі з Києм містить події, що, вочевидь, спричинили свого часу історичні травми. Якщо звернутися до джерел (зокрема, «Довелесової книги»), як тільки мешканці міста починали досить заможного жити, на них нападали сусіди, що зазіхали на їхнє майно, та відбирали його. Таким чином відбувався «переділ» цінностей, коштовностей, їжі. Місто Кия переживало й ворожі навали, й голод, і хвороби, відповідно, щоби вистояти, мало мати армію, вміти оборонятися, заготовляти і запасати продукти, успішно лікувати та зцілювати жителів (Довелесова книга..., 2007).

Відгомони важких подій можна знайти далеко в історії і, можливо, історичні травми минулого мають резонанс у теперішніх подіях. Наслідки цього, з одного боку, сприяють тому, що аналогічні ситуації сприймаються як важкі та травмуючі, а, з іншого боку, втілюються у способах подолання складних ситуацій, передаваних предками нащадкам.

Таким чином, можна погодитися з відомим тлумаченням історичної пам'яті як набору історичних повідомлень, міфів, що передаються з покоління в покоління, суб'єктивно перетворених рефлексій про події минулого, особливо негативного досвіду, пригнічення, несправедливості по відношенню до народу.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що складні стресові ситуації проявляють як психологічні ресурси особистості, так і її звернення до групової поведінки та її ефектів, які збереглися як трансгенераційні глибинно-психологічні механізми ефективної поведінки та взаємодії.

Подальші дослідження будуть спрямовані у напрямку вивчення співвідношення індивідуального та і групового свідомого-несвідомого у контексті виникнення певних моделей групової поведінки та причин вибору членами групи тих чи тих моделей.

Література

Ерофалов Б. Л. Римский Киев, или CastrumAzagarium на Киево-Подоле / Б. Ерофалов, А. Шалыгин // А+С, 2012. № 3-4. С. 126-149.

Ерофалов Б. Л. К исторической топографии Киева / Б. Л.Ерофалов // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип. 46. 2016. – С. 269-277.

Довелесова книга. Древнейшие сказания Руси. М.: Амрита, 2007. – 192 с.

Карраев Б. Интернет: Цифровая революция эры мгновенной коммуникации. Мегасила, история и влияние на общество. Litres, 2017. – 359 с. [Электронный ресурс] Режим доступа:<https://mybook.ru/author/batyr-karryev-2/internet-cifrovaya-revolyuciya-ery-mgnovennoj-komm/reader/>

Концепция Кондратьева и прогнозы мир-системного подхода. Отличие концепции эволюционных циклов международной экономической и политической системы. [Электронный ресурс] Режим доступа:<https://uchebnikfree.com/filosofiya-sotsialnaya/kontsepsiya-kondrateva-prognozyi-mir-18656.html>

Ніколаєць Ю. Донбас у історичній пам'яті ХХ століття / Ю. Ніколаєць // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 6 – 7. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. [Електронний ресурс] Режим доступу:

http://shron1.chtyvo.org.ua/Nikolaiets_Yurii/Donbas_v_istorychnii_pamiaty_XX_s_tolittia.pdf

[Стругацкий А. Н., Стругацкий Б. Н.](#) ОТЕЛЬ «У ПОГИБШЕГО АЛЬПИНИСТА».
Пикник на обочине: Повести— М.: Юридическая литература, 1989.— 256 с.

Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс //
Неприкосновенный запас. 2005. 2 – 3 (40 – 41).

ІСТОРИЧНІ ТРАВМИ ТА ЇХ ПОДОЛАННЯ

Горностаї П. П.

д. психол. н., професор,
головний науковий співробітник лабораторії
психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України

ПАМ'ЯТЬ ПРО ІСТОРИЧНІ ТРАВМИ: ГАЛЬМО ЧИ РУШІЙ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ?

Історична пам'ять – це відображення історичних подій, цивілізаційних процесів у різних формах суспільної психіки: міфології, науці, філософії, культурі, мистецтві. В радянських суспільних науках вони традиційно називалось суспільною свідомістю, але ці форми, безперечно, повинні включати як свідомі, так і неусвідомлювані компоненти. З історичною пам'яттю та суспільним прогресом дуже тісно пов'язана тема історичних травм, колективних травм, культурних травм. Визначення цих травм є в багатьох публікаціях, в тому числі і статтях автора [1; 2].

Варто зупинитись на тому, як це впливає на суспільні процеси (динаміку, розвиток). Можна провести аналогію, знайти багато спільного між індивідуальною травматизацією з відповідним впливом на особистісний розвиток, та впливом колективних травм на історію групи, у тому числі і на глобальному рівні. Тут спрацьовує фрактальний ефект, якщо використати це поняття з концепції фрактальності психіки О. А. Донченко [3].

Кожна колективна, історична травма, безумовно, впливає на подальший хід життя великої групи людей. Умовно можемо розділити ці тенденції на деструктивні та конструктивні. До деструктивних форм долання або компенсації колективних травм можна віднести створення групою агресивної тоталітарної ідеології, яка диктує подальшу взаємодію з іншими групами, включаючи агресію, війни, тероризм, расизм. Це супроводжується мілітаризацією та розвитком ідеї величч. Може створюватися колективна (чи

національна) міфологія, формується міфологічна історія даної великої групи. Ці міфи певним чином трансформують, інколи – спотворюють історію, в них, як правило, закріплюється ідея величчя та обраності конкретної нації.

Окрім активного полюсу, може бути й пасивний, чи депресивний. Це формування колективного комплексу меншовартості, психології жертви, прагнення до зовнішнього патронату – бажання групи приєднатися до іншої великої групи або конгломерату груп, де можна відчувати певну захищеність. Чистих позитивних чи негативних, деструктивних чи конструктивних форм не існує, все переплетено тонкими гранями. Скажімо, бажання стати членом НАТО і прагнення повернутись у Радянський Союз – це формально одна й та ж тенденція – прагнення до зовнішнього покровительства, але їх оцінки наразі виглядають зовсім різними, і, звичайно ж, виникає багато дискусійних моментів. Колективна травма може викликати й конструктивні тенденції, одним з яких є консолідація групи. В даному випадку йдеться про великі групи: нації, державні утворення, навіть більш глобальні, такі, наприклад, як Європейський Союз, або так званий «мусульманський світ».

Групову ідентичність в даному контексті ми розуміємо у більш ширшому сенсі, ніж національну чи громадянську. Групова ідентичність – це поняття, яке охоплює багато різних видів ідентичності, включаючи етнічну, національну, політичну. Як вони співвідносяться – це питання для окремого дослідження. Колективна травма може істотним чином за відносно короткий період часу сприяти зростанню різних форм групової ідентичності. Група створює ефективні інструменти самоорганізації, включаючи демократичні інститути, здатні регулювати групову взаємодію чи соціальну динаміку. Це може розглядатися як позитивний наслідок колективної травматизації.

Прикладом відносно позитивного виходу з колективної травми є США після періоду Великої депресії 1930-х років. Після цього ця нація піднялась на досить високий рівень розвитку економіки, демократичних інститутів. Цей процес йшов не так однозначно, зокрема мали місце расові проблеми у 1960–

70-ті роки, тут спостерігався певний регрес, але ці питання також були успішно вирішені. Яскравим індикатором подолання расових протиріч стали два президентські строки Барака Обами, про що у 1960-ті роки годі було навіть подумати, не те що здійснити.

Позитивним прикладом подолання травми є Ізраїль – після трагедії Другої світової війни й Голокосту, які були надзвичайно тяжкою травмою, цьому народу значною мірою вдалося з неї вийти (звичайно, за допомогою також і світової громадськості), і зараз він на прогресивному шляху розвитку.

Дуже складними були процеси подолання колективної травми Німеччиною. Тут потрібно розглядати різні історичні етапи. Так, з середини 19-того століття, коли Німеччина відчувала травму роз'єднаності, потрібно було консолідувати суспільство, створити власну націю, збираючи її фактично зі шматків. Німеччина запізнилася до так званого імперіалістичного поділу світу, коли виникли великі імперії – Іспанська, Британська, Французька. Німеччина не мала своїх колоній, і це тоді відчувалося як травма. На той час у створенні німецької нації (тут активну роль зіграв О. фон Бісмарк) переважали позитивні тенденції.

Але надалі ця травма далася взнаки, оскільки вона не була подолана конструктивно достатнім чином, спричинивши Першу світову війну. Жорстка поразка Німеччини у цій війні стала новою травмою, набагато підсиливши попередню, вона сприяла появі нацизму, фашизму, стала однією з причин Другої світової війни. Розгром німецького нацизму, безумовно, був колективною травмою для німецької нації, яку їй довелось долати. Тут також є позитивні і негативні сторони. Безумовний позитив в процесі денацифікації, а негатив полягає у тому, що замість подоланого комплексу національної переваги, на якому тримався нацизм, іноді проявляється комплекс національної провини. Але позитивні речі, на мою думку, переважають. Подолання цієї травми – порівняно, скажімо, з травмою, яку німецький народ отримав після Першої світової війни – відбувалось набагато прогресивніше.

Дуже неоднозначними є колективні травми Росії. У 19-му столітті травми, пов'язані із царизмом, кріпосним правом, Першою світовою війною, призвели до Жовтневого перевороту 1917 року. Це була не революція, а суто насильницький прихід до влади більшовиків. Далі протягом століття від цих подій, до початку 21-го століття, замість подолання йшла компенсація цієї травматизації активним деструктивним шляхом: створенням агресивної ідеології, ідеї величі, політичної міфології. Це супроводжувалося цілою низкою нових колективних травм: репресії, голодомори, війни, депортації народів тощо. Ці неподолані травми певною мірою даються взнаки до цього часу. Радянський Союз не спіткала доля Німеччини. Якби Німеччина не напала на СРСР, можливо події розвивалися б інакше, і тоді світ святкував би перемогу над такими агресорами як СРСР та Німеччина, можливо й хід історії був би іншим. Або – навпаки, світ був би поділений між агресорами, і ми жили б в умовах тоталітарної диктатури.

Однак історія була саме такою, як ми її бачили. Радянський Союз, увійшовши в члени антигітлерівської коаліції, став одним з переможців у Другій світовій війні. Всі його деструктивні дії (агресії, голодомори тощо) були не те щоб узаконені, але пройшли повз історичне засудження, начебто (саме – начебто) реабілітовані. Світ не виніс ніяких уроків з подій в СРСР у 1930-х – початку 1940-х років. Після війни слід було розуміти, що держава, виключена з Ліги Націй за напад на Фінляндію у 1940 році, не повинна була стати одним з п'яти основних членів Ради безпеки ООН з правом вето. Цього категорично не можна було робити. Світ тоді закрив очі на цей злочин, який є прямою причиною сучасної агресивної політики Росії.

В ситуаціях колективної травматизації завжди присутня агресія однієї групи проти іншої. Приклади з історії Німеччини і Росії висвітлюють ситуації, коли одним із способів подолання травми є агресивна політика групи, коли група з жертви перетворюється на агресора і навпаки. В ситуації агресії однієї групи проти іншої колективну травму отримують обидві сторони, але це різні

за якістю травми, там використовуються різні способи (захисні колективні механізми) для компенсації цієї травми. Агресор не може не травмуватися тими подіями, які він здійснив.

Існує багато прикладів агресивної політики як деструктивного виходу з травми, зокрема показовою є така проблема мусульманського світу, як екстремізм, ісламський тероризм. Йдеться саме про ісламізм, що спирається на тоталітарні, агресивні, радикальні складові ісламської ідеології, а не про релігію взагалі. Ця тема ще недостатньо досліджена, хоча є цікава праця Ваміка Волкана про те, як етнічна гордість може бути джерелом етнічного тероризму [4]. Європа поки що нічого не зуміла протиставити цим проблемам, які, на мою думку, є не лише наслідком колоніальної політики, але й подій, які мали місце за тисячу років до цього, зокрема – Хрестових походів християнства проти мусульманського світу. Це, звичайно, лише сміливе припущення, яке потребує свого підтвердження.

Можливий також не лише прогресивний чи деструктивний, а радше депресивний спосіб виходу з колективної травми. Подібну ситуацію переживає велика кількість постколоніальних країн, насамперед, це країни Африки, які будучи формально незалежними, переживають велику бідність, голод, не можуть нормально налагодити суспільне життя.

Якщо говорити про Україну, то дуже важливо визначити, до якого типу цієї типології подолання колективної травми ми відносимось, яка динаміка позитивного-негативного, конструктивного-деструктивного переважає? В Україні, на жаль, дуже сильний вектор тяжіння до зовнішнього патронату. Ще в дохристиянську Русь запросили варязьких князів (Олега, Ігоря), потім декілька століть Україна була частиною Великого князівства Литовського, потім – Речі Посполитої, потім – Росії, СРСР. І це є причиною того, що дуже важко йдуть процеси самовизначення. Але вони безперечно йдуть.

Можна висловити гіпотезу щодо сьогоднішньої певної суспільної стагнації після піднесення часів Майдану в 2013-2014 років. Тоді була

можливість стати на зовсім інший шлях суспільного розвитку, але пройшло декілька років, і ми потрапили в потенційну яму, з якої поки що не можемо вибратися. Нові колективні травми (анексія Криму, війна з Росією) повернули нас до тих історичних травм, які не були подолані, насамперед, до травма геноциду Голодомору, яка не була вилікувана жодним чином.

На відміну від травми Голокосту, про яку говорив весь світ, і щодо якої було реалізовано безліч проєктів, зокрема психотерапевтичних, спрямованих на лікування наслідків у жертв та їхніх нащадків, тут не тільки не було нічого подібного, навпаки – практика була прямо протилежною. Протягом щонайменше 20-ти років після травми Голодомору (а це – час цілого покоління), принаймні до смерті Сталіна, ця тема була заборонена, не дозволялося навіть вважати, що він був. Після фактичного геноциду декілька десятиліть тривав психологічний геноцид, метою якого було витравлення цієї події з історичної пам'яті України. Ця подія була настільки катастрофічною, що, навряд чи можна говорити, що за 85 років ми її подолали. Можливо, зараз не можемо вибратися з потенційної ями через те, що нас тримає цей біль, і ми нічого не можемо з цим зробити.

Але, попри драматизм історичних травм нашого народу, є переконання, що ресурс історичної пам'яті через реабілітацію автентичної української історії обов'язково призведе до набагато більш позитивних тенденцій, ніж зараз, а усвідомлення наших травм буде цьому не заважати, а тільки сприяти.

Література

Горностаї П. П. Колективна травма та групова ідентичність / Павло Горностаї // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – К., 2012. – С. 89–95.

Горностай П. П. Коллективные травмы и национальный характер // Психологічне консультування і психотерапія. – 2014. – № 1-2. – С. 145–157.

Донченко Е. А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни). – К.: Знання, 2005. – 323 с.

Volkan V. Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.

Лазоренко Б.П.

кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник лабораторії
соціальної психології особистості ІСПП НАПН України

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ВНУТРІШНЬО-ОСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТАХ УЧАСНИКІВ ВОЄННИХ ПОДІЙ.

Історична пам'ять (далі ІП) відноситься до актуальних тем сучасного життя українського суспільства. Воєнні дії на сході України її суттєво загострили. ІП є темою міждисциплінарних досліджень, у тому числі об'єктом дослідження соціальної психології. Огляд різних аспектів зарубіжних і вітчизняних досліджень ІП подано у роботах [1, 2, 3]. У полі уваги соціально-психологічних досліджень знаходиться колективний аспект ІП (Донченко О. А., Романенко Ю. В.), особливості переживання колективних травм голодомору в Україні (Горностай П. П., Климчук В. О., Горбунова В. В.). Однак у зв'язку з подіями першого та другого Майданів, воєнних подій на сході України, тема ІП набула не тільки суспільного, але й особистісного характеру. Трагічні події другого Майдану, загибель частини його захисників у боротьбі із тогочасним політичним режимом, отримані учасниками АТО фізичні травми та психотравми, сприяли актуалізації української спільноти.

ІП є одним із психологічних чинників, які забезпечують збереження та розвиток спільноти, діючи через своїх самовідданих, героїчних членів. Разом з тим, дія її механізмів може сприяти психотравматизації розвитку посттравматичних станів, формуванню внутрішньо-особистісних конфліктів її індивідуальних суб'єктів.

Метою нашого дослідження є з'ясування основних соціально-психологічних механізмів ІП, які зумовлюють внутрішньо-особистісні конфлікти її індивідуальних суб'єктів та визначення технологій їх вирішення.

У якості **методів дослідження** механізмів ІІ, які зумовлюють внутрішньо-особистісний конфлікт та його травматичні прояви у певної частини учасників бойових дій та волонтерів, а також результатів його вирішення ми скористались теоретичним аналізом існуючих досліджень ІІ, переліком симптомів ПТСР The PTSD Checklist for DSM-5 (PCL-5) Weathers FW, Litz BT, Keane TM, Palmieri PA, Schnurr PP. (*National Center for PTSD. 2013.*), «Багаторівневим особистісним опитувальником “Адаптивність”» Маклакова А. Г. і Чермянина С. В. [Маклакова А. Г., Чермянин С. В., 2006], опитувальником самооцінки змін якості життя Кальницької К. О. і Лазоренка Б. П.

З точки зору соціальної психології як науки поняття ІІ містить архів образів історичного досвіду спільнот (сімейно-родової, етнічної, національної, релігійної та інших) щодо переживання нею подій, які мали значення для її виживання. Важливими структурними складовими ІІ є соціально-психологічні механізми її формування, успадкування і передачі від попередніх поколінь до наступних. Важливим також є механізми виключення із ІІ подій, які втратили своє значення для спільноти - її носія, а також механізми трансформації доленосних історичних подій, їх узагальнення, героїзації, ідеалізації і оформлення у вигляді значущих міфологем.

Носіями ІІ є спільнота, її групи та окремі особи. Ті чи інші знання про значущі історичні події є лише об'єктною інформацією про них. Живою, суб'єктивною і суб'єктною вона стає через механізм ідентифікації особистості з минулими подіями, зі своїми рідними, що бали участь, або загинули в попередніх воєнних змаганнях, історичними фігурами героїв спільноти та її міфологем. Внутрішнім критерієм актуалізації ІІ для особистості і спільноти – є переживання сучасних кризових подій і станів як таких, що суттєво схожі на минулі історичні події відповідно до відомої пісні - «то, что было не сонной, помню». Сучасне і минуле ототожнюється, рівною мірою “бере за живе», викликає співчуття і переживання, біль, сльози, радість та інші часто

всупереч раціональним аргументам. ІІ, спираючись на історичний досвід, надає зразки, приклади того, як слід і, навпаки, як не слід діяти у певних ситуаціях. У такий спосіб вона реалізується через особистість, яка стає її ретранслятором і суб'єктом.

Як правило, ІІ актуалізується у спільноті і у особистостях завдяки почуттям тривоги і страху за життя і майбутнє власної спільноти. Основними мотивами участі особистості у значущих подіях, в тому числі і воєнних, є почуття справедливості, совісті, гордості, сорому та інші, які вона переживає у зв'язку з важливими для спільноти подіями сьогодення. Зовнішнім, не ідентифікованим із даною спільнотою, спостерігачам, ці почуття видаються ірраціональними, надмірними і такими, що не мають прямого стосунку до життєвого досвіду особистості, яка їх переживає. Однак вони спонукають членів спільноти жертвувати своїм життям і здоров'ям заради благополуччя її і своїх близьких.

Кризові стани сучасного українського суспільства у поєднанні із актуалізованою ІІ зумовлюють його розмежування і поляризацію на своїх і чужих. Основними механізмами, що спричиняють поляризацію є ідентифікація і гуртування своїх, з одного боку, та сепарація і відчуження від чужих, з іншого. Вони сприяють більшій цілісності, згуртованості, єдності психоемоційного стану, мислення і дії спільноти. Однак щодо у особистості, яка безпосередньо бере участь у воєнних подіях вони зумовлюють суперечність і формування внутрішньоособистісного конфлікту "захисника" і "ворога". Ця суперечність виникає внаслідок інтеріоризації особистістю механізмів сепарації і відчуження, які діють у спільноті.

В свою чергу цей внутрішній конфлікт несвідомо проектується на зовнішні стосунки з метою більш чіткої ідентифікації за допомогою визначених індикаторів спільноти "своїх" та "ворогів". При цьому внутрішня субособистість "захисника" усвідомлюється і присвоюється нею у контексті функціонування власної спільноти як бажана та позитивна. Власна

субособистість “ворога” відчужується і витісняється у підсвідомість, однак проектується на визначених зовнішніх осіб, які відповідають внутрішньому образу власної “ворожої” субособистості. Соціально-психологічними механізмом ІІІ, який підтримує і закріплює цей “внутрішньо-зовнішній” конфлікт і, певним чином, його виправдовує, є перенос родинних стосунків на соціальні стосунки із іншими членами спільноти. У такий спосіб забезпечується більша її згуртованість і одночасно індукується пильність, підозрілість її членів стосовно визначення фактичних і потенційних ворогів у своєму оточенні. Представники своєї соціальної спільноти сприймаються як рідні побратими і посестри, а представники інших спільнот сприймаються як чужі. При цьому ті з них, які вступають у конфронтацію, ідентифікуються як вороги. Товарно-грошові стосунки у внутрішньому спілкуванні із членами своєї спільноти набувають обмеженого характеру. Речі і гроші, які забезпечують виживання спільноти і її членів, розглядаються як суспільний, а не товарно-грошовий ресурс, хоч і зберігають свій вартісний характер.

Зазначені механізми ІІІ забезпечують своєрідну селекцію і більш чіткий поділ в українському суспільстві на “своїх і чужих”. Інколи межа цього поділу проходить всередині сім'ї, викликаючи спочатку здивування, чому рідна людина не в стані зрозуміти і прийняти позицію іншої близької і рідної людини, а згодом може призводити до відчуження її членів один від одного. Також ці механізми забезпечують більшу згуртованість і спорідненість суб'єктів історичної пам'яті і більш чітке і послідовне протистояння ворогам. Насамкінець, важливим соціально-психологічним станом ІІІ, який посилює гостроту зазначеного конфлікту є гординя членів спільноти(ми кращі), може проявлятися як винятковість (ми найкращі). Винятковість у поєднанні із ворожістю зумовлює почуття ненависті, непримиренності і виправдовує дію механізму виключення, знищення ворога як такого, який у разі непокори, спротиву, не має права на існування.

У ситуації загрози життю спільноти вказані механізми ІІ діють автоматично і неспецифічно, аналогічно стресовим реакціям. При цьому вони набувають компульсивного характеру і реалізуються частково свідомо, а частково несвідомо. Їх усвідомлення не заперечує їх автоматичності і примусовості. Для стороннього спостерігача, представника іншої спільноти, поведінка особистості як суб'єкта ІІ виглядає надмірно емоційною, дещо неадекватною і нерациональною. Навпаки, з точки зору суб'єкта ІІ, вона є цілком логічною і адекватною загрози що існує для всієї спільноти. Для їх обґрунтування включаються такі механізми психологічного захисту, як раціоналізація, заперечення, витіснення та інші..

В умовах продовження воєнних дій на сході України і невизначеності щодо її завершення у близькій часовій перспективі у певній частині українського суспільства спостерігаються явища психотравматизації та психологічного виснаження. Для цієї частини українського суспільства центральним зовнішнім конфліктами, на наш погляд, є конфлікт між потребою учасників АТО і волонтерів у соціальній справедливості і неможливості її реалізації у сучасних умовах. З точки зору учасників АТО, добровольців, волонтерів влада не забезпечує необхідної соціальної справедливості, не надає належного соціального захисту та державної підтримки їм, сім'ям та рідним загиблих які поклали своє життя і здоров'я за збереження держави і добробуту інших членів українського суспільства. На сьогодні розпочато процес створення Міністерства у справах ветеранів, що має на меті вирішення цього конфлікту.

Що стосується конфлікту ворога і захисника, то він у певній частині учасників бойових дій та волонтерів набуває взаємообумовленого характеру. Зовнішній соціальний конфлікт між захисниками держави і ворожими військовими формуваннями на Сході України зумовлює розщеплення особистості на внутрішні субособистості ворога і захисника та формує неусвідомлений внутрішній конфлікт цих субособистостей. Розщеплення

особистісної цілісності, актуалізує потребу у відтворенні ворожої субособистості з метою її знищення чи позбавлення її сили шляхом витіснення у підсвідомість. Невдалі спроби опанування цього конфлікту, у тому числі за допомогою алкоголю та інших засобів, зумовлюють його загострення і провокує зовнішні конфлікти особистості із зовнішнім середовищем. Травмована особистість проектує свій внутрішній конфлікт на близьке родинне і зовнішнє соціальне оточення, шукає і знаходить “ворогів”, навіть там, де їх нема. Ця неадекватність спонукає її або повертатись назад у зону бойових дій, де чітко і ясно, де свій, а де чужий, або ж шукати у мирному житті такі професії, де вона була б у більшій мірі адаптованою зовнішніх умов життя. Нездатність завершити миром внутрішню війну власних субособистостей “ворога” і “захисника” призводить до посттравматичних стресів, певних психічних розладів, суїцидальних спроб і вчинків.

На наш погляд, важливу роль у забезпеченні вирішення внутрішньо особистісного конфлікту належить практичній соціальній психології. Вона має значний арсенал психологічних і соціально-психологічних технологій індивідуальної та групової допомоги в опануванні наслідків психотравмуючих подій тим, хто її потребує. Така допомога особистості, яка потерпає від внутрішнього конфлікту, визначається двома основними стратегіями. Перша – це опанування конфлікту шляхом певної трансформації субособистості ворога засобами когнітивно-поведінкової терапії, блокування і витіснення її у підсвідомість. Друга, реалізована нами стратегія, полягає у засвоєнні негативного змісту конфлікту у якості позитивного життєвого досвіду. Частково вона застосовується у напрямках гештальттерапії, психодрами і символдрами.

Особливістю технології, якою ми користуємось, є застосування процесів прийняття, переживання і засвоєння неусвідомлених суперечливих психоемоційних та психосоматичних станів. Ці стани мають своє коріння у ПІ, є основою існування і функціонування субособистостей “захисника” і

“ворога” у структурі особистості, яка знаходиться під їхнім впливом. Враховуючи суперечливі особливості індивідуальних проявів дії цих механізмів, дана технологія допомагає формуванню нової, більш гармонійної індивідуальної психіки, забезпечує більш адекватний спосіб реагування на зовнішні ворожі загрози.

Технологія вирішення внутрішньоособистісного конфлікту «ворога» і «захисника» є подібною до техніки «двох стільців» з гештальттерапії та техніки обміну ролей у психодрамі. Вона передбачає декілька кроків. Першим кроком є допомога особистості в асиміляції “ворожої”, агресивної субособистості. Складність полягає у тому, що вона, як правило, не усвідомлює і не сприймає субособистість “ворога” як свою, оскільки проектує її на зовнішнього ворога. Її присвоєння досягається фокусуванням особи на сприйнятті таких негативних ворожих станів як лють, злість, ненависть у власних тілесних відчуттях. Усвідомлення цих станів як таких, що виникли як її захист від зовнішніх загроз, та зосередження уваги і фокусу дихання на них з миром, повагою, вдячністю, полегшує подальше їх переживання і засвоєння.

Наступним кроком є переміщення уваги на протилежну субособистість “захисника”, яка сприймається та переживається з такою ж повагою та вдячністю, як і субособистість “ворога”. У подальшому увага поперемінно переміщається з однієї субособистості на іншу. Результатом таких переміщень стають інтегральні позитивні стани спокою, миру, сили, впевненості, легкості. Завершальним етапом реінтеграційно-реабілітаційного процесу є укорінення базового інтегративного стану. Конструктивна стабілізація цього стану у відповідних практиках реабілітанта досягається шляхом рольових ігор і тренінгових вправ. За допомогою них напрацьовуються моделі конструктивної поведінки, способи продуктивного спілкування з близьким та зовнішнім соціальним оточенням.

За результатами емпіричного дослідження на основі вказаних методик учасників Школи соціально-психологічної допомоги у м. Чернігів – учасників

АТО, волонтерів, вимушено переселених осіб - з'ясовано, що завдяки застосуванню описаної вище технології суттєво зменшилися прояви конфліктної поведінки, зменшилися показники посттравматичних розладів та порушень адаптивності, значно покращилась якість їхнього сімейно-родинного життя та взаємодії із зовнішнім соціальним оточенням.

Література

Yadin Dudai, Henry L. Roediger H.L., Endel Tulving Memory concepts. - Science of Memory. Concepts / Ed. By Roediger H.L., Dudai Y., Fitzpatrick S.M. New-York, 2007. http://alicekim.ca/tulving/_1MemoryConcepts07_1.pdf

Anna-Lisa Tota, Trever Hagen. [Routledge International Handbook of Memory Studies](#). Social Science. 2015. <https://books.google.com.ua/books?isbn=113447749X>

Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., ІПіЕНД. ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

Семиліт М.В.

канд. психологічних наук,
професор кафедри психології та соціології
Університету державної фіскальної служби України

ПРОБЛЕМА «СЕПАРАЦІЇ» ОСОБИСТОСТІ ЯК СПОСІБ ПОДОЛАННЯ ТРАВМУЮЧИХ ПОДІЙ

Стаття присвячена спроможності проектування майбутнього життєвого шляху, сепарації в студентських групах та групах активного довголіття, що потребує включення поняття «квантування часу життя». Представлено емпіричний матеріал відмінностей способів квантування життєвого шляху у цих двох групах, враховуючи вікові особливості та сучасну соціокультурну ситуацію.

***Ключові слова:** проектування життєвого шляху, травмуючі події, вікові зміни, потенційна яма, поляризація, квантування життєвої перспективи, життєві сенси.*

Ситуація тотальної кризи, у якій перебуває людство (економічна криза, екологічна криза, криза ідентичності) актуалізує практично значущі дослідження кризових станів свідомості людини. В сучасному українському суспільстві, яке зазнало впливу процесів глобалізації з одного боку, та з іншого – травматичних подій власної історії, ця проблема є особливо актуальною. На наш погляд, об'єктивний зріз вивчення проблеми динаміки життєвих сенсів, шляхів та способів виходу з кризи може дати аналіз психологічних станів студентів та людей похилого віку (початок творення сенсів та його завершення). Мабуть воно і буде своєрідним «лакмусовим папірцем» стану суспільства, у якому переважають або здорові, життєствердні тенденції, або руйнівні та занепадні.

Метою статті є з'ясування питання, якою є специфіка та зміст динаміки життєвих сенсів, що складаються в період від юнацького до похилого віку, з

врахуванням особливостей квантування життєвого часу та відділення особистості від родових настанов.

В основі методологічного підходу є утвердження особистості, здатної до усвідомлення власних соціальних перспектив, способів розв'язання життєвих суперечностей, подолання особистісних та вікових криз (Л. Виготський, Л. Божович), та вільного вибору стратегії життя. Зміст життєвих смислів з роками змінюється, ми припускаємо, що вікові етапи розвитку людини є однією з важливих детермінант у їх побудові. За словами В. Чудновського, «сенс життя – ідея, що містить у собі мету життя людини, «привласнена» нею та яка стала для неї цінністю надзвичайно високого ґатунку» [1, 15].

У працях Л.С. Виготського та його послідовників психічний розвиток розглядається як процес **якісних змін**, що відбуваються в психіці людей в ході засвоєння ними соціального досвіду, який представлений у предметах культури, «перебудова потреб і прагнень, переоцінка цінностей є основним моментом при переході від віку до віку» [2, 327-328].

Так, у підлітка виникає життєвий план як система пристосування, яка **вперше усвідомлюється**, у чому її відмінність від інших вікових періодів, де постає проблема вибору альтернатив. О.М. Леонтьєв пише про ієрархію мотивів, які «утворюють відносно самостійні одиниці життя особистості, що можуть бути більш або менш великими, роз'єднаними, або входити в єдину мотиваційну сферу» [3, 220]. На думку вченого, головний мотив для людини – її життєва мета. Ми припускаємо, що наявність цієї мети обумовлює багато в чому квантифікацію часу.

У роботах Л.І. Божович та її однодумців також вивчалася проблема ієрархії мотиваційної сфери людини. Виявлено, що «усталеність їй надають лише ті мотиви, які пов'язані з **новоутвореннями**, що виникли в процесі соціального розвитку людини (мотиви, що йдуть від свідомо поставленої мети, переконань» [4, 174].

В працях Л. Анциферової становлення сенсу життя визначається тим, як відноситься людина до минулого і майбутнього, як виникає заломлення світу інших через відношення до себе. «Особистість екстраполуює себе у своє майбутнє, а майбутнє проектує у теперішнє» [6, 5]. Майбутнє переживається у вигляді «пристрасного потягу до своєї мети та ідеалу, як тяжіння до збагачення ціннісно-смыслового простору власного життя оціночними позиціями й унікальними поглядами на світ інших людей» [6, 4-5].

У нашому дослідженні проблема сенсу життя розглядається у контексті кризових, зламних моментів у віковому розвитку. У цьому аспекті цікавою є характеристика В.Чудновського скороченої «біологічної перспективи», що ускладнює рішення проблеми «підтримки» смислу життя, «перекидає» її у минуле» [1, 21].

На становлення смислу життя у молодого покоління та його підтримку в старості впливають конкретно-історичні умови. Вони визначають цілу низку подій (фон), на якому розгортається концепція життєвого шляху (Я-концепція). Виникає питання, якою є специфіка та зміст динаміки життєвих сенсів, що складаються в період від юнацького та похилого віку? Відповідь потребує використання специфічного методологічного інструментарію, адже йдеться про складний, багатовимірний феномен смислової сфери людини, формування якої є переплетінням культурного впливу, зовнішніх подій, з особливостями психіки конкретної людини, перебіги розвитку якої є більшою мірою непередбачуваними.

Проблема квантування життєвого шляху актуальна для людини на будь-якому етапі вікового розвитку. Вже починаючи з трьох років дитина уявляє образи (ролі) свого майбутнього. Певні етапи, які необхідні для досягнення мети або уявних образів енергетично насичені, але можуть реалізовуватись в той чи інший період, змінюючи свою послідовність.

Екзистенційна психологія звертається до поняття сенсу життя та його реалізації. Квантування виступає як диференціювання сенсу життя на

первинні, вторинні цінності, визначення їх послідовності. Зміст квантування включає також наповненість життя подіями та витрати енергії та часу.

Квантування життєвого шляху на відміну від визначення рівня домагань передбачає узгодженість уявного бажаного з оточуючою реальністю, співмірність внутрішнього образу з можливостями його втілення в соціумі.

При квантуванні необхідно враховувати соціальні кризи та вікові (нормативні). Українці, живучи в умовах перманентної (розтягнутої у часі) кризи зазнають у періоди вікових криз посилення витрат енергії від однієї стадії життя до іншої.

Наприклад, для людей похилого віку, що проживають на Україні, вікова криза супроводжується економічними негараздами, усвідомленням байдужості до них суспільства, що впливає на позитивний прогноз подальшого життя. Проте, окрім збору соціологічних даних, ця проблема в нашому суспільстві не вирішується.

Створення методу проектування майбутнього людей похилого віку (60-85 років) у рамках програми «Активне довголіття» дозволяє прослідкувати окрім психологічних особливостей також соціокультурні механізми впливу на час життя.

У даному дослідженні ми включаємо також контрольну групу студентів (18-21 рік, 124 студенти) для знаходження загальних особливостей життєвого шляху та відмінностей цих двох вікових груп, у першій з яких «все попереду», а в другій, принаймні більша частина життя – позаду.

Чи буде відрізнятися (і чим) процедура квантування у цих двох групах?

Гіпотетично у молоді більше життєвих перспектив, відповідно, більше життєвих домагань (родина, кар'єра, матеріальні цінності, еміграція за кордон тощо), а в людей похилого віку рівень домагань значно нижчий, у зв'язку з усвідомленням скінченності життя та фізичним станом.

Ми запропонували групі Соснівського з центру соціальної допомоги м. Черкаси графічну методичку «Лінія мого життя».

У системі координат: вертикаль – емоційний стан (від +3 до -3), горизонталь – хронологія розгортання подій, пережитих від народження до теперішнього часу з проектуванням подій майбутнього та можливим графічним зображенням цих подій.

Так -3 –це потенційна яма, мікротравма, пов'язана з втратою певного резервуару енергії. Внутрішньо відчувається як пустота та неспроможність діяти (за Т. Яценко – психологічна смерть).

Висновки, які було зроблено у результаті дослідження: гіпотеза підтвердилася частково. Ми усвідомлюємо, що у рамках програми активного довголіття йдеться не просто про старих середньостатистичних людей, певною мірою ці люди є щасливими у можливостях соціалізації та спілкування з однодумцями. Студенти як раз і є середньостатистичними молодими людьми, за якими – як вважалося в усі часи – майбутнє.

Дослідження життєвого шляху в групі людей похилого віку та групі студентів показало: у перших більш стабільне життя, лінія життя має 1-2 перепади емоційного стану, їх життя (незважаючи на голод, репресії, війну, зовнішні травмуючі події) більш різнобарвне, насичене також і позитивними подіями. В людей похилого віку більш позитивне бачення перспективи, адекватні домагання (бажання участі в художній самодіяльності, мандрівки, у жінок – реалізація бажання черговий раз вийти заміж). Лінія життя людей похилого віку більш різнобарвна, має в 2 рази менше потенційних ям як перепадів емоційного стану, сама глибина пережитих травм більш символізована (наявність хрестів, пам'ятників) і зображується невербально і вербально. У студентів пережиті події більше заперечуються і представляються тільки на поверхневому вербальному рівні, емоційними лідерами студенти вибирають (в процесі соціометрії) не тих інтелектуалів, що вболівають за інтелектуальний розвиток, а тих, хто пережив більші втрати, глибокі травмуючі ситуації.

Аналіз останніх соціальних подій вказує на те, що *травма включається в образ ідеалізованого «Я» особистості, стає неодмінним чинником вибору*

національного лідера (героїчної особистості) й ознакою національної ідентичності. На нашу думку, травмована особистість здійснює вибір із мотивацією не стільки досягнення успіху, скільки уникнення невдачі, що слугує своєрідним ірраціональним способом запобігання повторного травмування.

Помічена поляризація представників старшого покоління: перші регресують у минуле (у яких превалюють бажання вижити, індивідуальні смисли, графічно – «йдуть назад»), працюючи з цією групою ми відчували великі затрати енергії і втому, другі – укоріненні у соціальних смислах (не кар'єрного росту, матеріальних домагань, спілкування з давно дорослими дітьми) – скільки спрямовані на цінності **субкультури людей похилого віку**, де вони мають можливість контактувати, тобто не просто обмінюватись інформацією, але й зростати особистісно, виражати внутрішній світ у творчій колективній діяльності, що веде до підвищення життєвого тону і сили Я. У таких респондентів уявлення про середину життєвого шляху зміщується на 15-20 років у більш молодий психологічний вік, тобто психологічно вони відчують себе значно молодшими.

Єдине спільне з молодими респондентами у людей похилого віку наявність кризи середини життя. Графічно вона зображується як потенційна яма, тільки в людей похилого віку це 45-55 років, а в молодих (які її реально ще не проживали) – 20-23 роки, тобто практично кризовий або передкризовий стан. Студенти значно раніше людей похилого віку втратили одного, а у декого обох батьків – втрата усвідомленості ролі дитини, батьківської підтримки.

Коли ми проаналізували звіти про життєвий шлях серед декількох студентських пар закоханих, то виявилось - лінії життя їх пращурів дуже подібні, на нашу думку, говорить про те що спільні емоційно пережиті події, травми можуть сприяти поглибленому контакту навіть через покоління.

Узагальнення емпіричних даних говорить про те, що молодь 90-х років народження (післячорнобильські) має глибокі психологічні проблеми сенсу

життя, відсутності позитивного бачення перспективи розвитку, різкі численні перепади емоційного стану.

Молодь зазнає також більшого впливу глобалізованої культури та її цінностей. Відсутність подієвості, знецінення традиційних свят-обрядів, колективних дійств призводить до створення світу, у якому передбачено усе, що має матеріальне підґрунтя. Так, студент ще років 20 тому не міг передбачити можливості вступу у ВУЗ настільки, наскільки це є очевидним для сучасного студента, основним аргументом для якого є платоспроможність батьків. Вступ у ВУЗ як значуща подія нівелюється та знецінюється. Те ж відбувається і з святом шлюбу як значимою подією, його замінює сумісне проживання молодих. Жити нецікаво, а це потребує додаткової стимуляції, **пошуку подієвості у павутинні інтернету**, зосередження на тимчасовому задоволенні, фрагментації себе та іншого, з метою зняття відповідальності за свій проект життя. Досить часто спостерігається дереалізація, як схильність мріяти про недосяжне, при цьому молода людина залишається пасивною, маючи мету, але не уявляючи реальних засобів її досягнення.

Ми зробили висновок, що студентам не вистачає **потенціалу історичного (подієвого) мислення**, що є органічно властивим людям похилого віку. Звідси – страх перед майбутнім, який графічно проявляється у спрощеному русі «вперед і ввєрх», передчасне скорочене «зісковзування» з глибокого переживання подій, тому криза середини життя зміщується (або пересувається) на більш ранній період, тобто «омолоджується». Іншими словами життя прискорюється і таким чином, скорочується.

Переваги методу квантування часу у контексті проектування майбутнього полягають у тому, що людина має можливість не лише узгодити свої бажання і свої можливості, але й вирахувати енергетичні та часові затрати на досягнення тієї або іншої мети, оцінити можливий успіх тим, чим прийдеться пожертвувати заради його досягнення. Для молоді подібні тренінги є своєрідними «ін'єкціями реальності», можливо болісними, але

сприяючими особистісному розвитку та формуванню адекватних уявлень про майбутнє, поглибленого (не поверхневого) світосприйняття.

На жаль, байдужість зневіреної молоді та творчість, що теплиться у старечому тілі, світиться в очах – різкий контраст. Адже здорова старість такою й повинна бути, а молодь у складних умовах сьогодення вимушена «нести тягар» історії, економіки, екології тощо. Спостерігається дія трансгенераційного механізму як передачі і примноження кількості травмуючих подій в наступних поколіннях. Етнічна традиція «замовчування», «підставляння правої щоки, якщо вдарили по лівій» веде до певної замкненості, кругової поруки, повторювальності системи взаємин.

Література

1. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего»//Психол. журн. 1995. - Т. 16. - С. 15-26.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. -Т.3 - Проблемы развития психики/Под ред. А. М. Матюшкина. - М.: Педагогика, 1983. - 368 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975.
4. Божович Л.И. К развитию аффективно-потребностной сферы человека // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / Под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 1978. - № 4. - С. 168-179.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1973
6. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. - М.: Наука, 1982. - С. 3-18.

7. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности//Психология формирования и развития личности. - М.: Наука, 1981. - С. 19-44.
8. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: - В 2 т. - Т. 1- М.: Педагогика, 1980. – 246 с.
9. Шутценбергер А.А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. / А. Шутценбергер – М.: Изд-во института психотерапии, 2005. – 240 с.
10. Семиліт М. В. Проектування життєвого шляху особистості: соціально–психологічний аналіз / Микола Семиліт. – Київ : ІСПП, видавець Чабаненко Ю. А. – 2013. – 278 с.
11. Семилет Н. В. Концепция трансгенерации коллективной травмы: способы исцеления / Н. В. Семилет // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири – 2014. – № 2. – С. 24-37.
12. Семиліт М. В. Гендерні особливості соціально-перцептивного статусу особистості в групі / М. В. Семиліт // Проблеми сучасної психології. Збірник праць. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України і Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, включеного до міжнародної науково-метричної бази Index Copernicus. – 2015. – № 27. – С. 500-509.

Земко Г.В.

голова ГО «Слово Жінки»,
головний редактор часопису,
старший викладач кафедри економіки, управління і фінансів Інституту
післядипломної освіти
Національного університету харчових технологій

«ЯК «СЛОВО ЖІНКИ» ПОВЕРТАЄ ГЕНЕТИЧНУ ПАМ'ЯТЬ»

Журнал «Слово Жінки» почав виходити 2008-го року: навесні ми випустили у світ перший, пілотний номер з темою *«Головне завдання жінки – ЛЮБИТИ!»* Того ж року побачили світ ще два номери «Слова Жінки».

Усього за 10 років існування часопису побачило світ 47 номерів «Слова Жінки».

Одразу визначилися з його гаслом: *«Видання для тих, хто прагне мудро жити»*. Таким чином, була окреслена специфічна тематика «Слова Жінки», ми назвали його «світоглядним виданням», іноді на виставках кажемо читачам: «народно-філософський журнал».

Протягом першого року роботи над журналом вималювалися три наріжні камені редакційної політики, а саме: позитивне сприйняття дійсності, відповідальність за власне життя, україноцентричність. Саме такі критерії оцінки використовували, коли писали і підбирали матеріали до кожного номеру видання. Поступово україноцентричність нашого видання вийшла на перший план – особливо це відчувалося з появою Клубу «СЖ».

Під час роботи над кожним номером часопису ми тримали у фокусі уваги виголошені цінності:

1. Через назви тем: *«Українська – мова серця»*, *«Звичай. Традиція. Обряд»*, *«Злагода. Згода. Єдність»* *«Українське дає силу»*, *«Ми – господарі на своїй землі»*, *«Україна – Берегиня Світу»*, *«Майбутнє України, яке ми створюємо»*, *«Природа і природність»*, *«Жінка і Віра»*, *«Рідна Земля»*, інші;

2. У рубриках видання: майже одразу, ще 2008 року, були започатковані основні змістотворчі рубрики журналу «Слова Жінки»: «Людина і Всесвіт», «Коріння», «Наша філософія», «Нариси з психології», «Монологи», «Діалоги», «Мамина школа», «Своїми руками»;

3. Через вибір героїв: ретельно ставилися до вибору героїв статей у певному номері, з якими мали провести зустріч, аби через матеріали в журналі транслювати ту тему, яку обрали; це були, частіше за все, звичайні люди, пересічні українці, які своїми щоденними життям і діяльністю сповідували цінності, виголошені «Словом Жінки»; зустрічалися і з відомими людьми – письменниками, науковцями, державними та громадськими діячами.

З 2009 по 2017 рік ми відвідали багато книжкових виставок на території України, там побачили, як люди спрагли до інформації про правдиву історію України, про витоки культури – особливо це відчувалося на Сході і Півдні України. Приклад: відвідання Жіночим десантом «Слова Жінки» Сєверодонецька у січні 2016-го.

Тому свого часу було прийнято рішення про створенні «Історичної серії «Слова Жінки», у цій серії світ побачило два номери часопису: «Наше Трипільське Коріння», «Велика Скіфія – спогади про майбутнє».

Також під час виставочних заходів та на презентаціях у бібліотеках ми помітили, що люди потребували живого людського спілкування. Навколо журналу утворилося коло прихильників наших цінностей та ідей: це були жінки-волонтери, які допомагали у створенні, популяризації та розповсюдженні «Слова Жінки» (треба відмітити, що редакція видання, на жаль, не мала змоги оплачувати ані зарплату редакторам, журналістам і стендистам, ані гонорари авторам).

За рік після початку виходу журналу з'явилася ідея створення Простору, де б могли спілкуватися автори і читачі часопису – так восени 2009 року утворився Жіночий Клуб «Слово Жінки», який продовжує існування дотепер, вже 10 років поспіль.

Наше спілкування у Клубі має різний формат:

- передусім, це наші Зустрічі у Колі, коли ми збираємося, аби «погомоніти», а насправді наповнити наше Жіноче Коло силою і любов'ю;
- також – проводимо лекції (нам читав лекції знавець історії Трипілля Олександр Поліщук і етнолог Микола Ткач) і творчі зустрічі,
- організуємо поїздки цікавими місцями рідної України (робили дві поїздки «Трипільськими місцями Київщини», побували у Каневі, Трахтемирові, у село Самчики на Хмельниччину, щороку буваємо у селі Буша на Вінниччині, яке є справжнім Місцем Сили),
- проводимо майстер-класи з українських традиційних ремесел (вишивання, плетіння нитками, витинанкарство, писанкарство, малювання петриківкою і самчиківкою).

Восени 2016 року започаткували напрямок «співає Українська Душа!». За рік змогли створити невеликий фольклорний колектив, який протягом того року виступив на трьох різних етнографічних фестивалях. На жаль, зараз у Клубі нема людини, яка могла б очолити цей потрібний напрямок, бо Українська Душа таки прагне співати!

У 2020 році відбудуться:

- вечір пам'яті геніальної і забутої української письменниці Докії Гуменної;
- екскурсія до музею-скансену «Козацькі землі України» у селі Вереміївка на Черкащині;
- тренінг-практика з історичної психології;
- хочемо провести кілька цікавих майстер-класів: з самчиківки – як арт-терапії, з вишивання у подільській техніці «колодочки», можливо, з соломоплетіння;

Тож, Клуб «Слово Жінки» живе і діє, збираючи навколо себе сердечних щедрих теплих людей!

Як підсумок: якраз під час цих всіх заходів і відбувається занурення у ті глибини Української Душі, які пробуджують генетичну пам'ять Українця чи Українки. І такими пробудженими людьми вже складно маніпулювати, чи вкладати їм програму дій, яка шкодитиме Україні. Такі люди самі будують маленьку Україну навколо себе і залучають до неї інших.

Таке спілкування і така діяльність надзвичайно потрібна у російськомовному мегаполісі, яким і досі є столиця України.

БУДЬМО, БО МИ ТОГО ВАРТІ!

ПІСЛЯМОВА

В ході виступів і дискусій, які відбувалися на Другому та Третьому круглих столах «Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті» уточнено та розвинуто уявлення про структуру та функції націєтворення на основі історичної пам'яті та принципу мультикультурності. В якості узагальнення представлена комплексна структурно-функціональна модель націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності. Історична психологія в розробленій моделі виступає і як наукова парадигма, спільнота вчених, колективний суб'єкт націєтворення, і як даність, що відбиває соціально-психологічні особливості історичного досвіду етнокультурних спільнот, що вибудовують націю. В центрі моделі – ідея консолідації/деконсолідації етнокультурних спільнот у складі нації, причому вона розгортається на основі принципу мультикультурності, який постає у двох взаємообернених варіантах: індивідуальний мультикультуралізм – культурна глобалізація.

Полюсність представлених в моделі тенденцій самоініціації/саморуйнування нації постає у системі соціально-психологічних механізмів, інтегральним серед яких виступає механізм спільного вчинку етнокультурної міфотворчості і відповідно дія консолідації в цьому вчинку чи навпаки, дія розбрату етнокультурних спільнот.

Ключові поняття історичної психології.

Історична пам'ять – соціально-психологічний феномен колективного та індивідуального відтворення (усвідомлення) минулого досвіду, що має архетипну природу, опосередковується сьогоденням та виконує функцію моделювання майбутнього спільнотою та особистістю, сприяючи трансформації їхньої свідомості. Це робоче визначення, закликаю всіх долучатися, щоб доповнювати його.

Механізми відтворення минулого зазвичай передбачають і відповідні інструменти його подолання суспільством (звісно, якщо воно достатньо мотивоване не повторювати того, що призводило до зіткнень і травм). Виділяють різновиди історичної пам'яті: міфологічна (або міфотворча) – базована на міфах, легендах, нерідко конкурує з науковою; безпосередня (або споглядальна) – притаманна учасникам та свідкам подій (сюди ж включається і родинна пам'ять); наукова – ґрунтується на відомостях та оцінках, підтверджених джерелами і доведених наукою, постійно відтворюваних за допомогою навчальної літератури, ЗМІ. По-суті, історична пам'ять не дорівнює науковому історичному дискурсу (цю думку розділяють багато дослідників), тому що вона є скоріше символічною репрезентацією історії. На думку Поля Елітера, кожна історична конструкція є радше реконструкцією, результатом інтенцій, претензій, побажань. Ступінь її вірогідності залежить від стимулів, які спонукають дослідника поставити документу те чи інше запитання, обрати той чи інший спосіб пояснення. Уявлення про історію, її образи, які ми створюємо, в широкому розумінні міфічні (це точка зору К. Леві-Стросса) – у тому сенсі, що цілком і повністю залежать від тієї позиції, яку самі займаємо в нашій сучасності. Отже, історична пам'ять дискурсивно обумовлена та орієнтована на прагматичні цілі. Коли раціональні пояснення не спрацьовують, тоді конструюються міфи. Міф позараціональний і водночас вітальний, допомагає людині не лише виживати, але й відшукувати сенс власного існування. Вдало сконструйований міф може мати потужний креативний та навіть консолідаційний потенціал. У реконструюванні минулого кожен може обирати між двома типами соціального аналізу: реалістичним і міфологічним, не припустимо лише не бачити різниці між ними. Будь-які перекося, породжені чи схильністю до ідеалізації минулого, чи спробами націоналістичного обґрунтування історії, створюють ризики для історичної свідомості народу. Один із важливих аспектів: населення перетворюється у народ, націю, саме тоді, коли виникає

історична свідомість, історична пам'ять як смисловий континуум, що поділяється усіма членами спільноти.

Важливо пам'ятати, що історичні події, які залишилися в пам'яті, великою мірою не усвідомлені, закріплюються в історичній пам'яті за принципом їх тяжіння до міфологем і архетипів, які несуть в собі певні цінності і смисли.

В обговоренні багатоаспектної проблематики круглого столу ключовою стала теза щодо націєтворчого потенціалу історичної психології, який проявляється у феномені історичної пам'яті, а це, в свою чергу, пов'язано з національним консолідуючим міфом.

Зазначимо, що деякі матеріали публікуються у дискусійному порядку. Втім, є багато прикладів, коли думки і гіпотези, які могли бути оприлюднені лише поза межами жорсткої академічної цензури, згодом отримували підтвердження і зараз є загальноновизнаними. Окрім того, ці публікації, зокрема представлені тут статті на історичну тематику, самі по собі є цікавим джерелом для подальших міждисциплінарних досліджень.

Наступні зустрічі пропонується присвятити дискусії щодо прогнозувального потенціалу історичної психології та історичної пам'яті як підґрунтя для творення образу спільного майбутнього етнокультурних спільнот у складі нації.

Редколегія

НАШІ АВТОРИ І ДОПОВІДАЧІ

ВАСЮТИНСЬКИЙ Вадим Олександрович, д. психол. н., професор, президент Асоціації політичних психологів України, г. н. с. лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

ГНАТЕНКО Петро Іванович, д. філос. н., професор, чл.-кор. НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України.

ГОЛОВАХА Євген Іванович, заст. директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, д. філос. н., професор, чл.-кор. НАН України.

ГОРНОСТАЙ Павло Петрович, д. психол. н., професор, головний науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України

ГРАНЧАК Тетяна Юріївна, д-р наук із соціальних комунікацій, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу політологічного аналізу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

ГУНДЕРТАЙЛО Юлія Данилівна, м.н.с. лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України.

ДАНИЛЮК Іван Васильович, докт. психол. н., професор, заслужений працівник освіти України, декан факультету психології КНУ ім. Т.Г. Шевченка.

ДІДУХ Микола Леонтійович, віце-президент Товариства психологів України, д. психол. н., професор кафедри психології Миколаївського національного університету.

ДРОЗДОВ Олександр Юрійович, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М.А.Скока Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

ДРОЗДОВА Марина Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри екологічної психології та соціології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

ЄРМОЛЕНКО Анатолій Миколайович, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, НАН України, д. філос. н., професор, чл.-кор. НАН України.

ЗАГУРСЬКА Ельвіра Владиславівна, науковий кореспондент Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

ЗЕМКО Ганна Василівна, голова громадського об'єднання «Слово Жінки», старший викладач кафедри економіки, управління і фінансів ІПДО НУХТ.

КАРПЕНКО Зіновія Степанівна доктор. психол. наук, проф. кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

КОРОБАНОВА Ольга Леонідівна, к. психол. н., науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України.

ЛАЗОРЕНКО Борис Петрович, к. філос. н., ст. наук. співроб., провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України.

ЛАРІН Дмитро Ігорович, аспірант кафедри загальної психології, член Ради молодих вчених факультету психології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ЛИТВА Людмила Андріївна, канд. соціолог. н., доцент, доцент кафедри соціальної роботи факультету психології КНУ ім. Т.Г. Шевченка.

ЛИТВИН-КІНДРАТЮК Світлана Данилівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

ЛОЗОВА Ольга Миколаївна, д. псих. н., професор, завідувач кафедри практичної психології Київського університету ім. Б. Грінченка.

МАКСИМЕНКО Сергій Дмитрович, директор Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, докт. психол. н., професор, дійсний член. НАПН України.

МАРДОСА Йонас, доктор гуманітарних наук, професор, незалежний дослідник (Литва), Вільнюський едукологічний університет.

МАСЛЮК Андрій Миколайович, к. псих. н., ст. наук. співроб., ст. наук. спів роб. лабораторії психології навчання Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.

МЕЛЬНИК Оксана Андріївна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, докторант Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка.

МИРОНЧАК Катерина Володимирівна, канд. психол. наук, науков. співробітник лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України.

МУЗИКА Олександр Леонідович, кандидат психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології обдарованості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

НАЙДЬОНОВА Любов Антонівна, докт. психолог. наук, ст. наук. співр, член.-кор. НАПН України, заст. директора з наук. роботи, зав. лаб. психології масової комунікації та медіаосвіти ІСПП НАПН України.

ОГІЄНКО Віталій Іванович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст, Український інститут національної пам'яті, відділ аналізу тоталітарних режимів.

ПАВЛЕНКО Валентина Миколаївна, доцент, к. псих. наук, доцент кафедри прикладної психології факультету психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна.

ПЛЕТКА Ольга Тарасівна, м. н. с. лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України.

ПОГОРІЛЬСЬКА Наталія Іванівна, доцент кафедри загальної психології Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, факультет психології, канд. психол. наук.

САЄНКО Валерій Миколайович, канд. історичних наук, ст. наук. співробітник Національного музею народної архітектури і побуту України.

САННІКОВА Любов Павлівна, культуролог, вільний дослідник.

СЕМІЛІТ Микола Васильович, канд. психологічних наук, професор кафедри психології та соціології Університету державної фіскальної служби України.

СЛЮСАРЕВСЬКИЙ Микола Миколайович, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, к. психол. н., ст. наук. співроб., чл.-кор. НАПН України:

ФАДЄЄВ Володимир Борисович, к. філос. н., завідувач відділом філософських проблем етносу та нації Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

ФІНЬКО Антон Євгенович, кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

ЧОРНА Лідія Георгіївна, к. психол. н., ст. наук. співроб., завідувача лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України.

ШИЛОВ Юрій Олексійович, к. істор. н., професор, вільний дослідник.

ШУСТЬ Василь Володимирович, канд. пед. н., доцент, доцент загальноузовівської кафедри фізичного виховання, спорту і здоров'я людини Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

ЯРЕМЧУК Оксана Василівна, д. психол. н., доцент, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.